

**DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE (1950-1960)
ERZURUM'DA İKTİSADİ HAYAT**

Fatih KIYICI

Doktora Tezi

Tarih Ana Bilim Dalı

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı

Prof. Dr. İhsan Sabri BALKAYA

2023

Her Hakkı Saklıdır

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI

Fatih KIYICI
ORCID: 0000-0003-3535-8080

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE (1950-1960) ERZURUM'DA
İKTİSADİ HAYAT

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. İhsan Sabri BALKAYA

ERZURUM – 2023

TEZ BEYAN BİLDİRİMİ

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esasları'nın ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum **“Demokrat Parti Döneminde (1950-1960) Erzurum’da İkisadi Hayat”** adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

☒ Tezimin Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin düzenlenmesini ve erişime açılmasını düzenleyen 5. maddesinin 1. fıkrasına göre [Ulusal Tez Merkezi, enstitü ve fakülteler tarafından Tez Otomasyon Sistemine yüklenen tezlerin bibliyografik bilgilerini kontrol eder, kataloglama kurallarına göre düzenler, konu başlıklarını belirler ve tam metin olarak internet üzerinden erişime açar.] **basılı ve elektronik kopyalarına erişim izni verdiğimi onaylarım.**

İSTİSNAİ DURUMLAR*

☐ **Patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle (2 Yıl)**

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 1. fıkrasına göre tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle teze erişim, Enstitümüz Yönetim Kurulunun/....../.... tarih ve sayılı kararı ile 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.

☐ **Yeni Teknik, Materyal ve Metotların Varlığı (6 ay)**

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 2. fıkrasına göre tezde yeni teknik, materyal ve metotlar kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internette paylaşılmaması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içerdiği için tez danışmanının önerisi ve ana bilim dalının uygun görüşü üzerine Enstitümüz Yönetim Kurulunun/....../.... tarih ve sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

☐ **Ulusal Çıkar ve Güvenlik Durumu (Gizlilik Dereceli Çalışmalar)**

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin gizlilik dereceli tezler bahsini düzenleyen 7. maddesinin 1. fıkrasına göre bu teze erişim, ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendirdiği için Enstitümüzün uygun görüşü üzerine Üniversitemiz Yönetim Kurulunun/....../.... tarih ve sayılı kararı ile Üniversitemiz Yönetim Kurulu aksi karar verinceye kadar engellenmiştir.

[21.06.2023]

[Fatih KIYICI]

Aslı Islak İmzalıdır

* İstisnai durumlar danışmanın yazılı başvurusu ve Enstitü / Üniversite Yönetim Kurulunun onayı ile kabul edilir.

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Turkish Research

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. İhsan Sabri BALKAYA danışmanlığında Fatih KIYICI tarafından hazırlanan “**Demokrat Parti Döneminde (1950-1960) Erzurum’da İktisadi Hayat**” başlıklı bu çalışma aşağıdaki jüri tarafından Tarih Ana Bilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı Doktora tezi olarak kabul edilmiştir. 20.06.2023

Kabul / İmza

Jüri Başkanı	Prof. Dr. Selami KILIÇ <i>Atatürk Üniversitesi</i>	Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi	Prof. Dr. İhsan Sabri BALKAYA <i>Atatürk Üniversitesi</i>	Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi	Prof. Dr. İsmail EYYUPOĞLU <i>Atatürk Üniversitesi</i>	Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi	Doç. Dr. Yusuf Ziya KESKİN <i>Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi</i>	Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi	Doç. Dr. Erdem YAVUZ <i>Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi</i>	Aslı Islak İmzalıdır

Bu tezin *Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği*’nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM
Enstitü Müdürü

Aslı Islak İmzalıdır

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET.....	VI
ABSTRACT	VII
KISALTMALAR DİZİNİ	VIII
TABLolar DİZİNİ	X
ÖNSÖZ.....	XII

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	1
A. Amaç-Problematic ve Araştırma Soruları	1
B. Araştırmanın Kuramsal Çerçevesi-İlgili Araştırmalar ve Özgün Değeri	2
C. Araştırmanın Yöntemi	6
1. Veri Kaynakları ve Toplama Teknikleri.....	6
2. Araştırma Süreci-Uygulama ve Veri Analizi	7

BİRİNCİ BÖLÜM

TARIM VE HAYVANCILIK

1.1. TARIM.....	8
1.1.1. Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Erzurum’da Tarım	8
1.1.2. DP Döneminde Erzurum’da Tarım	11
1.1.2.1. Hububat	13
1.1.2.2. Bakliyat.....	17
1.1.2.3. Sanayi Bitkileri	18
1.1.2.4. Yem Bitkileri	21
1.1.2.5. Çiftçiyi Topraklandırma Çalışmaları.....	22
1.1.2.6. Erzurum Tohum Islah ve Deneme İstasyonu	24
1.1.2.7. Erzurum Toprak Mahsulleri Ofisi	26
1.1.2.8. Erzurum Zirai Donatım Kurumu	28
1.1.2.9. Tarımda Makineleşme	29
1.1.2.10. Sondaj ve Sulama Çalışmaları.....	32
1.1.2.11. Erzurum Sazlığı’nın Kurutulması.....	33

1.2. HAYVANCILIK	35
1.2.1. Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Erzurum'da Hayvancılık.....	35
1.2.2. DP Döneminde Erzurum'da Hayvancılık	36
1.2.2.1. Büyükbaş Hayvancılık.....	39
1.2.2.2. Küçükbaş Hayvancılık.....	42
1.2.2.2.1. Koyunculuk.....	42
1.2.2.2.1.1. Merinos Yetiştirme Çalışmaları	42
1.2.2.2.2. Keçicilik.....	44
1.2.2.3. Atçılık	46
1.2.2.3.1. Ilıca Bölge Atçılık Islah Kurumu (Ilıca Aygır Deposu)	47
1.2.2.4. Arıcılık.....	48
1.2.2.5. Hayvan Hastalıkları İle Mücadele	48
1.2.2.6. Hayvan Sergileri	50
1.2.2.7. Çayır ve Meralar	52
1.2.2.8. Yaylacılık	53

İKİNCİ BÖLÜM

TİCARİ HAYAT VE YAŞANILAN SORUNLAR

2.1. TİCARET	55
2.1.1. Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Erzurum'da Ticaret.....	55
2.1.2. DP Döneminde Erzurum'da Ticaret.....	57
2.1.2.1. 1950'li Yıllarda Erzurum'un Ticari Durumu	57
2.1.2.2. Bankacılık Faaliyetleri.....	61
2.1.2.2.1. Ziraat Bankası	62
2.1.2.2.2. İş Bankası.....	64
2.1.2.2.3. Emlak Kredi Bankası	64
2.1.2.2.4. Halkbank	65
2.1.2.2.5. Akbank.....	66
2.1.2.2.6. Şekerbank.....	66
2.1.2.2.7. Türk Ticaret Bankası	67
2.1.2.2.8. Yapı Kredi Bankası.....	67
2.1.2.2.9. Merkez Bankası	68

2.1.2.2.10. 1950’li Yılların Sonunda Bankaların Kredi Temininde Yaşanan Sorunlar.....	68
2.1.2.3. Kooperatifler.....	69
2.1.2.3.1. Yapı Kooperatifleri	69
2.1.2.3.2. MM (Mahdut Mesul) Erzurum ve Civarı Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifi	70
2.1.2.3.3. Erzurum Esnafı Kefalet Kooperatifi	72
2.1.2.3.4. Diğer Kooperatifler	73
2.1.2.4. Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası	74
2.1.2.5. Erzurum Ticaret Borsası	79
2.1.2.6. Otelcilik İş Kolu ve İş Hanları	82
2.1.2.7. DP Dönemi Erzurum’da Hayat Pahalılığı ve Temininde Güçlük Çekilen Ürünler.....	85
2.1.2.7.1. Akaryakıt ve Gaz Yağı	86
2.1.2.7.2. Un ve Ekmek	87
2.1.2.7.3. Et.....	89
2.1.2.7.4. Şeker	91
2.1.2.7.5. Çay	93
2.1.2.7.6. Tereyağı ve Peynir	94
2.1.2.7.7. Bakliyat	94
2.1.2.7.8. Yem ve Saman	95
2.1.2.7.9. Yakacak Maddeleri	97
2.1.2.7.10. Araç Lastiği.....	100
2.1.2.7.11. Çimento.....	101
2.1.2.8. Ticari Hayat ile İlgili Diğer Gelişmeler.....	101

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SANAYİ, MADENCİLİK VE DİĞER KAMU YATIRIMLARI

3.1. SANAYİ	105
3.1.1. Cumhuriyet Halk Partisi Dönemi Türk Sanayisi.....	105
3.1.2. Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Erzurum’da Sanayi Faaliyetleri	106
3.1.3. DP Dönemi’nde Erzurum’da Sanayi	107

3.1.3.1. Erzurum’ da Sanayi Alanındaki Kamu Yatırımları (1950-1960).....	108
3.1.3.1.1. Et ve Balık Kurumu’nun Kuruluşu	108
3.1.3.1.2. Erzurum Et Kombinası	110
3.1.3.1.3. Erzurum Şeker Fabrikası	118
3.1.3.1.3.1. Türk Şeker Sanayinin Kurulması	118
3.1.3.1.3.2. Erzurum Şeker Fabrikası’nın Kurulması	119
3.1.3.1.4. Çimento Fabrikasını Faaliyete Geçirme Girişimleri ve Erzurum Çimento Sanayii TAŞ’nın Kurulması.....	129
3.1.3.1.5. Erzurum Yem Fabrikası.....	133
3.1.3.1.6. Belediye Mezbahası.....	135
3.1.3.2. Sanayi Alanındaki Özel Sektör Yatırım ve Faaliyetleri (1950-1960)	136
3.1.3.2.1. Gıda Üretimi Yapan İşletmeler	136
3.1.3.2.1.1. Palandöken Un Fabrikası.....	136
3.1.3.2.1.2. Aziziye Un Fabrikası	136
3.1.3.2.1.3. Polat Un Fabrikası	137
3.1.3.2.1.4. Daphan Un Fabrikası Limited Şirketi.....	138
3.1.3.2.1.5. Makarna ve Gazoz Fabrikaları	138
3.1.3.2.1.6. Ekmek Fabrikası	138
3.1.3.2.1.7. Balkan Konserve Fabrikası.....	139
3.1.3.2.1.8. Diğer Üretim Faaliyetleri.....	139
3.2. MADENCİLİK.....	142
3.2.1. Linyit Kömür İşletmeleri	143
3.2.2. Oltu Taşı	145
3.2.3. Tuzlalar.....	145
3.2.4. Ormanlar	146
3.3. DİĞER KAMU YATIRIMLARI (1950-1960).....	147
3.3.1. Tortum Hidroelektrik Santrali	147
3.1.1. Tortum Şelalesi’nden Elektrik Üretiminin Gündeme Gelmesi.....	147
3.3.1.2. DP’nin İktidara Gelmesi ile Tortum Şelalesi’nden Elektrik Üretiminin Yeniden Ele Alınması (1950)	149
3.3.1.3. Tortum Şelalesi Hidroelektrik Santrali İçin Mevzuat Sürecinin Tamamlanması ve İşin İhalesinin Yapılması	151

3.3.1.4. Tortum Hidroelektrik Santrali Yapım Sürecinin Başlaması	152
3.3.1.5. Tortum Şelalesi Hidroelektrik Santrali'nin Hizmete Alınması.....	155
3.3.2. Erzurum Verem Savaş Hastanesi ve Dispanseri.....	157
3.3.3. Numune (Memleket) Hastanesi Ek Bina İnşaatı.....	160
3.3.4. Atatürk Üniversitesi'nin Kuruluş Süreci ve Faaliyete Geçmesi	161
3.3.4.1. Atatürk'ün Doğu'da Bir Üniversitenin Kurulması Fikri.....	161
3.3.4.2. Cumhurbaşkanı Celal Bayar Doğu'da Bir Üniversitenin Kuruluş Çalışmasını Yeniden Başlatıyor (1 Kasım 1950).....	162
3.3.4.3. Erzurum'da Atatürk Üniversitesinin Kuruluşu (31 Mayıs 1957)	168
3.3.5. Ulaşım Alanındaki Yatırımlar ve Faaliyetler	175
3.3.5.1. Karayolu Ulaşımı	175
3.3.5.2. Demiryolu Ulaşımı	177
SONUÇ	181
KAYNAKÇA	186
EKLER.....	199
ÖZGEÇMİŞ.....	217

ÖZET

DOKTORA TEZİ

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE (1950-1960) ERZURUM'DA İKTİSADİ
HAYAT

Fatih KIYICI

Tez Danışmanı: Prof. Dr. İhsan Sabri BALKAYA

2023, Sayfa: 217+XII

Jüri: Prof. Dr. İhsan Sabri BALKAYA

Prof. Dr. Selami KILIÇ

Prof. Dr. İsmail EYYUPOĞLU

Doç. Dr. Yusuf Ziya KESKİN

Doç. Dr. Erdem YAVUZ

Demokrat Parti (DP) Dönemi'nde Erzurum' da İktisadi Hayat (1950-1960) başlıklı çalışmada DP'nin iktidar olduğu on yıllık süreçte Erzurum'un iktisadi hayatındaki gelişmeler ele alınmıştır. Türkiye'de 1950'de iktidara gelen DP her alanda olduğu gibi ekonomi alanında da kendi parti programlarını uygulamaya koymuştur. Bu uygulamaların tüm Türkiye'de olduğu gibi Erzurum'a yansımaları olmuştur. Çalışmanın amacı bu politikaların Erzurum'un iktisadi hayatındaki meydana getirdiği değişimlerle bu değişimlerin ortaya koyduğu sonuçları incelemektir.

Tez çalışması Tarım ve Hayvancılık, Ticaret-Madencilik ve Diğer Kamu Yatırımları ile Sanayi olmak üzere başlıca üç bölümden oluşmuştur. Bu başlıklar altında ilk olarak Cumhuriyet'in ilanından 1950'ye kadar olan süreçlere ana hatlarıyla değinilmiştir. Ardından 1950-1960 arasındaki iktisadi gelişmeler ise ayrıntılı bir şekilde çalışılmıştır.

DP tarafından uygulamaya konulan politikaların, yatırım ve hizmetlerin şehrin ziraat, hayvancılık, ticaret ve sanayi alanlarında meydana getirdiği değişimler incelenmiştir. Bu alanlarda yürütülen kamu ve özel sektör yatırımlarının şehre sağladığı katkılara yer verilmiş, ayrıca bu dönemde şehrin maden varlığı ve madencilikle ilgili gelişmelere değinilmiştir.

Doğrudan iktisadi yatırı olmadıkları halde şehrin kalkınmasına sundukları katkıyla şehrin iktisadi hayatına fayda sağlayan eğitim, sağlık ve ulaşım alanlarındaki kamu yatırım ve hizmetleri de çalışma kapsamına dahil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Demokrat Parti, Tarım, Hayvancılık, Ticaret, Sanayi

ABSTRACT

PH. D. DISSERTATION

**ECONOMY LIFE IN ERZURUM DURING THE DEMOKRAT POLITICAL
PARTY PERIOD (1950-1960)**

Fatih KIYICI

Advisor: Prof. Dr. İhsan Sabri BALKAYA

2023, Page: 217+XII

Jüri: Prof. Dr. İhsan Sabri BALKAYA

Prof. Dr. Selami KILIÇ

Prof. Dr. İsmail EYYUPOĞLU

Assoc. Prof. Dr. Yusuf Ziya KESKİN

Assoc. Prof. Dr. Erdem YAVUZ

In the study titled Economy Life in Erzurum During The Demokrat Political Party Period (1950-1960), the developments in the economic life of Erzurum during the ten-year period when the DP was the political power have been discussed. The DP, which came to power in Türkiye in 1950, implemented its own party programs in the field of economy as they did in every field. These practices have had reflections in Erzurum as in the whole country. The aim of the study is to examine the changes brought about by these policies in the economic life of Erzurum and the results of these changes.

The study consists of three main sections: Agriculture and Livestock, Trade-Mining and Other Public Investments and Industry. Under these headings, firstly, the processes from the proclamation of the Republic to 1950 have been outlined. Then, the economic developments between 1950-1960 have been studied in detail.

The changes brought about by the policies, investments and services implemented by the DP in the agriculture, livestock, trade and industry areas of the city have been examined. The contributions of the public and private sector investments carried out in these areas to the city have been given, and also the mineral wealth of the city and the developments related to mining in this period have been mentioned.

Although they do not have direct economic investments, public investments and services in the fields of education, health and transportation, which contribute to the economic life of the city with their contribution to the development of the city, are also included in the scope of the study.

Keywords: Erzurum, Democratic Party, Agriculture, Farming, Trade, Industry

KISALTMALAR DİZİNİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AP	: Adalet Partisi
AŞ	: Anonim Şirket
BCA	: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
C.	: Cilt
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
D.	: Devre
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DP	: DP
Dr.	: Doktor
DSİ	: Devlet Su İşleri
Ed.	: Editör
E.T	: Erişim Tarihi
EİEİ	: Elektrik İşleri Etüt İdaresi
ERŞA	: Erzurum Şehir Arşivi
HES	: Hidro Elektrik Santrali
İ.	: İçtima
Kg	: Kilogram
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsü
km	: Kilometre
Kr.	: Kuruş
Kw	: Kilowatt
Kwh	: Kilowatt Saat
Ltd. Şti.	: Limited Şirketi
M.M	: Mahdut Mesul
MTAE	: Maden Tetkik Arama Enstitüsü
MW	: Megawatt
PS	: Beygir Gücü
s.	: Sayfa
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TAŞ	: Türk Anonim Şirketi

TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMMTD	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi
TBMMZC	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TEK	: Türkiye Elektrik Kurumu
TEV	: Tortum-TEV Hidroelektrik Santrali
TL	: Türk Lirası
TŞFAŞ	: Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi
t.y.	: Tarih yok
vb.	: Ve Benzeri
yy.	: Yüzyıl

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1.1. 1950-1960 Arası Dönemde Erzurum’da Tahıl Ürünleri Üretim Miktarları (Ton).....	16
Tablo 1.2. 1950-1960 Arası Dönemde Erzurum’da Bakliyat Ürünleri Üretim Miktarları (Ton).....	18
Tablo 1.3. 1950-1960 Arası Dönemde Erzurum’da Sanayi Bitkileri Üretim Miktarları (Ton).....	20
Tablo 1.4. 17 No’lu Toprak Dağıtım Komisyonunun Erzurum İlindeki Uygulamaları.....	24
Tablo 1.5. 1938-1949 Arası Dönemde Erzurum’daki Hayvan Sayıları	36
Tablo 1.6. 1950-1960 Arası Dönemde Erzurum’daki Büyükbaş Hayvan Sayıları	41
Tablo 1.7. 1950-1960 Arası Dönemde Erzurum’daki Büyük Baş Hayvanlardan Elde Edilen Et ve Süt Üretim Miktarları (Et verileri mezbahalarda kesilen hayvan verilerine göre).....	42
Tablo 1.8 1950-1960 Arası Dönemde Erzurum’daki Küçükbaş Hayvan Sayıları	45
Tablo 1.9. 1950-1960 Arası Dönemde Erzurum’da Küçükbaş Hayvanlardan Elde Edilen Et ve Süt Üretim Miktarları	45
Tablo 2.1. 1950-1959 Arası Dönemde Ziraat Bankası’nca Çiftçilere Dağıtılan Kredi Tutarları	63
Tablo 2.2. 1957-1960 Arası Dönemde MM (Mahdut Mesul) Erzurum ve Civarı Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifi’nin Sermaye Miktarı.....	72
Tablo 2.3. 1950-1959 Arası Dönemde Erzurum Ticaret Odasına Kayıtlı İşletme Sayıları	76
Tablo 2.4. 1959 Yılı İtibariyle Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası’na Kayıtlı Meslek Grupları	77
Tablo 2.5. 1950-1960 Yılları Arası Erzurum’da Kurulan Ticaret Odası’na Kayıtlı Şirketler	77
Tablo 2.6. 1950-1960 Arası Dönemde Erzurum Ticaret Borsası Başkanları ve Görev Süreleri	80
Tablo 2.7. 1947-1960 Arası Dönemde Erzurum Ticaret Borsası Üye Sayısı	81
Tablo 2.8. 1950-1960 Arası Dönemde Erzurum Ticaret Borsası İşlem Hacmi	82

Tablo 2.9. 1950-1960 Arası Dönemde Erzurum’da Temel Tüketim Maddeleri ile ev Kiraları Fiyatları	103
Tablo 3.1. 1953-1960 Arası Dönemde Erzurum Et Kombinası’nda Kesilen Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvan Sayıları	115
Tablo 3.2. 1956-1960 Arası Dönemde Erzurum Şeker Fabrikası Üretim Sahalarında Üretilen Pancar Miktarları.....	126
Tablo 3.3. 1956-1960 Arası Dönemde Erzurum Şeker Fabrikası Üretim Miktarları (Ton).....	126
Tablo 3.4 1956-1960 Arası Dönemde Erzurum Şeker Fabrikasının Şeker Satış Miktarları (Ton).....	127
Tablo 3.5. 1954-1960 Arası Dönemde Erzurum Şeker Fabrikası Yatırım Tutarları (TL)	127
Tablo 3.6. 1956-1960 Arası Dönemde Erzurum Şeker Fabrikası Ekim Sahaları Miktarı (Dönüm)	128
Tablo 3.7. 1955-1960 Arası Dönemde Erzurum ve Türkiye’de Sanayi Kesiminde Çalışanların Miktarı ve Oranların Seyri (15 ve Daha Yukarı Yaşlardaki Faal Nüfus) (Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, 1974: 275).....	142
Tablo 3.8. Erzurum’da Faal Olan Tuzlalar ve Üretim Miktarları	146
Tablo 3.9. Orman Varlığı ve İdare Bölgeleri	147
Tablo 3.10. Atatürk Üniversitesi Personel Cetveli	170
Tablo 3.11. Atatürk Üniversitesi Yönetici Sayıları Cetveli	171

ÖNSÖZ

Türkiye’de çok partili sisteme geçişte ve bu sistemin kalıcı hale gelip Türkiye’de yerleşmesinde Demokrat Parti’nin kurulması önemli bir gelişmedir. 1923’ten beri tek parti olarak ülkeyi yöneten Cumhuriyet Halk Partisi 14 Mayıs 1950 seçimlerinde iktidarı Demokrat Parti’ye devretmiş, böylece Türkiye’de yeni bir dönem de başlamıştır. 14 Mayıs 1950’de 1923’ten beri devam eden Cumhuriyet Halk Partisi iktidarını sona erdiren Demokrat Parti, 27 Mayıs 1960 darbesine kadar iktidarda kalmıştır. Demokrat Parti’nin iktidarı süresince Türkiye’nin gerek iktisadi gerekse diğer alanlarında önemli değişimler meydana gelmiştir.

Bu değişimden Demokrat Parti Dönemi’nde Türkiye’nin önde gelen kentlerinden birisi olan Erzurum’da etkilenmiştir. Yerel tarih çalışmaları kapsamında Erzurum’un Cumhuriyet döneminde geçirmiş olduğu değişim ve dönüşümleri inceleyen pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar içerisinde DP Dönemi’nde Erzurum ekonomisini bazı yönleriyle ele alan çalışmalar vardır. Ancak DP’nin iktidarda olduğu 1950-1960 arası dönemde Erzurum’un iktisadi hayatını bütünüyle inceleyen bir çalışma yapılmamıştır. DP döneminde Erzurum’un iktisadi hayatı ile beraber hiç şüphesiz siyasi, sosyo-kültürel alanlarında da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Ancak çalışmanın sınırlarının daha belirgin olması düşünülerek tez konusu DP Dönemi’ndeki iktisadi hayat ile sınırlandırılmıştır.

Bu çalışmada DP’nin iktidarda olduğu on yıllık süreçte Erzurum’un iktisadi hayatı bütün yönleriyle incelenmeye çalışılmıştır. Şehrin iktisadi alanında yaşadığı değişim ve dönüşümler ele alınmış ve bu alandaki eksikliğin doldurulması amaçlanmıştır.

Tez çalışması süresince kıymetli bilgi ve tecrübeleriyle bana destek olan tez danışman hocam saygıdeğer Prof. Dr. İhsan Sabri BALKAYA ile tez izleme komitesi üyeleri kıymetli hocalarım Prof. Dr. Selami KILIÇ ve Prof. Dr. İsmail EYYUPOĞLU’na şükranlarımı sunuyorum. Yine çalışma sürecinde yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Murat KÜÇÜKUĞURLU’ya da ayrıca teşekkür ederim.

Erzurum-2023

Fatih KIYICI

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

A. Amaç-Problematik ve Araştırma Soruları

Türkiye’de 1945’de çok partili hayata geçişin hemen akabinde 1946’da DP (DP)’nin kuruluşu gerçekleşti. 14 Mayıs 1950’de yapılan seçimlerin ardından DP iktidara geldi. 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi’ne kadar iktidarda kaldı. DP iktidarda kaldığı 10 yıllık süreçte her alanda kendi parti programlarında belirlediği ilkeleri hayata geçirdi. Belirlenen programlar çerçevesinde ekonomik programlarda tüm ülkede uygulanmaya başlandı. DP’nin 1950-1960 arası dönemde uygulamaya koyduğu ekonomi politikalarının etkileri Türkiye’de olduğu gibi Erzurum’u da etkiledi. Bu süreçte tarım ve hayvancılığı geliştirmeye yönelik tedbirler uygulandı. Bu dönemde özellikle iktisadi alana yönelik kamu kurumları ve yatırımları dikkat çekmekle birlikte özel teşebbüsünde iktisadi alana yönelik önemli katkıları oldu.

Bu çalışma incelediği konu alanı itibariyle Erzurum ekonomisi hakkında bilgi sunacaktır. Ayrıca Erzurum’un geçmişten bugüne değin süregelen ekonomik kalkınmasında 1950-1960 arası dönemin katkısı ve öneminin değerlendirilebilmesine imkân sağlayacaktır. Son olarak ise Erzurum ekonomisi ile ilgili bundan sonra yapılan çalışmalar için kaynak oluşturacaktır.

Çalışma konumuzun problematiğini, DP’nin 10 yıllık iktidar sürecinde uyguladığı ekonomi politikalarının Erzurum’un iktisadi hayatına katkı sunduğu savıdır. Bu çerçevede araştırma konusunun alt problemlere yönelik soruları ise şöyle şekillenmekteydi:

DP’nin uygulamaya koyduğu ekonomi politikaları Erzurum’da tarım, hayvancılık, ticaret ve sanayi sektörlerine nasıl yansımıştır? Bu sektörlerde yaşanan problemlere çözüm üretilmiş midir? Uygulanan ekonomi politikalarının halkın yaşamına yansımaları nelerdir? Kendisi doğrudan bir iktisadi yatırım faaliyeti olmasa da sonuçları itibariyle Erzurum’un iktisadi hayatına etki edebilecek başka hangi alanlara yatırımlar yapılmıştır?

B. Araştırmanın Kuramsal Çerçevesi-İlgili Araştırmalar ve Özgün Değeri

Şehir tarihi üzerine yapılan çalışmalar özellikle son dönemlerde ilgi gösterilen alanlardan biridir. Bu tür çalışmalar bir yönüyle sadece belli bir bölgeye ait bilgi veren çalışmalar olarak değerlendirilebilir. Ancak yerel çalışmalar, bir bakıma içinde bulunduğu ülke ve bölgenin çalışılan dönemle ilgili geçirdiği sürecin de daha küçük ölçekteki yansımalarıdır. Yerel tarih çalışmaları çalışılan konu ile de alakalı olmak üzer dönemin genel tarihi hakkında da çok fazla bilgi sunabilmektedir.

Bu nokta da son dönemlerde Erzurum’u konu alan pek çok araştırma yapıldığını söyleyebiliriz. Erzurum’un 1950-1960 arası iktisadi hayatı ile ilgili çalışmalardan biri Mert Can Polat’ın “Erzurum’da Ticari Hayat (1945-1960)” adlı yüksek lisans çalışmasıdır. İki bölümden oluşan tezin ilk bölümü “Erzurum’da Ticari Hayat (1945-1960)” adlı bölümden oluşmuştur. Bu bölümde önce 1945-1960 arası Erzurum’un ticari görünümü ele alınmış 1950’de DP’nin iktidara gelmesinden sonra şehirde başlayan ticari canlılıktan ve iktisadi alandaki gelişmeler ana hatlarıyla değerlendirilmiştir. Bu bölümde 1950 öncesi şehrin ticari hayatında önemli paya sahip canlı hayvan ticaretinde değinilmiş, DP dönemi öncesinden başlayarak 1960 yılına kadar Erzurum Ticaret Borsası, şehirdeki bankacılık faaliyetleri; özel sektör ait un fabrikaları ile 1950-1960 arası dönemde hizmete giren kamuya ait fabrikalar ile Tortum Hidroelektrik Santrali incelenmiştir. “Erzurum Ticaret Odası ve Tüccarları” adlı ikinci bölümde ise Cumhuriyetin ilk yıllarından başlayarak Erzurum Ticaret Odası ayrıntılı şekilde ele alınmış ve DP döneminde şehirde odaya kayıtlı olan esnaf ve tüccarlar çalışma alanları ile beraber verilmiştir. 1960 yılına geldiğinde “Çoğu 1950 sonrasında kurulmuş olan büyük devlet teşekkülleri ve özel sektör işletmeleri, şehrin ekonomik yapısını önemli oranda değiştirmişti” ifadesine yer verilmiştir.¹

İhsan Ünüvar’a ait “ Erzurum Vilayeti” adlı eser 1954 yılına kadar olan süreçte Erzurum’daki pek çok alandaki değişme ve gelişmeleri ele almaktadır. Bu eserde 1950-1954 arası dönemde Erzurum’un iktisadi hayatına tesir edecek gelişmelerden de

¹ Mert Can Polat, *Erzurum’da Ticari Hayat (1945-1960)*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Erzurum 2021, s.70.

bahsedilmiştir. Ulaşım, sağlık, ziraat alanındaki çalışmalar ile Erzurum Et Kombinası ve şehirdeki bankacılık faaliyetleri hakkında bilgiler verilmiştir.²

İhsan Ünüvar'a ait "Erzurum Rehberi" adlı eser ise 1960 yılına kadar olan süreci kapsamaktadır. Erzurum'u yine farklı yönleriyle ele alan eserde DP Dönemi'ni kapsayan dönemle ilgili olarak Devlet Su İşleri (DSİ) alanına giren yatırım ve faaliyetler ile Atatürk Üniversitesi'nin kurulmasına yer verilmiştir. Ziraat alanındaki çalışmaların yanında bir hayvancılık şehri olarak nitelendirilen Erzurum'da hayvancılığı geliştirilmesi için yürütülen çalışmalar öne çıkmaktadır.³

Erzurum hakkında kıymetli bilgiler sunan bir diğer eser Sebahattin Güncel ve Mehmet Ayarko'nun "Erzurum Kılavuzu" isimli eseridir. Eserde, 1950'lerin ilk dönemlerine ait Erzurum'un iktisadi ve ticari hayatına kısaca değinilmiştir. Tarımsal faaliyetler kapsamında özellikle Erzurum'da yetişen tarım ürünleri ile hayvancılık faaliyetleri ve bu alanlarla ilgili kurumsal yapıların çalışmaları anlatılmıştır. Eser, Erzurum'un sahip olduğu madenler hakkında da bilgi içermektedir. Eserin sonunda ise söz konusu dönemdeki şehir esnaf ve tüccarlarının isimleri ile ticari faaliyet alanları verilmiştir.⁴

Ahmet Necdet Sözer, Erzurum Ovası'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası" adlı eserinin üçüncü bölümünde "İktisadi Faaliyetler" başlığı altında Erzurum Ovası'ndaki ziraat hayatı ile hayvancılık faaliyetlerinin mevcut durumu ve gelişimi ele alınmıştır. Şehrin ticaret hayatının önemi üzerinde durulmuş ve DP'nin iktidarda olduğu dönemde Erzurum'a yapılan iktisadi kamu yatırımları hakkında bilgi verilmiştir. Erzurum'un geniş bir bölgenin mübadele merkezi olduğu ve Tortum Hidroelektrik Santrali ile şehrin enerji sorunun da çözüme kavuşturulduğu ve çeşitli sanayi kollarının kurulması için son derece elverişli şartların olduğu belirtilmiştir.⁵

Osman Arıkan, "Erzurum Şehrinin Ekonomik Esasları" adı çalışmada şehirdeki ekonomik faaliyetlerden bahsetmiştir. Erzurum şehrinin kuruluş yeri itibariyle geniş bir hinterlanda sahip olduğunu, başlıca geçim kaynağını ise hayvancılık ve tarla ziraatı

² İhsan Ünüvar, *Erzurum Vilayeti*, Duygu Matbaası İstanbul 1954.

³ İhsan Ünüvar, *Erzurum Rehberi*, Tek Matbaası Erzurum 1961.

⁴ Sabahattin Güncel-Mehmet Ayarko, *Erzurum Kılavuzu*, Tertip ve Baskı Basın ve Yayın Limited Ortaklığı Matbaası ve M. Sırlar Matbaası İstanbul 1954.

⁵ Ahmet Necdet Sözer, *Erzurum Ovası'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Yayınları Erzurum 1970.

mahsullerinden elde ettiğini ifade eder. İklim şartları nedeniyle tarla ziraatının güçlkle yapılabildiğini bu nedenle ilde yapılan ziraat faaliyetleri içinde hayvancılığın önemli bir paya sahip olduğunu belirtir. Özellikle, canlı hayvan, yağ, peynir, deri ve yün ürünlerinin şehrin harice sattığı başlıca ürünlerdir.⁶

Murat Küçükuğurlu'nun "Erzurum Çarşı Pazar" isimli kitabının yedinci bölümü "Cumhuriyet Döneminde Üretim" başlığıdır. Bu başlık altında şehirde çoğunluğunu 1950 öncesi dönemde kurulmuş ancak 1950'li yıllarda da üretimlerine devam eden başta un fabrikaları olmak üzere özel sektöre ait üretim tesisleri ele alınmıştır. 1950'lerin başında Erzurum'un "çarşı-pazarındaki" ticari hareketlilik ve ticari hayattaki dönüşümden bahsedilmiştir.⁷

Murat Küçükuğurlu'nun "Sorularla Erzurum Tarihi" kitabının üçüncü bölümü "Ekonomik Hayat" başlığı altındadır. 1950 öncesi dönemden başlayarak şehrin iktisadi hayatındaki gelişmelere yer verilen bölümde DP Dönemi ile ilgili olarak da Erzurum Şeker Fabrikası ve Erzurum Et Kombinası'nın kuruluş süreçlerine yer verilmiştir.⁸

Bir bölgenin ticari hayatının olmazsa olmazları arasında yer alan unsurlardan biri de konaklama yerleri ve konaklama imkânlarıdır. Tarih boyunca ticaretin gelişmesi için öncelikli yatırım yapılan alanlardan biri de konaklama tesisleri olmuştur. Erzurum hem önemli bir ticaret yolu güzergâhı ve merkezi hem de bölgesinin cazibe merkezi konumunda yer aldığından her dönem konaklama hizmetlerinin önem taşıdığı bir yer olmuştur. Bu önem 1950'li yıllarda şehrin ticari hayatında başlayan canlanma ile daha da önemli hale gelmiştir. Murat Küçükuğurlu'nun "Cumhuriyetten Günümüze Erzurum Hanları" isimli çalışmasının "Cumhuriyet Döneminde Erzurum Hanları" başlığı altındaki ikinci bölümü o dönem hizmet veren oteller ve hanlardan bahsetmekte ayrıca 1950-1960 arasında daha modern sitemler ve konaklama imkânları sunan yeni otellerin hizmete girmesi ele alınmaktadır.⁹

Murat Küçükuğurlu "Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi (1885-2023)" adlı eseriyle Erzurum'un bu önemli ticari kuruluşunun tarihsel gelişimini incelemiştir. Eserde

⁶ Osman Arıkan, *Erzurum Şehrinin Ekonomik Esasları*, Atatürk Üniversitesi Yayınları Ankara 1973.

⁷ Murat Küçükuğurlu, *Erzurum Çarşı Pazar Eski Erzurum Çarşıları ve Üretim Mekânları*, Çizgi Kitabevi Konya 2018.

⁸ Murat Küçükuğurlu, *Sorularla Erzurum Tarihi*, Çizgi Kitabevi Konya 2018.

⁹ Murat Küçükuğurlu, *Geçmişten Günümüze Erzurum Hanları*, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Yayınları Erzurum 2020.

Ticaret ve Sanayi Odası'nın 1950-1960 arası dönemdeki çalışmaları ile bu dönemde odaya kayıtlı fabrika ve ticari kuruluşlara ait bilgilere yer verilmiştir. 1950-1960 arası dönemde şehrin ticari hayatında yaşanan canlanmaya paralel olarak bu dönemde Ticaret Odası bütçesinde de ciddi bir artış olduğu belirtilmiştir.¹⁰

Recep Murat Geçikli "1946-1960 Yılları Arasında Erzurum'da Siyasi Hayat" isimli eseri ağırlıklı olarak 1946 yılında çok partili sisteme geçişin ardından 1946-1960 yılları arasında Erzurum'da siyasi alanda yaşanan gelişmeleri konu edinmiştir. Eserin üçüncü bölümünde " DP Politikaları Çerçevesinde Erzurum'da Sosyo-Ekonomik Kalkınma Hamleleri" başlığı altında Tortum Şelalesi Hidroelektrik Santrali'nin Kurulması, toprak komisyonlarının Erzurum'da yürüttüğü çalışmalar ile tarımsal alandaki ihtiyaçların karşılanması ve üreticilere yönelik bazı uygulamalara yer verilmiştir. Eser de Atatürk Üniversitesi'nin kuruluşu da ayrıntılı olarak ele alınmıştır. 1950'de Cumhurbaşkanı Celal Bayar ile Başbakan Adnan Menderes'in Erzurum'a birlikte gerçekleştirdikleri gezinin bölge sorunlarının çözümü açısından uzun vadede çok faydalı olduğu dile getirilmiştir.¹¹

Mehmed Gökhan Polatoğlu "Cumhuriyet Dönemi'nde Erzurum'da İmar ve Kalkınma ve İmar Faaliyetleri (1930-1980)" isimli çalışmasında öteden beri Erzurum'da yürütülen imar çalışmaları, belediyecilik hizmetleri ile şehre yapılan yatırımlar konu edinilmiştir. 1950-1960 yılları arası dönemle ilgili olarak ise bu dönemde şehrin elektrik problemine çözüm için inşa edilen Tortum Hidroelektrik Santrali, sanayi alanında hükümetin Erzurum'a kazandırdığı kamu tesisleri ile eğitim ve sağlık alanındaki yatırım ve hizmetlere yer verilmiştir. Büyük ölçekli kamu yatırımlarının Erzurum'da üretim hacmi, istihdam alanı, ulaşım ağı ile nüfus yoğunluğu ve konut miktarlarında artışa yol açacağı ifade edilmiştir.¹²

Yukarıda verilen çalışmalar bir bütün olarak göz önüne alındığında bu eserlerde Erzurum'da 1950-1960 arası dönemde yaşanan iktisadi gelişmelerin on yıllık süreci kapsayacak şekilde ve bütün yönleriyle incelenmediği görülmektedir. Yüksek Öğretim

¹⁰ Murat Küçükugurlu, *Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi (1885-2023), Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Erzurum Ekonomisinin Kısa Öyküsü*, Erzurum 2023.

¹¹ Recep Murat Geçikli, *1946-1960 Yılları Arasında Erzurum'da Siyasi Hayat*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Araştırma Merkezi Ankara 2010.

¹² Mehmed Gökhan Polatoğlu, *Cumhuriyet Dönemi'nde Erzurum'da İmar ve Kalkınma Faaliyetleri*, Fenomen Yayıncılık Erzurum 2021.

Kurumu Ulusal Tez Merkezi sisteminde çalışma konumuzun başlığı ile yaptığımız aramalarda da bu isimde bir çalışmaya rastlanmamıştır.

1950-1960 yılları arasında Erzurum'daki iktisadi gelişmeleri bütün yönleriyle ele alan bir çalışmanın olmayışı bu çalışmanın özgün değerini artırmaktadır. Çalışma, DP döneminin ekonomi politikalarının sonuçlarını ortaya koyması bakımından hem yerel tarihçilik hem de ülke tarihi için önemli bir eksikliği gidermeye yardımcı olacaktır.

C. Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırmada doğası gereği nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Seçilen yöntemden dolayı bilimsel bir tarih metni oluşturmak için “doküman incelemesi” ve “görüşme” tekniği kullanılmıştır.

1. Veri Kaynakları ve Toplama Teknikleri

Yazılı dokümanlar kapsamında arşiv belgeleri, resmi yayın ve tutanaklar, araştırma eserler, gazeteler ve dergiler incelendi. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Erzurum Şehir Arşivi (ERŞA)'inden faydalandı. Resmi Yayın ve Tutanaklar kapsamında; Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri ile Erzurum İl Yıllıkları, Resmi kurumların hazırladıkları raporlar incelendi. Araştırma konumuz kapsamında “Milletin Sesi, Hürsöz, Hâkimiyet, Hakikat, Yeni Erzurum, Demokrat Erzurum, Demokrat Doğu” süreli yayınlarından faydalandı. Hatıralarla beraber araştırma eserleri de bilimsel yöntemler kullanılarak değerlendirildi. Elektronik kaynaklara olay örgüsü ve bağlamdaki yerine göre biyografi, bazı teknik kavramların tanınması ve bazı kurum ve kuruluşların tarihçesi hakkında bilgi edinmek amacıyla başvuruldu. Tarih araştırmalarında sözlü kaynaklarda günümüzde sıklıkla kullanılmaktadır. Araştırma konumuz kapsamında sözlü tarih metoduna bağlı kalınarak görüşme yapılan kişilerin konuya hâkimiyetleri, bakış açıları, algıları ve öznel deneyimleri diğer kaynaklarla da desteklenerek aktarıldı. Bu aynı zamanda araştırmanın geçerliliğini ve güvenilirliğini artıran bir unsur olarak öne çıktı. Nitel Araştırma Yöntemlerinde doküman incelemesi tekniği kullanılırken hangi dokümanın önemli olduğu ve veri kaynağı olarak kullanılabileceğine araştırma konusu dikkate alınarak karar verildi. Veri kaynakları sistematik bir şekilde analiz edildi.

2. Araştırma Süreci-Uygulama ve Veri Analizi

Araştırma sürecinde öncelikle literatür taraması yapılarak alanla ilgili eksikliklerin tespiti sağlanarak problematik oluşturuldu. İlgili kısımda da ifade edildiği üzere araştırma konumuzun problematiği “DP’nin on yıllık iktidar sürecinde uyguladığı ekonomi politikalarının Erzurum’un iktisadi hayatına olan katkıları ve bu katkıların sonuçlarının değerlendirilmesi” idi. Bu belirleme yapılırken konunun önemi ve yapılabilirlik ölçütleri dikkate alındı. Kuramsal çerçeve oluşturulurken literatür taraması esnasında yapılan okuma ve tespit faaliyetleri önemli rol oynadı. Edinilen bilgi öbekleri arasındaki ilişkiler veri analizi kısmında önemli rol oynadı. Araştırma sorusu belirlenirken kuramsal çerçevede elde edilen bilgilerden faydalanıldı. Bu metnin gerek amaç gerekse kuram kısmında yapılan açıklamalar ve merak uyandıran konular belirtildi. Bunlar da problematik kapsamı içerisinde değerlendirilmelidir. Alt problemler de aynı sistematik içerisinde oluşturuldu. Yapılan bu araştırmanın sınırlılıkları oluşturulurken ulaşılan kaynaklar ile ilgili açıklamalar yukarıda yapılmış olup kaynakça kısmında da belirtilmiştir. Doküman inceleme ile görüşme tekniğinin birlikte uygulanması oluşturulan metnin geçerliliği ve güvenilirliğini sağlama açısından dikkate değerlidir. Veri analiz sürecinde elde edilen bilgi ve bulgular “içerik analizine” tabi tutuldu. Araştırma konumuzla ilgili yeri geldiğince açıklayıcı ifadelere başvuruldu.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARIM VE HAYVANCILIK

1.1. TARIM

1.1.1. Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Erzurum'da Tarım

Ekonomik sistemin büyük bir kısmının toprağa ve tarımsal üretime dayandığı Osmanlı Devleti'nde, tarımsal yapının temeli, mülkiyeti devletin elinde olan küçük ölçekli toprakların, aile birimleri tarafından işlendiği bir sisteme dayanıyordu. İmparatorluk, 19. Yüzyıla gelindiğinde gıda üretimi bakımından kendine yetebilen ve aynı zamanda tarımsal ürünlerin bir kısmının da ihraç edildiği durumdaydı (Yurt ve Çakmak, 2010: 447).

Osmanlı Devleti'nde 1908-1914 arası dönemde tarımsal üretimin yaklaşık %13-14'ü ihraç edilmiş ve bu dönemde tarımsal üretimde azımsanmayacak artışlar yaşanmıştı (Boratav, 2010: 33). Osmanlının toprağa ve tarımsal üretime dayalı ekonomik yapısı 18 ve 19. yüzyıllarla, Osmanlı Devleti'nin yıkılıp Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında da hemen hemen aynı özelliklere sahip bulunuyordu (Şahin, 2000: 6).

Cumhuriyetin ilk yıllarında ekonomi, büyük ölçüde tarıma dayanırken tarımsal potansiyelin yarısına yakınında ilkel tarımsal teknolojilerden yararlanılıyordu (Karluk, 1995: 103). Bu dönemde mevcut toprakların ancak %5'lik bir kısmı işlenmekte ve 1927 verilerine göre 1.700.000 çiftçi ailesinin yalnızca %70'lik kısmı yalnızca karasaban kullanarak toprağı sürmekteydi. Pulluk sahibi aile sayısı ise yaklaşık 500.000 olup, makineli tarım alanları Çukurova ve Ege bölgelerinde çoğunluğu yabancıların elinde bulunan büyük çitliklerle sınırlı kalmıştı. Ülkede bulunan traktör sayısının ise 220 civarında olduğu tahmin edilmekteydi (Yenal, 2003: 25).

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde ekonomik gelişmenin temel hedefi sanayileşme olarak belirlenmekle birlikte, ekonomide tarımsal faaliyetlerin üstünlüğü belirgin bir şekilde devam etmişti (Karluk, 1995: 105). Uygulamaya konan ilk tarım politikalarının temel hedefi ülke nüfusunun ihtiyacını karşılayabilecek tarımsal üretimi sağlamak olmuştu. Oldukça uzun bir savaş döneminde açlık ve sefalet içerisinde kalmış bir toplum için, beslenmede kendi kendine yeterliliğin temel hedef olarak belirlenmesi politik olarak beklenen bir gelişmeydi; fakat Osmanlıdan devralınan tarımın, her yönüyle ilkel bir

ekonomik uğraşı özelliğine sahip olması ana hedefe ulaşmanın zorluğunu ortaya çıkarmıştı. Yüzyıllardır tarımda karasaban tek başına bir üretim aracı olarak kullanılmış, toplumun en üretken insan gücü savaş alanlarında hayatını kaybetmiş ve tarım toprakları binlerce yıl kullanılmaktan yorgun düşmüştü (Şahinöz, 2002: 117).

1920’li yıllarla birlikte ihracata yönelik tarımsal faaliyetleri destekleyici ekonomi politikaları benimsenmeye başlandı. Bu doğrultuda yapılan uygulamalar içerisinde en çok öne çıkanı da 1925 yılında Aşar Vergisi’nin¹³ kaldırılmasıdır (Yurt ve Çakmak, 2010: 448). Bir nevi “haraç” özelliği taşıyan Aşar Vergisi’nin kaldırılmasının haricinde tarımın finansman ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için Ziraat Bankasının yeniden düzenlenmesi, Tarım Kredi ve Satış Kooperatiflerinin kurulması, üreticilerin eğitilmesi ve alt yapı yatırımlarının başlatılması gibi uygulamalar yürürlüğe kondu. Cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan bu oldukça isabetli kalkınma stratejileri ile tarımsal modernleşme ve gelişmenin alt yapısını oluşturmaya yönelik adımlar atılmıştı (Şahinöz, 2002: 117).

1930’lu yıllarda bu politika çerçevesinde Erzurum’da çiftçinin ürününü verimli hale getirmek için buğday tohumları ıslah edilmiş, ziraat idaresi tarafından çiftçiye tarım makineleri dağıtılmıştı. Ancak gerek dağıtılan modern tarım aletlerini kullanacak uzmanların bulunmaması ve gerekse makineleri tamir edecek atölyelerin olmaması bu makinelerin kullanılmadan köylerde çürümeye terk edilmesine neden oldu (Zengin, 2021: 110).

Kurak yüksek yayla ikliminin hüküm sürdüğü Erzurum’da, kışlar genellikle çok sert ve uzun sürmekteydi. Yağışlar çoğunlukla kar şeklinde olup gece gündüz arasındaki ısı farkı oldukça fazlaydı. Yaz aylarının kurak geçtiği ilde, sonbaharlar genelde yağışsızdı. 1920-1950 verilerine göre Erzurum merkezde yıllık yağış miktarı 513 mm olup yaz aylarında düşük rutubet oranına sahipti (Ünüvar, 1961: 156). Dolayısıyla öncelikle iklim şartlarının ağırlığı, sonra da çiftçilerin maddi imkân ve teknik vasıta yetersizliği bölgedeki zirai faaliyetleri güçleştiren unsurların başında gelmekteydi. Yine bölgede en erken don tarihinin 20 Eylül, en geç don tarihinin 5 Nisan ve 5 Mayıs olarak tespit edilmesi ise Erzurum ilinin daha ziyade tarla ziraatıyla öne çıkmasına neden olmaktaydı (Erzurum İl Yıllığı 1967, 1968: 388).

¹³ Türkiye’de 1925 yılına kadar tarımsal ürünün onda biri oranında aynî olarak alınan vergi. (<https://sozluk.gov.tr> Erişim Tarihi: 10.08.2021).

Erzurum vilayeti, tarım için uygun geniş arazilere sahip olmakla birlikte 1950 öncesi dönemde ziraat bakımından geri kalmıştı. Uzun savaş yıllarında çeşitli nedenlerden dolayı tohumluk buğdaylar özelliğini kaybetmişti. Ahır gübrelerinin yakacak olarak kullanılması buna karşın toprağı güçlendirecek başka imkânların eksikliği nedeniyle hububat üretimi hem azalmış hem de kalitesiz hale gelmişti. Bu nedenle ziraat aletlerini modernleştirmek ve toprağı hayvan gübresi dışında başka unsurlarla desteklemek kaçınılmaz olmuştu (Zengin, 2021: 112).

Erzurum’da ziraatın gelişmesi için artık zaruret halini almış bazı adımların atılması gerekli ise de 1950’lere kadar ülke genelinde olduğu gibi Erzurum’da da bu yönde olumlu adımların atıldığını ifade etmek güçtü. Cumhuriyet’in ilk yıllarında “Köylü efendimiz” sloganıyla beraber aşar kaldırılmış ve askerlerin bir kısmının tarlalarına dönmelerine izin verilmişti; ancak bununla birlikte yaklaşık olarak 1935’den 1950’ ye kadar köy ve köylü, görelî olarak ihmal edilmişti (Yenal, 2003: 78). II. Dünya Savaşı yılları olan 1939-1945 arası dönem, Türkiye ekonomisinde üretim ve buna bağılı olarak milli gelirde hızlı bir düşüş yaşanmasına yol açtı. Ardından 1945’de çıkarılan 4753 sayılı, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu¹⁴ ise Türkiye Cumhuriyeti’nde DP’nin kuruluşunu hazırlayan gelişmelerden birini oluşturdu (Karluk, 1995: 106).

DP’nin, seçim kampanyasından itibaren üzerinde durduğu önemli bir husus, oy çoğunluğuna sahip köylü ve çiftçi halkının kalkınmasına öncelik veren bir program uygulayacağı yönündeki vaadiydi. İktidar olunca da bu sözü yerine getirmek için gerekli adımları atmaya başlayarak tarım alanında büyük bir atılım gerçekleştirmek için gerekli koşulları sağladı (Yenal, 2003: 78). 1950’li yıllarda uygulanan ekonomi politikaları ile girdilerden sulamaya, kredilerden pazarlamaya kadar birçok hizmetin köylere ulaşmasına, üretim artışına ve pazarla bütünleşmenin hızlanmasına zemin hazırlandı. 1950’li yıllarda ekili alanlardaki genişleme öncelikle buğday olmak üzere pamuk ve şeker pancarı ekiminde ve üretiminde artış meydana getirdi (Yurt ve Çakmak, 2010: 450).

¹⁴ Bu kanununla gerçekleştirilmek istenen başlıca amaçlar şunlardı: a) Arazisi olmayan veya yetmeyen çiftçileri veya çiftçilik yapmak isteyenleri, aileleri ile birlikte geçimlerini sağlayacak ve iş kuvvetlerini değerlendirecek ölçüde araziye sahip kılmak; b) Kendilerine arazi verilenlerle yeter arazisi bulunup istihsal vasıtaları eksik olan çiftçilerden muhtaç bulunanlara kuruluş, onarma ve çevirme sermayesi, canlı ve cansız demirbaş vermek; c) Yurt topraklarının sürekli olarak işlenmesini sağlamak (TBMM Tutanak Dergisi, D: VII, C: 18, T: 2, 7, Bileşim: 11 Haziran 1945, s. 213).

1950-1954 arasındaki süreç Cumhuriyet Dönemi'nde tarımın en hızlı geliştiği yıllar olup bu 5 yılda üretim toplam olarak %50 artış gösterdi. Ayrıca karayolları yapımına verilen önemle üreticinin pazara açılmasının kolaylaşması ile tarımsal kredi genişlemeleri de üretim artışını desteklemişti. 1950'li yılların ilk yarısında tarımsal yatırımların önemsenmesine bağlı olarak çok sayıda traktör ithal edilmişken, dönemin ikinci yarısında ortaya çıkan enflasyon ve dış ödeme güçlükleri tarımsal yatırımlarda ve tarımsal üretim artış oranında düşüşe neden oldu. 1950'de 14.500.000 hektar olan ekili alan miktarının, 1960 yılında 23.200.000 hektara çıkması ile de ekilebilir alanlarda hemen hemen genişlemenin sınırına ulaşıldı (Tecer, 2005: 2). 1960'ların başına gelindiğinde artık ekilen alanlardaki genişleme de durmuş görünüyordu (Yurt ve Çakmak, 2010: 450).

1.1.2. DP Döneminde Erzurum'da Tarım

Erzurum Ovası'nda yerleşme tarihi gibi zirai tarihi de oldukça eskiye dayanır. Yapılan arkeolojik kazılar, bu ovaya çok önceden yerleşen insanların, çiftçilik ve hayvancılığın öne çıktığı, güçlü bir köy kültürüne sahip olduklarını gösterir (Sözer, 1970: 51). Üzerinde üç büyük nehrin kaynağını barındıran Erzurum'da, zirai faaliyetler hayvancılıktan sonra ikinci derecede önem arz eden bir alandı. Kendi ihtiyaçları için ziraat yapanlar da dâhil köylü halkın tamamına yakını ziraatla meşgul olmaktaydı (Altuğ, 1941: 51).

Erzurum'da tarım için geniş arazilerin varlığına rağmen ilin, ziraat bakımından geri kaldığı ifade edilebilirdi. Özellikle uzun savaş yıllarında çeşitli nedenlerden dolayı tohumluk buğdayların bozulması, ahır gübrelerinin yakacak olarak kullanılması ve toprağı güçlendirecek başka vasıtaların eksikliği gibi nedenler de hububat üretimini olumsuz etkilemişti (Zengin, 2021: 112).

Tarımsal üretim yapılan alanlarda toprak etütü ve arazi sınıflandırılması yapılmamış olup zirai faaliyetlerin tamamına yakını köylünün isteğine göre yapılıyordu. Tarla ziraatı, mera ve orman arazileri ile eğimli tarlalarda herhangi bir teknik müdahale olmadan gerçekleştirilmekteydi. Bu durum özellikle Tortum ve Oltu kazalarında erozyona yol açarak birkaç yıl yapılan ziraat sonrası, verimsiz ve işe yaramayan arazi parçalarının ortaya çıkmasına neden olmuştu. Bölgede şiddetli rüzgârların olmamasının yanında arazi çayır ve diğer bitkilerle kaplıydı. Bu nedenle rüzgâr erozyonuna neredeyse

hiç rastlanmıyordu. Arazilerin hatalı sürülmesi, meraların aşırı otlatılması, yağış rejimindeki düzensizlikler ile ormanların tahrip edilmesi ve akarsuların kontrolsüzlüğü su erozyonlarını hızlandıran nedenler arasındaydı (Ünüvar, 1961: 156-157).

Erzurum'da, toprağın inbat (bitkiyi büyütme) kuvveti, yerine göre farklılık gösterirdi. Pasinler ve özellikle de Aşkale'nin Daphan Ovası, toprağın kuvvetli olması nedeniyle iyi hububat yetiştirilmeye müsait bölgelerdi. Diğer bölgelerde de verimli topraklar bulunmakla birlikte buralarda kumlu ve çakıllı arazinin çok olması tarımsal üretimi olumsuz etkilemişti (Altuğ, 1941: 52). Ayrıca bölgede ulaşım imkânlarının yetersizliği nedeniyle, mahsulün bol olduğu dönemlerde hububat fiyatları oldukça ucuzlarken, kıtlık dönemlerinde ise çok yükselmekteydi. Demiryolu ve motorlu nakil araçlarının yaygınlaştırılması bölgede tarım ürünü fiyatlarının dengelenmesi açısından oldukça önemliydi (Zengin, 2021: 107).

İlde tarlaların uzun yıllar boyunca gübreden ve bakımdan mahrum kalması nedeniyle tarlalar, verimlerini büyük ölçüde kaybetmişti (Günçel ve Ayarko, 1954: 29). Toprağın yapısındaki organik madde oranının oldukça az olması araziye fakir toprak özelliğine büründürmüştü (Ünüvar, 1961: 157). Topraktaki verimi düşüklüğünü telafi etmek ve toprağı verimli hale getirmek için uygulanan öncelikli yöntem dinlendirmeydi. Bu yöntemle bir sene ekilen toprak diğer sene boş bırakılır böylece toprağın yeniden verimli hale gelmesine çalışılırdı. Bitkisel üretimde hayati öneme sahip sulama işlemleri ise tarla ziraatında nerdeyse hiç uygulanamıyordu. Hayvani gübre kullanımı ile sulama işlemleri çoğunlukla bostanlarda düzenli bir şekilde yapılırdı (Altuğ, 1941: 52).

Erzurum'da tarımsal faaliyetler, Cumhuriyet'in ilk yıllarından 1950'lere kadar kayda değer bir gelişme gösterememişti. Bu yüzden ilde, 1950'lere kadar pazara çıkarılan tarım ürünleri oldukça sınırlı kalmış ve üreticiler, yetiştirdikleri tahılların büyük kısmını kendi ihtiyaçları için kullanmışlardı. Erzurum arazisinin yaklaşık % 61'i 2000 m'yi geçen alanlardan oluşmuştu. Türkiye'nin en yüksek ve soğuk ovalarından olan Erzurum ve Pasinler ovaları, kışların çok uzun sürdüğü 1.700-1.900 m arası yükseltiye sahipti. Bu yörelerde yükselti ve ısı düşüklüğünden dolayı daha çok arpa, buğday, çavdar gibi tahıllarla sanayi bitkilerinden şeker pancarı ve patates üretimi yapılırdı (Yurt Ansiklopedisi c.4, 1982: 2726- 2730).

Uzun senelerden beri bu şekilde devam eden ve geçim türünden ekim de denilen bu tarımsal üretimde, 1950'lerden itibaren çeşitlenme görülmeye başlandı. 1939'da demiryolunun Erzurum'a ulaşması, beraberinde şehir ekonomisinde canlanmayı sağlamış ve kapalı ekonomi dışı açılmıştı (İlimiz Erzurum, t.y., s. 20).

Erzurum'da 1950'lerden itibaren tarımsal üretimde bir çeşitlenme yaşanmakla birlikte özellikle iklim koşullarının sertliği ve yaz mevsiminin kısa oluşu bu çeşitlenme sınırlı kalmış ve ildeki zirai üretimin çoğunluğunu hububat oluşturmuştur.

1.1.2.1. Hububat

Hem iklimsel özellikler hem de coğrafi şartların getirmiş olduğu zorunluluklara bağlı olarak Erzurum'da ağırlıklı olarak tahıl ziraatı yapılırdı. Tahıl ziraatı içerisinde öne çıkan ürün ise buğdaydı. Kır nüfusu, hububat ziraatına sıkı bir şekilde bağlı olup bunun en önemli sebebi ise binlerce yıldır devam eden gelenek ve göreneklerdi (Sözer, 1970: 60).

Erzurum'da tahıl ürünleri içerisinde en fazla üretimi yapılan ürün buğday olup onu sırasıyla arpa, çavdar, mısır ve mahlut¹⁵ üretimi takip ederdi. 1950 yılı verilerine göre ilde 38.185 hektar alanda yıllık 46.578 ton buğday üretilirken 23.948 hektar alanda 33.778 ton arpa, 10.221 hektar alanda 14.261 çavdar, 2.004 hektar alanda 3.181 ton mısır, 1.213 hektar alanda 1.933 ton mahlut ve 262 hektar alanda 145 ton darı üretimi gerçekleştirilmişti (Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü 1950 Ziraat Sayım Neticeleri, 1956: 48-50).

İyi nitelikte yumuşak yayla buğdayı yetiştirilen Erzurum'da, buğday ekimi çoğunlukla "gömmece" denilen yöntemle yapılır ve buğdayın yarısından fazlası güzlük olarak ekilirdi (Yurt Ansiklopedisi c.4, 1982: 2729).¹⁶ Buğday tohumu olarak bölgede en yaygın kırık buğday cinsi kullanılırdı. Yumuşak, kılçıksız, ekmeklik kullanıma uygun olan kırık buğdayın dönüm başına verimi normal şartlarda 150 kiloydu. 1.800 metreye

¹⁵ Buğdayla çavdarın veya yulaf ile çavdarın karıştırılarak ekilmesinden elde edilen tohum.

¹⁶ Güzlük ekilişlerde yeşertme ve dondurma olarak iki yöntem uygulanırdı. Yeşertme yönteminde mümkün olduğu kadar erken ekim yapılarak bitkilerin kışa girmeden yeşermiş, kökleri kuvvetlenmiş bir şekilde kışa hazırlama amacı güdüldü. Dondurma yönteminde ise, danenin çimlenmeden, hiçbir değişikliğe uğramadan kışı toprakta geçirmesi esastır. Yazlık tohumların ekimi yapılınca kadar baharın ilk sıcaklıklarından faydalanan toprak içindeki dane ilk fırsatta intaç (tohumun çimlenmesi) ederek il için oldukça önemli olan erken yetismeyi desteklerdi. Çoğunlukla çavdar ve az miktarda buğday yeşertme suretiyle ekilirdi. Buğday ekiminde genel olarak dondurma yöntemi uygulanırdı (Günçel ve Ayarko, s.30).

kadar olan yükseltelerde güzlük olarak ekilebilmesi ise en üstün özelliğini oluştururdu (Günçel ve Ayarko, 1954: 29).

Erzurum Ovası, buğday üretiminde bölgede öne çıkan yerlerden biriydi. Ova mıntıkası yağış miktarındaki değişimler nedeniyle yarı-kurak veya kurak bölgelerin iklim şartların sahip olduğundan buğday, kuru ziraat metoduyla yetiştirilirdi. Ovada, buğday tarlaları ancak suyun bol olduğu yaz başlarında sulanabilirdi. Kurak aylara girildiğinde eldeki su, öncelikle patates, şeker pancarı ve yonca gibi bitkiler için kullanılır bu nedenle buğday tarlaları susuz kalırdı. Daphan Ovası'nda bulunan tarlalar ise hiç sulanamazdı. Bu nedenle buğday üretim miktarı sürekli değişim gösterir bazen köylü ektiği tohumun bile karşılığını alamazdı (Sözer, 1970: 60,62).

Erzurum'da buğdaydan sonra ekimi en fazla yapılan diğer tahıl ürünü arpaydı. Arpa ekimi sadece yazlık¹⁷ olarak yapılır ve tohumluk olarak çift sıralı arpa kullanılırdı. Özellikle yüksek yayla mıntikalarında buğdayın yetiştirme evresinin uzunluğu nedeniyle genellikle arpa ekimi tercih edilir ve dönümünden 150-200 kilo ürün elde edilirdi (Günçel ve Ayarko, 1954: 29).

Türkiye'de, Toprak Mahsulleri Ofisi'nin 1947-1948 dönemi istihsal (üretim) kampanyasında¹⁸ Bölge Müdürlüğü tarafından istihlak (tüketim) fazlası olarak piyasaya sürülen hububattan 15.645 ton buğday, 5.200 ton çavdar, 21.107 ton arpa alımı gerçekleştirildi. Buna karşın 1952-1953 kampanyasında 48.131 ton buğday, 14.048 ton çavdar, 37.259 ton arpa alımı gerçekleştirildi. Böylece, 1952-1953 kampanya döneminde, 1947-1948 dönemine göre %150 fazla alım yapıldı. Yine 1947-1948 döneminde buğday satış miktarı 11.947 ton iken 1952-1953 döneminde iâşe olarak 46.054 ton ve çiftçilere tohumluk olarak verilen 3.705 ton olmak üzere toplam dâhili satış 49.849 ton olarak

¹⁷ Yazlık ekimlerde karın kalkmasının ardından, toprağın uygun olduğu ilk fırsatta önce ekim hafriyatı yapılır. İlkbaharın son donları hesaba katılarak bu tehlike atlatıldıktan hemen sonra ekim işlerine başlanılır (Günçel ve Ayarko, s.30).

¹⁸ Türkiye'de hububat üretiminin %70'lik bir bölümü kurak bölgelerde yapılmaktadır. İklimin elverişli olduğu dönemlerde hububat üretiminde yaşanan artışlara bağlı olarak hububat fiyatları üretici aleyhine büyük oranda düşüşler gösterir. Bu gibi durumlarda Toprak Mahsulleri Ofisi, hububat piyasasına müdahale ederek hükümet tarafından belirlenen fiyatlar üzerinden, gelen bütün hububatı satın alır. Böylelikle devlet iç alımlar yaparak destekleme politikası doğrultusunda hububat piyasasına müdahale etmiş olur. Yapılan müdahaleyle hububat pazarında ürün fazlalığından kaynaklanan fiyat düşüşünü engellemiş olur. Toprak Mahsulleri Ofisi'nin hububat üreticisi ve toplumun temel gıdası hububatı korumak için yaptığı hububat alım kampanyası yılın 1 Haziran ayında başlayarak takip eden senenin 31 Mayısına kadar devam eder (Bedrettin Kolaç, *Cumhuriyet Dönemi Hububat Politikaları (1923-1950)*, (Doktora Tezi), T.C İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul 1999. s.173).

gerçekleşti. Ayrıca ihraç limanı olan Trabzon'dan Almanya ve Yugoslavya'ya 14.758 ton buğday satışı yapıldı. Yine 1947-1948 yılı dâhili çavdar satışı 410 ton iken 1952-1953 dönemine gelindiğinde iâşe olarak 835 ton çavdar satışının haricinde, Yugoslavya ve Almanya'ya toplam 12.515 ton çavdar satılmıştır. 1947-1948 döneminde ofis, askeriyeye özgü olarak 19.718 ton arpa satışı gerçekleştirmiş, 1952-1953 döneminde, askeriye yapıları 16.948 tonluk arpa satışından başka, 19.623 ton arpa da Trabzon limanından Almanya'ya ihraç edilmişti. Bu rakamlar, Doğu vilayetlerinde hayvancılıkla birlikte, hububat üretiminde de günden güne bir artış ve gelişme olduğunu göstermekteydi (Günçel ve Ayarko, s.48, 49).

1950'lerin ilk yarısında gerek doğal şartların olumsuzluğu gerekse bölgede görülen bazı haşerelerin yol açtığı tahribat nedeniyle Erzurum'da hububat üretiminde kayıplar meydana gelmişti. Kayıpları telafi etmek, köylüye yardımcı olmak ve mahalli şartlara uygun tohumluk temin etmek amacıyla ilde 12.000 ton buğday ve 6.000 ton arpa tohumluğunun dörtte üçü başarılı bir şekilde dağıtılmıştı. Selektörden¹⁹ geçirilen ve sürme hastalığına²⁰ karşı ilaçlanan tohumları alan çiftçiler, ekim faaliyetlerine başlayarak boş kalan arazilerin üretime kazandırılmasını sağlamıştı (Büyük Modern Türkiye'de Kalkınan Erzurum, 1955: 21).

Bu dönemde hububat üretiminde yaşanan kayıplar daha çok buğday üretimini olumsuz etkilemişti. 1954-1955 yılı buğday üretim alanı 63.000 hektara ulaşmış olmasına rağmen 1955 yılı buğday üretimi 39.300 tonla oldukça düşük bir miktarda gerçekleşmişti. Benzer şekilde arpa üretiminde de düşüş kaydedilmiş ve 1954-1955 yılı arpa üretim alanı 29.000 hektar iken, 1955 yılı üretim miktarı 23.200 tona gerilemişti (Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü 1954-1958 Zirai Bünye ve İstihsal, Ankara 1959: 82).

İlde yetiştiriciliği yapılan diğer önemli bir tahıl ürünü de çavdardır. Çavdarın ana vatanı olarak kabul edilen Erzurum'da ince ve uzun taneli gök çavdar ile gök çavdara göre daha dolgun ve ekmeklik vasfı daha iyi olan sarı çavdar türleri yetiştirilirdi. Çavdar

¹⁹ Tahıl yabancı maddelerden ayırmak için kullanılan araç.

²⁰ Buğday yetiştirilen hemen her bölgede görülen, tedbir alınmadığı takdirde, çevre koşulları ve buğdayın çeşidine göre yaklaşık %70-90 ürün kayıplarına yol açan önemli bir hastalıktır. Buğday sürmesi enfeksiyonlarında ilk kaynak, kör adı verilen hastalıklı danelerdir. Hasat-harman arasında ezilen bu kör danelerden çıkan sporlar, sağlam danelere ve toprağa bulaşır. Bu bulaşık tohumların ekilmesiyle nedeniyle de hastalık yayılır (<https://samsun.tarimorman.gov.tr/Belgeler/Yayinlar/Lifletlerimiz/b-15.pdf> E.T: 02.09.2021).

tarla mahsulleri arasında önemli bir yere sahip olmakla birlikte özellikle yağışın fazla olduğu yıllarda çavdar mahmuzu²¹ denilen hastalık, çavdar üretiminde büyük kayıplara neden olurdu. Erzurum’da ayrıca mısır ve mahlut ekimi de yapılırdı. Mısır, Tortum, İspir, Oltu ve Hınıs ilçeleri ile Pasinler ilçelerinin sulama imkânına sahip bölgelerinde yetişmekteydi. Mısır ekimi, üretim yapılan bölgelerde ekmeklik ihtiyacını karşılayabilecek kadar olup “acara”, “batum” ve yerli mısır çeşitleri mevcuttu. Buğday ve çavdarın karışık bir tipi olan mahlut, ekim alanları çerisinde önemli bir yere sahipti (Günçel ve Ayarko, 1954: 29).

Hububat hastalıklarından kaynaklı olarak 1950 ortalarında çavdar üretiminde de düşüşler yaşanmıştı. 1953-1954 ve 1954-1955 yıllarında çavdar üretim alanları 29.000 hektar civarında gerçekleşirken 1954 çavdar üretim miktarı 29.000 ton, 1955 çavdar üretim miktarı ise hastalıklar nedeniyle 22.424 ton olarak gerçekleşti. Mahlut ve darı üretiminde de bir miktar kayıplar söz konusuydu (DİE 1954-1958 Zirai Bünye ve İstihsal, Ankara 1959: 82).

Erzurum’da, 1950-1960 yıllarına ait öne çıkan tahıl ürünlerinin üretim miktarları Tablo 1’de gösterilmiştir:

Tablo 1.1. 1950-1960 Arası Dönemde Erzurum’da Tahıl Ürünleri Üretim Miktarları (Ton)

Yıllar	Buğday	Arpa	Çavdar	Yulaf	Mahlut	Mısır	Darı	Toplam
1950	46.578	33.778	14.261	55	1.933	3181	145	99.931
1951	47.175	27.930	22.485	175	5.390	14.000	130	117.285
1952	53.313	28.980	31.000	325	8.000	10.597	97	132.312
1953	57.450	27.800	31.000	350	8.000	996	90	125.686
1954	60.000	37.700	29.000	400	8.000	10.199	70	145.369
1955	39.300	23.200	22.424	280	5.600	12.000	64	102.868
1956	42.250	21.725	23.025	475	6.200	13.125	70	106.870
1957	74.250	50.000	46.00	900	10.000	15.000	70	196.220

²¹ Buğdaygillerin ve en çok çavdarın, başağı üzerinde türeyip koyu mor renkte bir horoz mahmuzunu andıran, 1-4 santimetre uzunluğunda, 2-7 milimetre genişliğinde, az çok kıvrık, kolayca kırılabilen, özel kokulu, silindirik yapılı çubuklar hâlinde olan ve hekimlikte kullanılan asklı mantarlardan biri. (<https://sozluk.gov.tr/> E.T: 10.09.2021).

Tablo 1.1. (Devamı)

1959	46.000	48.000	35.000	847	12.160	20.000	88	162.095
1960	47.215	52.985	35.000	900	10.000	21.602	89	167.791

(DİE 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri, 1956: 48-50/ 1946-1953 Ziraî Bûnye ve İstihsal, Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara 1954: 78 / DİE 1954-1958 Ziraî Bûnye ve İstihsal, 1959: 82 / Ziraî Bûnye ve İstihsal (1959-1961), T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1963: 42)

1950-1960 yılları arasındaki hububat üretim miktarlarına bakıldığında 1950’de 100.000 tona yaklaşan ildeki hububat üretiminin 1960 yılına gelindiğinde toplam 168.000 tona yükseldiği görülmektedir. Bununla beraber Erzurum’da uzun yıllar hububat üretiminde ilk sırada yer alan buğday üretimi, 1950’li yılların sonuna doğru azalarak arpa üretiminden sonra ikinci sıraya gerilemiştir.

İlde, 1960 yılı verilerine göre buğday ekim alanı 57.550 hektar, arpa ekim alanı 27.450 hektar, çavdar üretim alanı 29.890 hektar, mahlut ekim alanı 8000 hektar, mısır ekim alanı 7210 hektar, yulaf ekim alanı 510 hektar, darı ekim alanı ise 69 hektar olarak gerçekleşmiştir (DİE Ziraî Bûnye ve İstihsal (1959-1961), 1963: 42).

1.1.2.2. Bakliyat

İklim koşullarının elverişsizliği ve pazara görece az açılmış olması gibi nedenlerle Erzurum’da baklagiller üretimi pek fazla önem taşımamıştır. Baklagiller ekiminde öne çıkan ürünler az da olsa yemeklik olarak mercimek ve hayvan yemi olarak kullanılan fiğdi. Mercimek, ilde ihtiyacı karşılamak için ekildiğinden üretimi sınırlıydı. Hayvan yemi olarak kullanılan fiğin ekimi ise 1950’lerden sonra yaygınlaşmaya başlamıştı (Yurt Ansiklopedisi c.4, 1982: 2728,2729). Baklagillerden en fazla ekimi yapılan mercimek, aynı zamanda geniş bir ekim alanına sahipti. Kırmızı mercimek hariç il dışından mercimek alımına ihtiyaç duyulmadığı gibi verimli yıllarda il dışına mercimek sevkiyatı yapılırdı. Ayrıca ilin sulanabilen ve kısmen korunaklı bölgelerinde fasulye ekimi de gerçekleştirilirdi. Fasulye üretimi, genellikle yeşil sebze ihtiyacını karşılamaya yönelik ara ziraat olarak yapılırdı. İlde çiftçinin kendi ihtiyacını karşılamaya yönelik az miktarda da bakla ekilirdi (Günçel ve Ayarko, 1954: 31).

Erzurum’da 1950-1960 arası dönemde üretimi yapılan başlıca bakliyat üretim miktarları aşağıdaki tabloda verilmiştir;

Tablo 1.2. 1950-1960 Arası Dönemde Erzurum’da Bakliyat Ürünleri Üretim Miktarları (Ton)

Yıllar	Fasulye	Mercimek	Fiğ	Burçak	Toplam
1950	215	731	1 452	425	2.823
1951	2700	2932	1200	610	7.442
1952	2081	2330	1228	620	6.259
1954	2920	2500	1230	600	7.250
1955	1115	1510	850	470	3940
1956	3050	2375	285	570	6280
1957	3000	3000	330	600	6930
1959	2 510	3 575	4 694	1 000	11.779
1960	2 603	3 703	3 777	1 219	11.302

(DİE 1950 Ziraat sayımı Neticeleri, 1956: 50 / DİE 1946-1953 Zirai Bünye ve İstihsal, 1954: 78 / DİE 1954-1958 Zirai Bünye ve İstihsal, 1959: 82 / Zirai Bünye ve İstihsal (1959-1961), 1963: 42).

Tabloda görüldüğü üzere Erzurum’da 1960 yılı itibariyle bakliyat ürünlerinin üretim miktarları 1950’ye göre belirgin bir artış göstermiştir. Bu artışın sağlanabilmesinin en büyük nedeni ilde bakliyat üretim alanlarının da söz konusu dönemde genişlemesidir. Yukarıda verilen bakliyat ürünlerine ait ekim alanları 1950’de 1.944 hektar iken, bakliyat ekim alanları 1960’da 6.630 hektara ulaşarak üç katın üzerinde bir artış göstermişti (DİE 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri 1956: 50 / DİE Zirai Bünye ve İstihsal (1959-1961), Ankara 1963: 42).

1.1.2.3. Sanayi Bitkileri

Erzurum’da sanayi bitkisi olarak üretimi öne çıkan ürünler şeker pancarı ve patatesti. Bölgeye XX. Yüzyılın başlarında girmiş olan patates, Erzurum Ovası’nda pancardan sonra en fazla yetiştirilen (1950’lilerin sonlarından itibaren) sınai bitkisiydi (Sözer,1970: 65).

1925 yılında yapılmış olan tahlil sonuçlarına göre %18-19 civarında şeker ihtiva eden Erzurum pancarının tanesi 1-1,5 kilo ağırlığına ulaşmaktaydı. Ancak, ilde bir şeker fabrikası kurma girişimleri 1925 yılında olumsuz sonuçlanınca şeker pancarı üretimiyle

ünlü Erzurum Ovası'nda pancar üretimi büyük düşüş göstermişti (Küçükuğurlu, 2008: 427).

Erzurum'da 1950'lere kadar çok cüzi miktarda gerçekleşen sanayi bitkilerinin üretimi, bu tarihten sonra özellikle devletin özendirmesi ile artışa geçti. Öteden beri az da olsa üretimi yapılan sebzeçilik ve meyvecilik ayrı tutulursa şeker pancarı, ilerleyen yıllarda Erzurum'da pazar için üretilen başlıca ürün olarak öne çıktı (Yurt Ansiklopedisi c.4, 1982: 2728).

1950 yılı verileriyle Erzurum'da şeker pancarı üretim alanı 1 hektar, yıllık üretim miktarı ise 2 tondur (1950 Ziraat Sayımı Neticeleri, Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara 1956: 52). Oldukça düşük miktardaki şeker pancarı üretimi, 1956 yılında Şeker Fabrikası'nın hizmete girmesiyle artış gösterdi. Pancarın bakım devresinde yapılması gereken çapalama, bakım ve söküm işleri gibi teknik işler, ziraat elemanları tarafından çiftçilere öğretilince, 1956 yılında dekar başına 900 kg'lık pancar üretimine ulaşıldı (Erzurum İl Yıllığı 1967, 1968: 377).

Ülkenin her yanında olduğu gibi Erzurum'da da şeker pancarı üretimi Şeker Şirketi²² denetimi altında yapılmaktaydı. Üretici açısından nispeten daha yüksek bir gelir getiren şeker pancarı, Şeker Şirketi'nin üreticilere sağladığı desteklerinde katkısıyla Erzurum tarımının gelişmesine imkân sağladı. Şeker Şirketi'nin alıcı olması ise pancar fiyatlarındaki oynaklıklarının önüne geçerek fiyat istikrarını sağladı (Yurt Ansiklopedisi c.4, 1982: 2728, 2729).

Erzurum'da öne çıkan diğer bir sanayi bitkisi olan patates üretimi, 1950'de 1.243 hektar alanda 7.681 ton olarak gerçekleşmişti (DİE 1950 Ziraat sayımı Neticeleri, Ankara 1956: 52). Patates ekimi yapılacak tarlalarda, sonbaharda iyi bir toprak hazırlığı ve dekar başına 2 ton kadar tabi gübrelemenin yanında baharda ikinci bir toprak hazırlığına ihtiyaç duyulurdu. Dekar başına genelde 150-180 bazen de 200 kg tohum ekilirdi. Kullanılan tohumlar "sarıkız" ve "cosima" çeşitlerinden oluşurdu. Patateste bakım işleri 3-4 çapa ve 3-4 defa sulama ile tek boğaz doldurma²³ işlemiyle devam ederdi. 15 Eylül- 20 Ekim

²² Türkiye'de 1934'e kadar kurulan şeker fabrikaları 1934'de Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi olarak birleştirilmişti.

²³ Toprakta gelişmekte olan patates bitkileri 15-20 cm yüksekliğe ulaştınca makine veya çapa ile sırt oluşturarak bitki diplerinin toprakla doldurulmasıdır (Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Gıda ve Kontrol Genel Müdürlüğü, *Patates Hastalık ve Zararları ile Mücadele*, Ankara 2016, s.12).

tarihleri arasında hasadı yapılan patatesin bir kısmı pazara götürülürken bir kısmı da bir sonraki sene tohumluk için toprak altında yapılmış depolarda muhafaza edilirdi (Cumhuriyet'in 50. Yılında Erzurum 1973 İl Yıllığı, 1974: 288)

Erzurum'da keten²⁴ ekimi öteden beri sadece mahalli bezir yağı ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak, Merkez, Pasinler ve Aşkale ilçelerinde az miktarda yapılmaktaydı. Ancak 1950'lerin ilk yarısına doğru keten fiyatlarındaki yükselme, adı geçen ilçelerde ekim alanlarında artışa sebebiyet vermişti. Keten, özellikle tohumu için ekilmekle birlikte liflerinden de faydalanılırdı (Günçel ve Ayarko, 1954: 32).

Erzurum'da sanayi bitkilerinin yıllara göre üretim miktarları ise şöyleydi;

Tablo 1.3. 1950-1960 Arası Dönemde Erzurum'da Sanayi Bitkileri Üretim Miktarları (Ton)

Yıllar	Şeker Pancarı	Patates	Keten (Tohum)
1950	2	8.130	-
1951	-	33.500	344
1952	-	30.420	360
1954	-	40.000	400
1955	-	40.000	165
1956	15.563	44.700	330
1957	20.327	66.000	280
1959	55.896	50.000	300
1960	87.761	60.000	327
Toplam	179.549	372.750	2.506

(DİE 1950 Ziraat sayımı Neticeleri, Ankara 1956: 52/ DİE 1946-1953 Zirai Bünye ve İstihsal, 1954: 78 / DİE 1954-1958 Zirai Bünye ve İstihsal, 1959: 82 / DİE Zirai Bünye ve İstihsal (1959-1961), 1963: 42).

Önceden yerel olarak tüketilen patates, 1950'lerden itibaren ekim alanlarının yaygınlaşmasıyla birlikte üreticiye gelir getiren bir ürün olarak öne çıkmaya başlamıştı. 1956'da Erzurum Şeker Fabrikası'nın kurulmasıyla beraber yine gelir getiren bir ürün olan şeker pancarı ekimi teşvik edilmiştir (Yurt Ansiklopedisi c.4, 1982:2726, 2728).

Yürütülen çalışmalarla 1950'de 1.311 hektar alanda yapılan patates ekim alanı 1960 yılında 4.810 hektara yükselirken aynı dönemde 1 hektarlık şeker pancarı ekim alanı da

²⁴Ketengillerden, çiçekleri mavi renkte ve beş taç yapraklı, lifleri dokumacılıkta kullanılan bir bitki (<https://sozluk.gov.tr/> E.T: 11.11.2021).

5.805 hektara ulaşmıştır. Ekim alanlarında yaşanan gelişmeler üretim miktarlarında da yansımış ve 1950'lerin başında yok denecek kadar az olan pancar üretimi 1960'a gelindiğinde 87.000 tonun üzerine çıkarak Erzurum'da en çok üretilen sanayi bitkisi olmuştur (DİE 1950 Ziraat sayımı Neticeleri, 1956: 5 / DİE Zirai Bünye ve İstihsal (1959-1961), 1963: 42).

1.1.2.4. Yem Bitkileri

Temel geçim kaynağı hayvancılık olan Erzurum çiftçisi yem bitkilerinin önemini kavramış ve ekimine başlamıştı. Yonca ve korunganın hayvan beslenmesindeki yeri dikkate alınarak bu bitkilerin biçim, kurutma ve kışın muhafazası usulüne uygun olarak yapıldı. Bunların yanında fiğ, burçak ve gülür (hayvan bezelyesi) gibi yem bitkileri de ekilirdi. Ancak yem bitkilerinin verimsiz tarlalara ekilmesi ve bakım eksikliği nedenleriyle istenilen sonuç elde edilememekteydi. Küsküt olarak adlandırılan zararlı ot, köylünün ürünlerine büyük zarar verdiğinden bölgede yonca tohumlarının, seleksiyon²⁵ veya temiz tohumla değişimine hızlıca geçişinin sağlanması gerekiyordu (Günçel ve Ayarko, 1954: 31).

Geleneksel olarak hububat ziraatına sıkı bir bağlılığı olan Erzurum köylüsünün mera ve çayırın yanında, yem bitkileri ziraatına da mutlaka yönlendirilmesi esastı. Bu doğrultuda yem bitkilerine (yonca, korunga, fiğ, ...) ayrılmış alanları genişletmek ve yem bitkileri ziraatının himaye altına almak gerekiyordu. Yem bitkileri tohumlarını ucuz fiyatla ya da ödünç olarak köylüye vermek, gerekli teknik bilgiyi "köylünün ayağına götürmek" gibi uygulamalara yer verilerek çiftçiye bazı kolaylıklar sağlanabilirdi (Sözer, 1970: 69, 70).

Erzurum'da yem bitkileri içerisinde ekimi yapılan fiğ ve burçak üretiminde çok büyük artışların olduğu ifade edilemez. 1950'de 852 hektar alanda 1.375 ton olan fiğ üretimi gerçekleştirilmişti. 1960'da fiğ üretim alanı 1.528 hektar olurken üretim miktarı 3777 tona yükselmiştir. Yine 1950'de 267 hektar olan burçak ekim alanlarında 425 ton üretim yapılmışken, 1960'a gelindiğinde burçak üretim alanı 630 hektar, üretim miktarı

²⁵ Seleksiyon, geniş manada uniform olmayan materyalden uygun olan bitkilerin seçilmesidir. Diğer bir ifadeyle de doğal melezlenme ve mutasyonlar sonucu genetik değişim gösteren popülasyonda amaca uygun bitki ya da bitki gruplarının seçimine dayanan ıslah yöntemine seleksiyon (Seçme) denmektedir (Adem Yağcı, "Klon Seleksiyonu Çalışmalarının Amacı ve Ülkemizde Klon Seleksiyonu Yapılan Çeşitler", <https://arastirma.tarimorman.gov.tr>. E.T: 05.04.2022).

da 1.219 ton olmuştur (DİE 1950 Ziraat sayımı Neticeleri, Ankara 1956: 50 / DİE Zirai Bünye ve İstihsal (1959-1961), 1963: 42).

1.1.2.5. Çiftçiyi Topraklandırma Çalışmaları

Cumhuriyetin ilanının ardından başlatılan büyük çaplı modernleşme sürecinde, toprak konusunda yapılan düzenlemeler ilk başlarda reform olarak ele alınamamıştır. 1945 yılına kadar olan süreçte topraksız köylünün topraklandırılması düşünülmüş ise de bundan bir sonuç elde edilememiştir. Atatürk'ün ölümü ve ardından II. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı etkiler toprak konusunda yapılacak düzenlemelerin ertelenmesine neden oldu (Balcı ve Karadeniz, 2018: 272). Daha sonra 1945 yılı ortalarına doğru CHP hükümetinin TBMM'ye getirdiği toprak kanunu tasarısı, Adnan Menderes başta olmak üzere Cavit Oral, Emin Sazak ve Halil Mentеше gibi büyük arazi sahiplerinin ısrarlı muhalefetine rağmen 11 Haziran 1945 yılında TBMM'de kabul edilerek yürürlüğe girdi (Yurtoğlu, 2017: 43).

11 Haziran 1945 tarih ve 4753 sayılı yasanın birinci maddesinde kanunun başlıca amaçları;

- “a) Arazisi olmayan veya yetmeyen çiftçileri veya çiftçilik yapmak isteyenleri, aileleri ile birlikte geçimlerini sağlayacak ve iş kuvvetlerini değerlendirecek ölçüde araziye sahip kılmak;
- b) Kendilerine arazi verilenlerle yeter arazisi bulunup istihsal vasıtaları eksik olan çiftçilerden muhtaç bulunanlara kuruluş, onarma ve çevirme sermayesi, canlı ve cansız demirbaş vermek;
- c) Yurt topraklarının sürekli olarak işlenmesini sağlamak,”

olarak açıklanmıştı (Resmi Gazete, 6032, 15 Haziran 1945).

1945 yılında çıkarılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çerçevesinde Erzurum'da görevlendirilen komisyonlarca 1950-1960 yılları arasında çiftçilere arazi dağıtımı gerçekleştirildi. Ancak uygulamaya konan kanun 1950'den sonra daha çok politik gayelerle yalnızca hazine arazilerinin dağıtıldığı bir şekle dönüşmüştür. Bu şekilde dağıtılan araziler, bir ailenin işgücünü değerlendirebileceği ve geçimini sağlayabileceği büyüklüklerde değildi. Bununla birlikte çiftçiye ihtiyacı olan kredi desteği sağlanmadığı için çiftçiler düzenli işletmeler kuramamış ve neticede zirai üretimin artırılması da

mümkün olmamıştır. Bu haliyle dağıtılan küçük topraklar da daha çok az topraklı çiftçilerin sayısında artış sağlamasından ileriye gidememiştir (Aksöz, 1964: 21).

DP iktidarının ilk yılında Erzurum'a görevlendirilmiş olan 23 no.lu toprak komisyonu 1 Temmuz 1950 tarihinde Hınıs ilçesinde çalışmalara başlayacaktı. Bu komisyonca toplam iki köyde 15.000 dönüm arazi belirlenmiş, 15.194 dönüm arazinin ölçümü yapılmış ve arazi isteyen 427 çiftçi ailesi tespit edilmişti. Komisyon tarafından 5 Aralık 1950 tarihine kadar bir köyde yetmiş aileye 4.536 dönüm arazi dağıtılmış ve köy hükmi şahsiyeti (Köy tüzel kişiliği) adına 1.700 dönüm mera arazisi tahsis edilmiştir (BCA.30.01.0.0.100.616.1).

Erzurum dahilinde faaliyette bulunan 59 no.lu Toprak Komisyonu, 1956 yılı içerisinde Hınıs Kazası'nın; Yeniköy, Ovaçevirme ve Burnaz köylerinde 455 çiftçi ailesine 22.213 dönüm arazi dağıtmış, gerek adı geçen köylere ve gerekse Harami ve Ovakozlu köylerine 34.718 dönüm mera arazisi tahsis etmişti. Yine Hınıs Kazası'nın, Karaçoban Nahiyesi' ne bağlı Hırt Köyü'nde 187 çiftçi ailesine 11.401 dönüm arazi dağıtımı ile 22.000 dönüm mera arazisi tahsisi gerçekleştirildi. Bu suretle 1956 yılı içerisinde 33.514 dönüm kültür arazisi dağıtılmış, 56.718 dönümde köy hayvanlarına mera arazisi tahsis edilmişti (Demokrat Erzurum, 12 Temmuz 1958).

Urfa'da görev yapan ve Erzurum'a nakledilmesine karar verilen 9 no.lu Toprak Tevzi Komisyonu (Hürsöz, 21 Kasım 1955: 1), Urfa'dan Erzurum'a gelerek, Kasım 1955'de faaliyetlerine başlamıştı (Hürsöz, 23 Ocak 1956: 1). İlde yürütülen topraklandırma çalışmaları kapsamında, Hınıs'ın Güvendik, Kasperkomu ve Ovakozlu köylerinde toplam 852 aileye 3.667 parselde 44.493 dönüm arazi ile 45.520 dönüm mera tahsis edildi (Hürsöz, 6 Eylül 1956:1). Toprak Dağıtım Komisyonu tarafından, merkeze bağlı Şık Köyü'nde Vali Niyazı Akı'nın da katıldığı törenle tarla ve meralarının tapu dağıtımı gerçekleştirildi (Hürsöz, 8 Şubat 1957).

1951 yılından itibaren Vilayetin, Hınıs ilçesinin çeşitli köylerinde çalışmalar yürüten 59 no.lu Toprak Komisyonu 1958 yılına kadar 18 köyde Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çerçevesinde faaliyetlerde bulunmuştur. Faaliyetler kapsamında 1958 yılına kadar 3.490 aileye 196.596 dönüm 750 metrekare arazi dağıtımı ile 129.703 dönüm 500 metrekare de mera tahsisi yapılmıştır (Milletin Sesi, 5 Ocak 1959).

İlde faaliyet gösteren 17 no.lu toprak komisyonunun yıllara göre yapmış olduğu çalışmalar ise aşağıdaki tabloda gösterilmiştir;

Tablo 1.4. 17 No.lu Toprak Dağıtım Komisyonunun Erzurum İlindeki Uygulamaları

Uygulama Yılı	İlçesi	Köyü	Dağıtılan Arazi Miktarı (m ²)	Topraklandırılan Aile Adedi	Tahsis Edilen Mera Miktarı (m ²)
1956	Merkez	Umudum	4.983.000	155	16.500.000
1956	Pasinler	İşki (Ağcaşar)	18.833.000	254	7.500.000
1957	Merkez	Kevahor (Ortadüzü)	2.183.000	87	1.800.000
1957	Merkez	Şıh (İbrahim Hakkı)	1.679.752	111	300.000
1957	Merkez	Stavuk (Yolgeçti)	2.768.000	167	17.590.000
1957	Merkez	Umudum	2.187.750	153	-
1957	Pasinler	İşki (Ağcaşar)	2.512.560	44	-
1958	Merkez	Arzutu (Yeşilyayla)	2.409.250	109	8.215.000
1958	Merkez	Dinarkom (Muratgeldi)	1.350.750	84	2.606.000
1958	Merkez	Öznü (Beypınarı)	1.565.250	119	10.875.000
1958	Merkez	Karaz (Kahramanlar)	-	-	1.015.000
1958	Merkez	Soğukçermik (Soğucak)	4.017.610	109	505.700
1958	Merkez	Mödürge (Çayırtepe)	4.812.398	127	371.410
1959	Horasan	Kırkgözeler	13.209.000	194	2.130.250
1960	Horasan	Aliçeyrek	20.217.750	201	13.100.000
1960	Merkez	Güzelyayla	4.005.700	92	-

(1967 Erzurum İl Yıllığı, 1968: 130,131).

1.1.2.6. Erzurum Tohum Islah ve Deneme İstasyonu

Türkiye’de tohum ıslah araştırmaları 13 Aralık 1925 tarihinde Eskişehir Sazova’da Eskişehir Tohum Islah İstasyonu’nda “İslah-ı Buzr (Büzür) ismi ile başlamış ve bu istasyonu Ankara, İstanbul Yeşilköy, Adapazarı, Erzurum ve Samsun’da açılan Tohum Islah İstasyonları takip etmiştir. Ülkede kurulan ıslah istasyonları toprağın işlenmesi, ekilmesi, ottan arındırılması, gübre kullanımı, makineli tarım, sulu tarım gibi birçok alanda çiftçilere örnek olmuşlardır (Kaştan, 2020: 184, 185)

1938’de Ziraat Vekâleti tarafından Erzurum’da kurulan Tohum Islah ve Deneme İstasyonu, zirai kalkınma alanında en önemli faaliyetlerden biridir (Altuğ, 1941: 56). İstasyon işletmesi 2.650 dekar genişlikte toplu bir halde kurulmuştu. Çiftçilere modern ziraat usul ve tekniğini ulaştırmak ve göstermek gibi görevleri de üstlenmiş olan Tohum Islah ve Deneme İstasyonu olarak kurulan müesseseye, 1947 yılı Mayıs ayında 28.000 lira nakdi sermaye ile kurulan Tohum Üretme Çiftliği’ de bağlanınca “Erzurum Tohum Islah ve Deneme İstasyonu ve Üretme Çiftliği” olarak teşkilatlandırıldı. Üretme çiftliğine bilahare 15.000 lira daha nakdi sermaye verilmek suretiyle sermaye toplamı 43.000 liraya çıkarıldı (Alpargun, 1960: 113,114).

Erzurum Tohum Islah İstasyonu’nun görevlerinden biri Erzurum ve civarında uzun zamandır ekilmekte olan ancak fenni denetlemenin olmaması nedeniyle dejenere olmuş tohumları ıslah etmektir. Ülkenin diğer bölgelerindeki ıslah istasyonlarından tohumlar getirterek, bunların Erzurum bölgesine alışmalarını sağlayarak bu bölge için yüksek randımanlı ve özellikli tohumlar elde etmeye çalışmıştır. Ayrıca, çeşitleri çok, verimi yüksek, sınai ve ticari değerleri fazla, soğuğa, kuraklığa, hastalılara dirençli erken yetişen tohumlar bulmak için denemeler yapmakta istasyonun görevleri arasındaydı (Altuğ, 1941: 56,57).

Müessese belirtilen amaçlar doğrultusunda, muhtelif buğday ve arpa çeşitleri ile bunların ekim zamanları ve tekniği üzerinde çalışmalar yaptı. Vilayetin iklim şartlarına en iyi uyum sağlayan buğday ve arpa çeşitlerini tespit edip bunların üretimini gerçekleştirerek üreticinin eline geçmesini sağladı. Yapılan çalışmalar neticesinde hem donma mukavemeti hem de veriminin yüksekliği nedeniyle “305” yayla buğday türünün günlük buğday olarak üretilmesine geçildi. Yazlık buğday çeşitleri arasından unluk evsafi oldukça yüksek olan yerli kırık buğdayın ele alınıp ıslahına ve en iyi çeşit olarak üretiminin yapılmasına başlandı. Çeşitli arpa türleri denemeye tabi tutularak en iyi sonucu veren yerli arpa, yazlık arpa çeşidi olarak tespit edilip üretime alındı. Elde edilen tecrübeler doğrultusunda “tokak” arpa çeşidinin yerli arpaya nazaran özellik ve verim bakımından diğer çeşitlerden daha üstün olduğu tespit edilmiş ve bu doğrultuda 1955-1956 yılında itibaren bu arpa türünün de üretilmesine geçilerek, çiftçilere tohumluk olarak dağıtımına başlanmıştı (Alpargun, 1960: 114).

Türkiye’de açılan Tohum Islah İstasyonlarında elde edilen tohumlarla köylünün yaklaşık %20 ile %50 arasında daha fazla ürün alması sağlanmıştır. Buralarda üretilen yeni tohumların iklim, bitki örtüsü, toprak şartlarına göre ülke sathına yayılabilmesi için deneme tarlaları oluşturulmuş ancak arzu edilen sonuçlar alınamamıştır (Kaştan, 2020: 184, 185).

Bu doğrultuda, Erzurum Tohum Islah ve Deneme İstasyonu arazisi ve binaları da, Bakanlar Kurulu’nun 16.11.1960 tarihli kararı ile Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi çalışmalarına tahsis edilmiştir (BCA.030.18.01.02.157.27.14).

1.1.2.7. Erzurum Toprak Mahsulleri Ofisi

Erzurum Toprak Mahsulleri Ofisi, 1944 yılında Bölge Ambarlar Şefliği olarak kurulmuş ve 1947’de Bölge Müdürlüğü Teşkilatı ile faaliyete geçmiştir²⁶. Kuruluşundan itibaren, İstasyon Caddesi üzerinde yer alan kendi idare binasında hizmet vermiş olan Ofis Teşkilatı; Ağrı, Kars, Artvin, Rize, Trabzon, Gümüşhane, Erzincan vilayetlerinin yanı sıra Muş’un, Bulanık ve Malazgirt ilçelerini içine alan bir teşekkül halinde kurulmuştu (Ünüvar, 1961: 169). Teşkilatın, üreticinin hububat fiyatlarını normalin altına düşürmemek, hububat fiyatlarının halkı zorlayacak derecede artışını engellemek, gerekli yerde satışlar yapmak, üretici ve tüketici arasında düzenleyici görevi görmek, yılın her mevsiminde hububat stoku bulundurmak ve hububat stoklamak gibi görevleri bulunuyordu (1967 Erzurum İl Yıllığı, 1968: 445).

²⁶ Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) 24/6/1938 tarihli ve 3491 sayılı Toprak Mahsulleri Ofisi Kanunu ile kurulmuştur. Sermayesinin tamamı Devlet tarafından verilmek suretiyle kurulan iktisadî Devlet teşekküllerinin teşkilâtı ile idare ve murakabeleri hakkındaki 3460 sayılı kanun hükümlerine tâbi bulunmak ve mezkûr kanuna göre hükmî şahsiyeti haiz olmak üzere kurulan Toprak Mahsulleri Ofisi, İktisadî Vekâletine bağlı olup Merkezi Ankara’dadır (Resmi Gazete, 3958, 13 Temmuz 1938). “Bu kanunla, TMO’ya buğday fiyatlarının üreticiler bakımından normalin altına düşmesinin ve tüketici halk aleyhine yükselmesinin engellenmesi, buğday piyasasının korunması ve düzenlenmesi, gerektiğinde buğday ithalatı ve ihracatı yapılması, dünya buğday üretimi ve hareketlerinin takip edilmesi, gerekli görülecek yerlerde un ve ekmek fabrikaları kurulması, uyuşturucu maddelerle ilgili devlet tekelinin yürütülmesi ve benzeri görevler verilmiştir. TMO’ya 27 Ekim 1939 tarihinde arpa ve yulaf, 28 Kasım 1940 tarihinde çavdar, 25 Nisan 1941 tarihinde mısır, 13 Ağustos 1941 tarihinde kuru fasulye ve pirinç alım görevleri verilmiştir. İkinci Dünya Savaşı’nın hüküm sürdüğü yıllarda ve sonrasında TMO; benzin, otomobil lastiği, et kavurması, margarin, kahve, nohut, akdarı, fasulye, mercimek, bakla, börülce, susam, yağlı tohum, kasaplık hayvan, balık ve bunların mamulleri ile yonca tohumu alımıyla görevlendirilmiştir” (www.tmo.gov.tr/Upload/Document/genmud/kurumhakkinda.pdf E.T: 03.02.2022).

Ağrı, Kars, Artvin, Rize, Trabzon, Gümüşhane, Erzincan vilayetlerinin yanı sıra Muş'un, Bulanık ve Malazgirt ilçelerini içine alan bir teşekkül halinde, köylünün üretmiş olduğu ekmeklik hububatın ayarlı bedelle (üretici ve tüketicuyu koruyan) satın alınması ve tanzim satışlarını temin etmiştir. Ayrıca gerek askeri gerek mülki idarelerce gerekli görülen miktarlara göre ihtiyaç tespiti yaparak bölgelere dağıtım işini sürdürmüştür (Ünüvar, 1961: 169).

Ofis, önceki yılların iş kapasitelerini dikkate alarak belli merkezlerde sınırlı sayıda daimi teşkilatlı ambarlar kurarak faaliyetlerini sürdürdü. Halihazırdaki iş hacimlerini göz önüne alarak teşkilatını her sene genişleten ofis, üreticinin ihtiyaçlarının yerinde ve gününde karşılanmasına önem vermişti (Günçel ve Ayarko, 1954: 48).

Erzurum Toprak Mahsulleri Ofisi, 1950'li yıllarda şehrin içerisinde bulunan ve hububat alımlarında kullanılan 4.000 tonluk betonarme bir silo, 5 adet memur lojmanı ile Aşkale'de 1.300 tonluk çelik bir silo ve 5 adet lojmana sahipti. Yıllık asgari 200.000 ton hububat alıp dağıtan bu teşkilatın zirai sahadaki faydalı çalışmaları kamuoyunda takdirle karşılanmaktaydı (Ünüvar, 1961:169).

Toprak Mahsulleri Bölge Müdürlüğü tarafından, üreticiden alınan hububatın depolanması ve muhafazası için her türlü imkândan istifade edilemeye çalışıldı. Genel müdürlük, özellikle şahısların elinde iyi özellikte depoların bulunmadığı yerler öncelikli olmak üzere teşkilatın bulunduğu her yerde tesisler meydana getirmekteydi (Günçel ve Ayarko, 1954: 50). Bu doğrultuda Erzurum'da, 4.000 tonluk bir betonarme silo ile Horasan'da yine her biri 4000 ton olan iki adet çelik silonun inşa işleri tamamlanmıştı (BCA.30.1.0.0.112.712.6).

Bölgenin önemli alım merkezleri olan Erzurum, Sarıkamış, Hasankale, Erzincan, Tercan, Aşkale, Kars, Trabzon müdürlükleri 3.000-6.000 ton kapasiteli çelik hangarlar, 1.000-2.000 ton kapasiteli portatif saç hangarlar ve çelik silolar ile donatıldı. Bunlara ilaveten bu bölgelerde şahısların elinde bulunan iyi durumdaki depolardan da kiralama usulü ile faydalanıldı. Ayrıca, üreticinin malını fazla beklemeden ofise satabilmesi için gereken kolaylıklar gösterilmiş, iş yerlerinin ihtiyacı ve önceliği göz önüne alınarak 1-2 tonluk otomatik basküller ile büyük tonajlı arabaların yükleri ile birlikte tartılabilmelerine imkân veren 15-30 ton kapasiteli araba baskülleri büyük iş yerlerine konuldu (Günçel ve Ayarko, 1954: 50, 51).

1.1.2.8. Erzurum Ziraî Donatım Kurumu

Merkezi Ankara’da bulunan Türkiye Ziraî Donatım Kurumu’nun²⁷ Erzurum şubesi 1 Nisan 1951 tarihinde hizmete açılmıştır (Ünüvar, 1954: 106). Teşkilat bölge çiftçisinin teknik, ziraî üretim araçlarına kavuşmasını temin ederek tarımsal üretimin artmasına yardımcı olmak ve böylece milli ekonomiye güç kazandırma amacı taşımaktaydı. Kurum, traktör ve biçerdöver başta olmak üzere her türlü tarım alet ve makineleri ile sun’i gübre ve tohumlukların çiftçiye ulaştırılmasına çalışıyordu. Ayrıca ziraî açıdan gerekli teknik bilgileri köylere kadar götürmekteydi (1967 Erzurum İl Yıllığı, 1968: 294).

Ziraî Donatım Kurumu Erzurum Şubesi, sadece bulunduğu ilde değil kendi bölgesine dâhil olan Ağrı, Kars, Çoruh, Rize, Trabzon, Gümüşhane ve Trabzon vilayetlerini de teşkilatı içinde bulundurmaktaydı. Kurumun şube merkezi Cumhuriyet Caddesi’nde, ambar ve atölyeleri Hastaneler Caddesi’nde, yedek parça mağazası da Şehir Kulübü yanında faaliyetlerini yürütmekteydi. Kurumun şube merkezi, faaliyete geçtiği tarihten itibaren kendisine yapılan talepleri kurum mevzuatına uygun olarak yerine getirmiş, bu bağlamda 1954 yılı itibarıyla iki yüzü aşkın traktör, elli kadar biçerdöver, yirmi harman makinesi, büyük miktarda yedek parça, pulluk, arı kovanı, yayık vb. ziraat, alet ve makinalarından 6.000.000 lira gelir elde etmişti. Kurum kendisi tarafından satılmış olan makinelerin bakım ve onarımlarını yine kurumun teknik personelleriyle yılda iki defa ve iki yıl süreyle bedelsiz olarak gerçekleştirmişti (Ünüvar, 1954: 107).

Ziraî Donatım Kurumu Erzurum Şube Müdürlüğü’nün, Hastaneler Caddesi’ne tesis ettiği Ziraat Alet ve Makineleri Tamir Atölyesi, 1955 yılı Mart ayında yapılan bir törenle hizmete girdi. Atölyenin hizmete girmesiyle, daha önce başka şehirlere ziraat alet ve

²⁷ Türkiye Ziraî Donatım Kurumu (TZDK), 26.6.1944 tarih ve 4604 sayılı Türkiye Ziraî Donatım Kurumu Kanunu ile kurulmuştur. Türkiye ziraatının teknik istihsal vasıtalarına olan ihtiyacını karşılamak ve 3460 sayılı kanun hükümlerine tabi ve Ziraat Vekâletine bağlı bulunmak ve hükmi şahsiyeti haiz olmak üzere tesis edilmiştir. Kurumun merkezi Ankara olup Kurum, Türkiye’nin içinde ve dışında lüzumu kadar şubeler açabilir ve mümessiller bulundurabilir. Türkiye Ziraî Donatım Kurumu, Ziraat Vekâleti’nin ziraî donatım konusunda takip edeceği esaslara uygun olarak aşağıda belirtilen görevleri yapar;

“a) Ziraatta kullanılan her türlü alet, makine, vasıta ve malzemeyi, ilâç ve ilâç maddelerini, suni gübreleri imâl ve istihsal etmek; bunları ve tohumluk, damızlık, iş ve ırat hayvanlarını iç ve dış piyasalardan tedarik ederek peşin veya taksitle satmak;
b) Bu işler için gerekli her nevi ziraî, sınaî ve ticarî müesseseleri kurmak ve işletmek veya bu kabil işlerle iştigal eden müesseselerle iş ve sermaye ortaklığı yapmak;
c) Tamirhaneler açmak;
d) İstihsal ve imalden arta kalan maddeleri icabı halinde işleyerek satmak” (Resmi Gazete, 5745, 1 Temmuz 1944).

makinelerini tamir etmeye götüren Erzurum ve civar illerde yaşayan çiftçiler bu yükten kurtuldu (Yeni Erzurum, 25 Mart 1955: 1).

Tamir konusunda bölgenin büyük bir eksikliği olduğunu fark eden Zirai Donatım Kurumu tarafından Erzurum'da faaliyete geçirilen tamir atölyeleriyle bu ihtiyacın karşılanmasına yönelik önemli bir adım atıldı. Ayrıca, Zirai Donatım Kurumu, yapmış olduğu özverili çalışmalar ile ülke ziraatının daha büyük hamlelere girişebilmesi ve daha gelişmiş teknik vasıtalarla kavuşması için gayret göstermiş, bu doğrultuda Erzurum Şubesi'de, çalışmalarıyla bölge de zirai üretimin artmasına geniş ölçüde katkıda bulunmuştu (Günçel ve Ayarko, 1954: 54).

1.1.2.9. Tarımda Makineleşme

Türkiye'de çok partili hayata geçişle birlikte hükümetler siyasi nedenlere bağlı olarak geniş oy potansiyeline sahip tarım sektörüne yönelik politikalar sürdürmeye başlamıştı. Gerek Marshall Planı gerekse siyasi partilerin kırsal kesimi memnun etmeye dönük politikaları, ülkede zirai makineleşmeyi teşvik eden bir dönemin başlangıcı oldu. 1950 yılına kadar Türkiye tarımında emek ve sermayenin sınırlı kalması ülke topraklarının çok büyük bir kısmını atıl halde bırakmıştı. Ülkede tarım yapmaya müsait arazilerin ekime açılması için traktör tek alternatif olarak öne çıkmış, Türk tarımının makineleşmesi için yurt dışından sağlanacak kredi ve yardımlara büyük önem verilmişti (İnci, 2022: 145).

Türkiye'de, hayvan ve insan gücü yerine tarımsal makine ve araçların kullanılmasında 1948 Temmuz ayında ABD ile Türkiye arasında imzalanan ve Türkiye'nin Marshall Planı'na dahil edildiği anlaşma önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu anlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonra 1949 yılından itibaren ülkede, başta traktör olmak üzere diğer tarım alet ve makinelerinin sayısında da önemli sayıda artışlar yaşandı²⁸. DP Hükümeti, iktidara geldiği 1950 Mayıs'da Türkiye'nin yüksek tarım potansiyeline rağmen hala geri kalmış tarım yöntemlerini kullanmasını ve tarımda ilerleme kaydedememiş olmasını eleştiriyordu. Nitekim, Adnan Menderes, TBMM'de

²⁸ Marshall Plânı Yardımı kapsamında, 1950 sonuna kadar direkt ve endirekt yardımlardan faydalanarak sipariş edilen traktör sayısı, İngiltere ve Almanya'ya sipariş edilenler dâhil 7.396 adet olmuştur. Bunun 6.868 adedi gelmiş ve 6.770 adedi ise satılmıştır (TBBM Tutanak Dergisi, D: IX, C. 20, 26 Kasım 1953, s.1146).

yapmış olduğu birinci ve üçüncü hükümet programları konuşmalarında eski toprak işleyiş yöntemlerinin kaldırılacağını ve tarımda makineleşmeye devam edileceğine işaret etmişti²⁹ (Yurtoğlu, 2017: 114-116).

Erzurum köylüsünün öteden beri tarımsal üretimde elindeki en önemli güç kaynağı şüphesiz çift hayvanlarıydı. Toprağın sürülmesinde ve hasat zamanında çiftçinin en büyük yardımcısı bu hayvanlardı. Çift hayvanı olarak genellikle öküz kullanılırdı. Ancak yazın step³⁰ otları kışın ise samanla beslenen çift hayvanları yüksek bir iş verimine sahip değillerdi. Uzun kış devresini ahırda beslenme ve bakım eksiklikleri ile geçiren çift hayvanları ilkbahara güçlerini kaybetmiş olarak çıktıkları için de ilkbahar ve ilkyaz sürmelerinde yetersiz kalıyorlardı. Erzurum köylüsü bu yetersizliği karasaban ya da demir pulluğa iki veya daha fazla çift hayvanı koşarak gidermeye çalışmıştı. Ancak ailelerin ekonomik durumu genelde bir çift öküz satın alabilecek ya da besleyebilecek durumda olduğu için daha fazla hayvana ihtiyaç duyulduğunda aileler bir araya gelerek tarla işlerinde hayvanlarını dönüşümlü olarak kullanmışlardı (Sözer, 1970: 56).

Erzurum'da tarımsal üretimde makineleşme yolunda atılan önemli adımlardan biri 1950'de gerçekleşti. Bu tarihte tarımsal üretimi desteklemek maksadıyla Marshall Planı kapsamında Türkiye'ye gönderilen ziraat alet ve makinelerinden 20 tanesi grup halinde şehre getirildi (Yeni Erzurum, 3 Kasım 1950: 1). Türkiye'de Marshall yardımlarıyla başlayan tarımda makineleşme süreci özellikle 1950'lerden itibaren ülke genelinde

²⁹ Adnan Menderes, 29 Mayıs 1950'de TBMM'de okuduğu birinci hükümet programında şu ifadeler yer vermişti; *"Ziraatın iktisadi bünyemizin temelini teşkil ettiğini hiçbir zaman gözden uzak tutmayacağız. Eski iktidarın yaptığı gibi gösterişçi ve pahalıya mal olan bir Devlet müessesesinin, karasaban ve kağının mahkûmu olan geri bir zirai bünye üzerine kurulamayacağı kurulmak istendiği takdirde ise millî ekonomiyi takatsiz düşüreceği hakikati daima hesap olunmak lâzımdır. Bugüne kadar takip olunan yol şayet şu kısaca ifade ettiğimiz görüşle mutabık olsaydı, yalnız ziraatımız inkişaf etmekle kalmaz diğer bütün istihsal ve iktisadi faaliyet şubelerinde de çok feyizli gelişmelere şahit olmak mümkün olurdu. Ziraatı ön plâna alan böyle bir görüşle hareket ederek zirai kredi dâvasını, ziraat alet ve vasıtaları meselelerini, ziraat tekniğini ilerletme çarelerini ehemmiyetle yeni baştan gözden geçireceğiz"* (TBMM Tutanak Dergisi, D: IX, C: 1, T: Olağan, Üçüncü Birleşim, 29 Mayıs 1950, s.28).

24 Mayıs 1954'de TBMM'de okuduğu üçüncü hükümet programında ise şu ifadeler yer almıştı; *"Ziraat istihsal mevzuunda, Hükümetinizin isabetli tedbirleri sayesinde elde olunan neticeler, eski devirlerle kabili kıyas olmayacak derecede farklı ve memleketimizin yüzünü güldürür mahiyette olmuştur. İstihsalimizin artışında; en mühim amillerden biri olarak telâkki ettiğimiz ziraatımızın makineleştirilmesi işine devam edeceğiz ve çiftçimizi bir taraftan traktörlerle, diğer taraftan da hayvanla çekilen modern ziraat aletleri ile cihazlandıracağız. Hususi küçük ziraat işletmelerimizin büyük bir hızla teşhizi ziraatımıza daha da ileri bir veçhe vermekte gecikmeyecek ve kağı ve karasaban son senelerini de ikmal ederek tarihe karışmış olacaktır"* (TBMMZC, D: 10, C: 1, İçtima: F, 3. B: 24 Mayıs 1954, s.30).

³⁰Kurakçıl otsu bitkilerden oluşan, sıcak ve ılıman iklimlerdeki ağaçsız doğal alan, step (<https://sozluk.gov.tr/> E.T: 14.05.2022).

olduğu gibi Erzurum'da da tarım makinelerinin sayısında belirgin artışlar sağladı. Erzurum'da 1950'de 9 olan traktör sayısı 1952'de 93'e yükseldi. Yine 1950'de 12 olan pulluk sayısı ise 1954'te 7.082 adete çıktı (DİE 1950 Ziraat sayımı Neticeleri, 1956: 9 / DİE 1946-1953 Zirai Bünye ve İstihsal, 1954: 79).

Erzurum Ziraat Müdürlüğü tarımsal makineleşme kapsamında 1951 yılında ilde 9 selektörle halka hizmet sunmaktaydı. Tarımsal makineleşme faaliyetlerini 1954'de 14 selektör, 3 harman makinesi, 7 çekilir biçerdöver, çeşitli tiplerde 8 traktör ve bunların tam ekipmanları ile benzer alet ve edevatla çiftçiye yardım ve örnek olmaya çalışarak sürdürdü (Ünüvar, 1954: 105).

1 Haziran 1955 yılında Türkiye'de üretilen Türk malı traktörlerden ikisinin Erzurum'da satışı yapılmış ve bu traktörler, Zirai Donatım Kurumu'nun Hastaneler Caddesi'ndeki parkta başlayan ve daha sonra Hükümet Konağı önünde devam eden törenle sahiplerine teslim edilmişti. Ayrıca tören de satışı yapılan iki traktörden başka satışa hazır iki Türk malı traktörde hazır halde bekletilmişti (Yeni Erzurum, 2 Haziran 1955).

İlerleyen günlerde, Türk malı traktörlerden Zirai Donatım Kurumu'na 10 adet daha getirilerek bunların dağıtımın da müracaat sırasına göre yapılacağı bildirildi. Yetkililer tarafından yapılan açıklamada Türk malı traktör için müracaat sayısının da 90'a ulaştığı ifade edildi (Yeni Erzurum, 7 Haziran 1955). Erzurum'da tarımsal alanda makineleşme için yapılan çalışmalarla, ilde tarım makineleri sayısı da her geçen gün artış göstermiş ve 1956'da ilde 102 traktör, 17.426 pulluk, 12 selektör sayısına ulaşılmıştı (DİE 1954-1958 Zirai Bünye ve İstihsal, 1959: 83).

1958 yılı Mayıs ayında ise Erzurum Şeker Fabrikası ekim sahaları dahilinde kullanılmak, şeker pancarı ziraatını geliştirmek ve bol mahsul almak amacıyla tarla hazırlık işlerinde kullanılması için Erzurum Şeker Fabrikası hizmetine 66 adet traktör tahsis edildi (Hakikat, 26 Mayıs 1958: 1). 1959 yılı verilerinde göre Erzurum'da traktör sayısında düşüş yaşanmış ve traktör sayısı 86'ya gerilemişti. Aynı yıl ildeki biçerdöver sayısı ise 19 olmuştu (T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1959 İstatistik Yıllığı, 1959: 242-246).

Türkiye'de tarımsal alanda makineleşme çalışmaları süreci Erzurum'da daha yavaş gelişme göstermiş ve ildeki traktör sayısı 1963'e kadar ancak 249'a kadar ulaşabilmiştir.

1960'ların ilk yıllarında Erzurum'da traktör başına da yaklaşık 2.374 hektar ekili arazi düşmüştü. Traktörün tarıma girmesiyle ülke genelinde 1950'lerden itibaren belirginleşen ekili alanların genişlemesi olgusu da Erzurum'da toprakların genişliği ile kıyaslandığında kısmı bir genişlemeyle sınırlı kaldı. Bunun temel nedeni il topraklarının büyük kısmının tarla tarımından ziyade hayvancılığa elverişli çayır ve meralarla kaplı olmasıydı (Yurt Ansiklopedisi c.4, 1982: 2731-2735). Erzurum'da daha çok ova köylerinde bulunan ve 1947-1956 yılları arasında bu köylerde kullanılmaya başlanan traktörler, tarımda çeşitlenme ve ziraat usullerinde büyük bir değişim meydana getirmemişti (Sözer, 1970: 56,57).

1.1.2.10. Sondaj ve Sulama Çalışmaları

Türkiye'de, su ve toprak kaynaklarını geliştirmekle görevli bulunan Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü'nün (DSİ)³¹ bölge müdürlüklerinden birisi olan DSİ 8. Bölge Müdürlüğü 1 Mart 1954'te Erzurum Merkez olmak üzere kuruldu³² (<https://bolge08.dsi.gov.tr>). Ülkenin yer altı ve yer üstü sularını halkın hizmetine sunmakla görevli olan teşkilatın; bölgede büyük ve küçük ölçekli sulama tesisleri yapımı, bataklık kurutulması ve drenaj işlemleri ile yer altı suyu sondajları gibi meselelere çözüm üretmesi planlanmıştı (Ünüvar, 1961: 108-110).

Yukarıda belirtilen hususlarla ilgili olarak 1957 yılı içerisinde Devlet Su İşleri tarafından Sakalikesik ve Sürbahan barajları için etüt çalışmalarına başlanmış ve bölge için çok kıymetli olan bu çalışmaların 15-20 gün süreceği ifade edilmişti (Hürsöz, 30 Haziran 1957).

Ayrıca, Erzurum Teknik Ziraat Müdürlüğüne yürütülen sulama işleri kapsamında, Ziraat Vekâleti Toprak Muhafaza ve Zirai Sulama İşleri Başkanlığı tarafından etüt ve keşif çalışmaları yapıldı. Bu çalışmalar çerçevesinde Oltu, İspir, Tortum, Narman, Aşkale, Pasinler ilçelerine bağlı 20 köyünün sulama ve bataklık kurutma işlerinin 1957

³¹ Devlet Su İşleri Umum Müdürlüğü (DSİ), 18.12.1953 tarih ve 6200 sayılı Devlet Su İşleri Umum Müdürlüğü Teşkilat ve Vazifeleri Hakkındaki Kanun ile kurulmuştur. Yerüstü ve yeraltı sularının zararlarını önlemek ve bunlardan çeşitli yönden faydalanmak maksadıyla Bayındırlık Vekâletine bağlı olarak kurulmuştur (Resmi Gazete, 8592, 25 Aralık 1953).

³² DSİ Teşkilatının bir parçası olan 8. Bölge müdürlüğü mntıkasına Erzurum-Erzincan-Gümüşhane-Trabzon-Rize-Artvin-Ağrı illeri dahil bulunuyordu (Ünüvar, 1961, s.110).

yılı programına alındığı yetkililerce ifade edildi (Demokrat Erzurum, 20 Temmuz 1957: 1, 2).

Devlet Su İşleri 8. Bölge Müdürlüğü tarafından yürütülen çalışmalar kapsamında Erzurum'da 38, Pasinler'de 21 kuyu açılmış ve olumlu neticeler elde edilmişti. Bölge Müdürlüğü tarafından kuruluşundan 1960 yılı sonuna kadar Erzurum ili dahilinde 8.500.000 liralık yatırım yapılmıştı. Bu yatırımlar içerisinde özetle şunlar yer almaktaydı³³;

“1)Pasinler Ovası etütleri ve harita işleri tamamlanmıştır.

2)Sürebahan ve Sakalikesik baraj yerlerine ait temel sondajları neticeleri alınmıştır.

3)Erzurum Ovası, Karasu Bataklığı kurutulması ele alınmıştır.

4)Erzurum şehirci derelerinden bir kısmının ıslahı yapılmıştır.

5)Pasinler-Alvar ve Çat köyleri ile Şenkaya arazileri sulama işleri ele alınmıştır.

6)Ilıca ve İspir kasabalarının taşkından korunmaları kısmen sağlanmıştır.

7)Erzurum ve Pasinler ovalarında su temini için yapılan sondajlardan olumlu neticeler elde edilmiştir” (Ünüvar, 1961: 113, 114).

1.1.2.11. Erzurum Sazlığı'nın Kurutulması

Fırat Nehri kaynağını Dumlu Dağlarından almakta yöre insanının hafızasında ve söylencesinde Cennete akan dört ırmaktan biri olarak ifade edilmekteydi. Irmağın çıktığı noktada “cennet misali” olarak tasvir edilen bir ova su çağlıtları ile inlerdi. Bu ova, üzerinde pek çok türde av kuşunun bulunduğu, sularında sayısız türde canlının yaşadığı bir sazlığa bakardı (Baydar, 1997: 90). “Erzurum Ovası” olarak adlandırılan bölgede yer alan sazlıklar, yirmi kilometreden fazla bir uzunluğa sahip olup, Fırat (Karasu) Nehri'nin kaynağına yakın bir yerden başlayıp Ilıca'ya kadar uzanarak 20 km den fazla bir alanı kaplardı (Tozlu, 2011: 189).

Mart ve Nisan aylarında dağlardaki karların erimesiyle oluşan ve Fırat'ın ayağına doğru akan sular, önce Erzurum ovasında uzun bir göl meydana getirirdi. Ardından Mayıs sonlarına doğru, suların yavaş yavaş yatağına çekilmesiyle sudan kurtulan arazide kamışlık ve bataklık oluşurdu. Bu dönemde sıcak memleketlerden yüzden fazla kuş türü

³³ Faaliyetlere ait ayrıntılı yıl bilgisi tespit edilememiştir.

suyun kenarında bulunan sazlıklara akın ederlerdi (Beygu:1936: 7-16). Bölük bölük, uçan leylekler ve turnalar önce Alaca'nın ardından Erzurum'un üzerinden geçerek Karasu Bataklığı'nda konaklardı (Solakoğlu, 2020: 293).

Erzurum Sazlıkları, yörede yaşayan halk için önemli bir geçim kaynağıydı. Ayrıca bu sazlıklardaki balıklardan, kuş yumurtalarından ve sazlıkların yakınındaki çayırlarda biten çeşitli yiyeceklerden bütün canlılar istifade ederdi. Bunların yanında sazlıklardaki sazlar ova halkı için ekonomik bir değerdı. Sazların kalın olanları Erzurum'da hamamlarda ve kadayıf fırınlarında yakacak olarak kullanılırken, "cil" adı verilen ince olanları ise köylüler tarafından hasır, sele, sepet ve zembil yapılarak civar köyler ile Erzurum'da satılırdı³⁴ (Tozlu, 2011: 210-212). Bölge için özellikle hasırcılık önemli bir geçim kaynağı olup Ova köylüleri, daha çok ahırlarda kurdukları basit tezgâhlarda dokudukları hasırları, Gürcükapı'da "Hasır Meydanı" denilen yerde esnafa satarlardı (Baydar, 2016: 88).

Erzurum Sazlıkları 1950 yılına kadar oldukça zengin bir flora ve faunaya sahipti. 18 Ocak 1950 tarihli kanun³⁵ ile yapılan düzenleme çerçevesinde kanallar açılarak bataklık arazi kurutulmuş ve sazlıklar yok edilmiştir. Böylece, sazlıklar ve çevresinde yaşamakta olan birçok canlı türü ya yok olmuş ya da varlıklarını sürdürebilecekleri başka bölgelere göç etmişlerdir (A. Kayserili, 2014: 75). Yaklaşık 40 kilometre uzunluğunda açılan kanallarla kurutulan Karasu Bataklığı'ndan geriye 60.000 dönümlük bir arazi kalmıştır (Demokrat Erzurum, 25 Eylül 1954: 2).

Daha önce de yapılmış olan bazı müdahalelere rağmen 1950 yılına kadar yok olmayan sazlık, bu tarihte açılan kanallarla suyun tahliye işleminden sonra yalnızca suların çoğaldığı bahar mevsimlerinde kısmen de olsa oluşumunu sürdürmeye devam etmiştir (Baydar, 2016: 85). Mevcut çayır ve sazlık ürünleri ile ova halkının ekonomik açıdan faydalandığı bu alan yerine, tamamen verimsiz bir arazi ortaya çıkmıştır. Üst kısmı kır görünse de zeminin hala sulu oluşu ve toprak altının ise ürün yetişmesine engel olacak kömürlü bir jeolojik katmana sahip olması nedeniyle bu arazide ekilen hemen hiçbir ürün yetişmemektedir (Tozlu, 2011: 215). Erzurum Sazlıkları hem doğal bir sulak alan hem de

³⁴ 1950'li yıllarda hasır dokumacılığının yapıldığı yerlerden biri de Erzurum'un Tortum ilçesine bağlı Öşk (Gölbaşı-Uzundere) Köyü'dür. Bu köyde, Tortum Gölü'nden elde edilen cillerden hasır dokumacılığı yapımı 1950'lerin sonunda hala devam etmekteydi (Ömer Yılmaz, görüşme: 15 Ağustos 2021).

³⁵ 18 Ocak 1950 tarih ve 5516 sayılı Bataklıkların Kurutulması ve Bundan Elde Edilecek Topraklar Hakkında Kanun (Resmi Gazete, 7413, 23 Ocak 1950).

yöre köylüsü için ekonomik kazanç getirisi olan bir yer özelliğindedir. Bu alanın kurutulmasıyla yok edilmesiyle geriye tarımsal üretim açısından değerlendirilmesi pek mümkün olmayan verimsiz bir arazi kalmıştır.

1.2. HAYVANCILIK

1.2.1. Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Erzurum'da Hayvancılık

Doğu illeri, Türkiye ekonomisinde hayvancılık ve hayvan ürünleriyle ön plana çıkmış bir bölgeydi. Bölgenin, Türkiye'nin başlıca hayvan yetiştiriciliği merkezi haline gelmesinde; arazi yapısı ve biçimi ile iklimin çok sert ve uzun oluşunun yanı sıra sahip olduğu büyük otlak ve alanların genişliği gibi unsurlar yer alırdı (Batu, 1953: 16).

Doğu Anadolu çok eski dönemlerden beri canlı hayvan ticaretinin yapıldığı ve tüm Anadolu'ya canlı hayvan ile hayvan ürünleri satışı yapılan bir bölgeydi. Doğu Anadolu'nun canlı hayvan konusundaki önemi, ülkenin batısında yer alan illerin en uzak noktalarında bile bilinirdi. Bölgede yer alan diğer iller içerisinde Erzurum'un hayvancılık konusunda ayrı bir yeri ve önemi vardı (Ünüvar, 1961:166).

Erzurum Yaylası, Anadolu'da hayvan besiciliği bakımından öne çıkan yerlerden biriydi. Daha ziyade büyük baş hayvan yetiştiriciliğine uygun olan yayla, uzun müddet kar altında kaldıktan sonra, yazın gelmesiyle birlikte geniş meralar ve çayırlarla kaplı bir alana dönüşürdü. Besleyici bu tabii çayırlar nedeniyle civar vilayetlerden sığır, koyun ve at sürüleri buralara getirilirdi (Altuğ, 1941: 57).

Bölgede, 1930'ların başından itibaren de Montofon Aşı Teşkilatı kurularak hayvan hastalıklarına karşı tedbirler alınmaya başlandı. 1939'da demiryolunun Erzurum'a ulaşmasıyla da Erzurum tarımı pazara açılma fırsatı buldu. Erzurum, özellikle canlı hayvan pazarlanmasında bir dönüm noktası haline geldi. 1946 verilerine göre Erzurum'dan başka illere 16.500 baş sığır ve 166.500 koyun ile oldukça yüksek miktarlarda taze et, sucuk, pastırma, yağ ve hayvan derileri satışı yapılmıştı (Yurt Ansiklopedisi c.4, 1982: 2735).

1.2.2. DP Döneminde Erzurum'da Hayvancılık

Hayvancılıkta ilkel yöntemlerin uygulandığı Erzurum'da Cumhuriyet'in ilk yıllarında, hayvancılık konusundaki gelişmeler sınırlı kalmıştı. 1931'de Ilıca'da yapımı tamamlanan aygır deposuyla Erzurum'da hayvancılık konusunda olumlu yönde adımlar atılmaya başlanmıştı. Burada 1932'de İdare-i Umumiye tarafından verilen hayvanlar bulunuyordu. Hayvancılığın henüz modern yöntemlerle yapılmadığı bölgede, fenni usulleri uygulamaya koyan depo, yaptığı çalışmalarla atçılığın gelişmesine katkı sağladı. 1934'de Tarım Bakanlığı'na bağlanan aygır deposu, bölgedeki pek çok ilde faaliyette bulunmuştu (Polatoğlu, 2021: 70). 1950'den önce Erzurum'daki büyük ve küçükbaş hayvan varlığı ise şöyleydi;

Tablo 1.5. 1938-1949 Arası Dönemde Erzurum'daki Hayvan Sayıları

Yıllar	Küçükbaş Hayvanlar (Baş)			Büyükbaş Hayvanlar (Baş)	
	Koyun	Kılkeçi	Tiftikkeçi	Sığır	Manda
1938	636.234	139.152	25.625	286.005	14.913
1945	634.544	188.567	38.496	333.636	18.395
1946	706.439	207.313	42.636	356.712	18.837
1947	777.082	228.044	46.898	383.137	21.114
1948	735.131	206.727	48.456	401.966	21.923
1949	577.641	111.864	33.358	407.189	20.422

(Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Hayvanlar ve Hayvan Ürünleri İstatistiği 1945-1950, 1952: 36).

İstatistiklere göre 1950'den önce Erzurum'da küçükbaş hayvan varlığı büyükbaşa oranla oldukça yüksekti. Bununla birlikte 1938-1949 arası dönemde ildeki küçükbaş hayvan varlığında bazı dönemler yükseliş bazı dönemler düşüş yaşanırken, büyükbaş hayvan varlığı sürekli olarak artış göstermişti.

Erzurum, Türkiye'ye hayvancılık vasfını kazandıran vilayetlerden biri olmanın yanında aynı zamanda hayvancılığın gelişimini sağlayacak tabii imkânları ve şartları bünyesinde toplamış bir şehirdi (Hürsöz, 9 Ekim 1956). Erzurum ve Kars bölgelerinin, hayvancılığa elverişliliği bakımından Dünyanın en mühim sahaları arasında yer aldığı 1950'li yıllarda Erzurum'u ziyaret eden Amerikalı uzamanlar tarafından da dile getirilmişti (Vatan Erzurum İlavesi, 7 Ocak 1953).

Ancak ülke genelinde asırlar boyunca ihmal edilmiş olan hayvancılık, Erzurum'da da gerekli gelişmeyi sağlayamadığı gibi Cumhuriyet Devri'ne de nitelik ve nicelik bakımından zayıf bir hayvan kitlesi intikal etmişti. Türkiye'de, bilimsel yollardan hayvan ıslahına³⁶ ilk defa Cumhuriyet döneminde başlanılmış olup 1950'li yıllara gelindiğinde hayat seviyesinin yükselmesi ve diğer sahalar ile iktisadi alandaki gelişmelere paralel olarak hayvancılığımızda sayı ve nitelik bakımından kapsamlı bir gelişme sürecine girmiş bulunuyordu (Hürsöz, 9 Ekim 1956).

Erzurum'da ekili alanların sınırlı, buna karşın çayır ve mera alanlarının da oldukça geniş yer kaplaması nedeniyle hayvancılık önemli geçim kaynaklarından biriydi (İlimiz Erzurum, t.y., s.21). Hayvancılık, Erzurum Ovası'nda ise çok eski dönemlerden beri yapılan ekonomik bir faaliyetti. Arkeolojik araştırmalar, ova halkının tarih öncesi devirlerde bile hayvancılıkla uğraştığı ispatlamaktaydı. Erzurum Ovası'nın etrafında yer alan tepelik ve dağlık alanlardaki zengin bitki örtüsünün varlığı, bu ovada yerleşenlerin zirai faaliyetlerin yanında hayvancılıkla da uğraşmalarına imkân sağlamıştı (Sözer, 1970: 66).

Çayırlardaki ot bolluğu, yazın hayvanların beslenmelerinin dışında kış içinde kuru ot teminine imkân sağlardı. Hatta ot bolluğu nedeniyle başka bölgelere ot sevki bile yapılabilmıştır. Ancak bölgede suni çayırcılık yapılmadığından doğal çayırlardan elde edilen otlar, yaz yağmurlarının az olduğu kurak yıllarda ihtiyacı karşılamakta yetersiz kalırdı (Altuğ, 1941: 57).

Kış aylarıyla birlikte Erzurum'da, hayvanların beslenmesi büyük problem oluşturmuyordu. İklim koşullarının ağırlığı nedeniyle bölgede hayvanların yeterince beslenebilmesi için yoğun ve kaba yem stoku zorunlu bir gereksinimdi. Ancak tahıl tarımının yaygın olmasına bağlı olarak, ahır hayvanlarına kış ayları boyunca verilen yem, sadece saman ve kuru ot ile sınırlıydı (Yurt Ansiklopedisi, c.4, 1982: 2736). Bu süreçte çiftçinin elinde bulunan ot ve samanların tükenmesi halinde ise büyük oranlarda hayvan telefleri yaşanırdı (İlimiz Erzurum, t.y., s.21).

³⁶ Atların kemikli ve nefesli olması sağlanarak iş verimlerinin azami derecede artırılmasıdır. Yine sığırların et ve sütlerinin çoğaltılması; koyunların ise özellikle merinoslaştırma yöntemiyle yapağı miktarı ve lezzetlerinin artırılmasıdır (Ünüvar, 1954, s.103).

Erzurum Ovası'nda yapılan hayvancılık faaliyetlerinin büyük kısmını mera hayvancılığı oluşturuyordu. Kapalı ahırlarda ve nispeten sağlıklı ortamlarda uzun kış mevsimini geçiren hayvanlar, havaların ısınmaya başlaması ile birlikte beş ay kadar mera ve yaylalara çıkarılırdı. Böylelikle kış aylarındaki yetersiz beslenmenin hayvanlarda ortaya çıkardığı olumsuzluklar telafi edilmeye çalışılırdı (Sözer, 1970: 67).

Erzurum geçiş güzergâhı üzerinde yer alan bir merkezdi. Bu noktada demiryolu ulaşımına da sahip olmasının sağladığı avantaj ile birlikte Kars, Ağrı, Muş, Bingöl, Van ve Bitlis vilayetlerinden gelen hayvanlar, Erzurum üzerinden transit olarak geçip Türkiye'nin her tarafına dağılırdı. Bu illerden Türkiye'nin diğer illerine Erzurum'dan yılda 1.036 at, 5.845 öküz, 3.749 inek, 3.450 tosun, 709 manda, 70.521 koyun ve 2.762 keçi olmak üzere toplam 87.672 baş hayvan transit olarak geçiş yapmaktaydı (Günçel ve Ayarko, 1954: 38). 1950'lerin ilk yarısında Erzurum'dan diğer şehirlere veya dış ülkelere yapılan toplam hayvan sevkiyatı yıllık 200.000 ile 300.000 civarında gerçekleşmişti (Ünüvar, 1954: 129).

Nüfusun %80'ini çiftçilikle uğraşanların oluşturduğu Erzurum'da hayvan yetiştiriciliği üzerinde önemle durulan bir konuydu. 1952'de Erzurum'u ziyaret eden ABD heyetince hazırlanan rapor dikkate değer bilgiler içermektedir. Raporda; *“Erzurum ve Kars muntıkaları bütün Türkiye’de yetiştirilen hayvanların on mislini dahi yetiştirecek durumdadır”* ifadelerine yer verilerek bölgenin hayvancılık konusundaki potansiyeli ortaya konulmuştu (Modern Türkiye’de Kalkınan Erzurum, 1955: 15).

Özellikle demiryolu ulaşımının 1939'da şehre gelmesinin ardından, 1953'te Erzurum Et Kombinası'nın da açılmasıyla hayvancılık Erzurum'da daha da önem kazandı. Önceden sürüler halinde dış pazarlara nakledilen hayvanların kesimleri kombinada yapılmaya başlandı (İlimiz Erzurum, t.y., s. 21). Bir sanayi tesisi olarak Et Kombinası'nın Erzurum'da kurulması ve akabinde hayat standartlarında yaşanan yükseliş et ve süt mamulleri ile yapağıya olan talebin artmasına yol açtı. Böylece eskiden beri birçok şehrin et ve diğer hayvani ürünlerinin ihtiyacının bir kısmını karşılama görevini üstlenmiş Erzurum'da hayvancılık meselesi daha önemli hale geldi (Hürsöz, 9 Ekim 1956).

Erzurum' da mevcut hayvan türlerinin büyük kısmını koyun, keçi, sığır ve at oluşturuyordu. Koyunlar mor karaman, sığırlar doğu kırmızısı, atlar Arap atı vasıflarında

yerli ırklardandı. Mevcut ırkların vasıfları, verimleri, hayvanların bakım ve beslenme usulleri 1950'lerin sonuna gelindiğinde bile henüz ilkel bir halde bulunuyordu. Bu nedenle hayvanların ıslahı ve durumlarının geliştirilmesi amacıyla Veteriner Teşkilatı tarafından planlı çalışmalar yürütülüyordu (Ünüvar, 1961: 166).

1.2.2.1. Büyükbaş Hayvancılık

Erzurum'da hayvancılık faaliyetlerinin çoğunluğu büyükbaş hayvancılığa dayanıyordu. Erzurum bölgesinde yaygın olan sığır ırkı, doğu kırmızı ırkı olmakla beraber bunlar içerisinde saf ırk oldukça azdı. Renkler daha açık ve başka ırklarla karışmış olduğundan saf doğu kırmızısı sayılanlar bile Kars bölgesindeki doğu kırmızısı sığırlardan daha az verime sahipti (Batu, 1953: 147). Bu ırkta canlı ağırlık ineklerde 250-350 kg, öküzlerde ise 350-400 kg arasında değişmekteydi. İneklerin süt verimleri yıllık asgari 400 kg'dan başlayarak 850 kg'a kadar çıkabiliyordu (Günçel ve Ayarko, 1954: 36).

Doğu kırmızısı ırkın sahip olduğu bazı önemli özellikleri vardı; Bu ırk yemden azami derecede istifade etme kabiliyetine sahipti. Ayrıca açlığa ve kapalı mesken rejiminin olumsuz sağlık şartlarına dayanıklı, kötü bakım ve yetersiz beslenmeye uyum sağlayabilen belki en önemlisi de bulaşıcı hayvan hastalıklarına karşı dirençli olmalarıyla ön plana çıkmışlardı (Sözer, 1970: 67).

Hayvan yetiştiriciliğinin verimli hale dönüştürülmesi için DP'nin iktidara gelişinden itibaren, Ziraat Vekâleti tarafından 1950-1955 yılları arasında hayvanların ıslahını sağlamaya yönelik yapılan uygulama esasları;

“a) Neslin ıslahını ve yerli hayvanların verim kabiliyetlerinin artırılması maksadıyla yüksek vasıflı erkek damızlıkların yetiştirilmesi ve bunların masrafsız ve külfetsiz olarak yetiştiricinin ayağına kadar götürülmesi,

b) Damızlığa yaramayan yetiştirici elindeki kötü vasıflı erkeklerin elenerek faaliyet sahasından uzaklaştırılması,

c) Yetiştiricinin sergiler, yarışlar ve müsabakalar vasıtasıyla maddi olarak teşviki,

d) Yetiştirmeyi tehdit eden her türlü salgın ve paraziter hastalıklarla mücadele edilerek hayvan ıslahı için sağlıklı ve sağlam bir zemin hazırlanması” olarak sıralanmıştı (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 10, Cilt13, 94. Birleşim, 20 Ağustos 1956).

Türkiye’de sığırların ıslahı için 40.000 boğaya ihtiyaç duyulmakta ve bununda kısa zamanda temin edilmesi mümkün gözükmemekteydi. Bu nedenle hükümet sığırların ıslahı için sun’i tohumlama metodunu uygulamaya koydu. Yüksek vasıflı az sayıdaki boğa ile çok sayıdaki ineğin tohumlanmasına başlandı. Bu doğrultuda Erzurum bölgesinde bulunan sığırların sayı ve süt verimlerinin artırılması için 1955 ilkbaharında montofon boğaları ile suni tohumlama³⁷ planlamaları yapıldı (Günçel ve Ayarko, 1954: 36).

Montofon sığır suni tohumlama çalışmaları 1957 yılında Erzurum merkez ve Pasinler ilçesinde sürdürülerek 1957 yılında 1.701 inek tohumlanması tamamlandı (Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum 1973 İl Yıllığı, 1974: 299). Montofon boğalarıyla suni tohumlama ve buna eşdeğer bir uygulama olarak Göle ve Kazova inekhanelerinden getirilen boğaların köylü ve yetiştiricilere dağıtılma işlemleri yürütüldü (Ünüvar, 1954: 103).

1959 yılında suni tohumlama programına alınan Erzurum’un üç bölgesinde ve 19 köyünde, 1.521 baş halk damızlığı yerli inek sun’i olarak tohumlandı (Ünüvar, 1961: 167). Bu çalışmalar 1960 yılında Aşkale İlçesi’ni de kapsayacak şekilde genişletilerek 1961 yılında tohumlanan inek sayısı 1.864’e ulaştı (Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum 1973 İl Yıllığı, 1974: 299).

Erzurum’da yetiştiriciliği yapılan diğer bir büyük baş hayvan türü de mandaydı. Manda yetiştiriciliğine uygun olan Pasin ve Hınıs ovaları başta olmak üzere ilde manda yetiştiriciliği yapılmış ve yetiştirilen mandalardan oldukça fazla süt verimi elde edilmişti (Büyük Modern Türkiye’de Kalkınan Erzurum, 1955: 16). Aynı zamanda kuvvetinden de faydalanılan mandalara daha iyi bakılır ve sığırlara göre daha iyi durumda bulunuyorlardı. Mandaların canlı ağırlıkları yaklaşık 300-350 kg olup yıllık süt verimleri ise 1.000-1.200 kg civarındaydı (Batu,1953: 147, 148).

Erzurum’da yetiştirilen büyükbaş hayvan sayıları ile bunlardan elde edilen ürünlerin yıllara göre dağılımı aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir;

³⁷ Uygun metot ve tekniklerle erkekten alınan spermanın dişi dölerme organlarına verilmesidir (www.tdsyb.org.tr/suni-tohumlama-nedir E.T: 19.06.2022).

Tablo 1.6. 1950-1960 Arası Dönemde Erzurum'daki Büyükbaş Hayvan Sayıları

Hayvanlar(Baş)		1950	1951	1952	1954	1955	1956	1957	1959	1960
Sığır	Mevcut	383.657	356.778	392.103	471.492	466.961	454.461	481.740	559.081	592.172
İnek	Sağılan	64.000	61.008	64.393	76.000	68.000	65.884	141.691	158.973	164.253
Manda	Mevcut	23.843	18.652	21.175	23.317	19.018	19.967	24.485	31.067	33.310
	Sağılan	12.916	11.263	9921	7798	8548	8900	10.000	11.543	11.837

(DİE 1946-1953 Zirai Bünye ve İstihsal 1954: 79 / DİE 1954-1958 Zirai Bünye ve İstihsal, 1959: 83 / DİE Zirai Bünye ve İstihsal (1959-1961), Ankara 1963: 127-129).

Erzurum'da 1949'da 400.000 biraz üzerinde seyreden (Bkz. Tablo: 5) sığır sayısı, 1950'den 1956 yılına kadar olan süreçte dalgalı bir seyir izlemiş 1957-1960 arası dönemde ise belirgin bir artış göstermişti. 1949'da ilde 20.000 dolaylarında bulunan manda sayısında da (Bkz. Tablo: 5) 1950-1960 arası dönemde dalgalanmalar yaşanmış ancak 1960 yılına gelindiğinde 1949 yılına göre %50'nin üzerinde bir artış sağlanmıştı.

1956'da açılışı gerçekleştirilen şeker fabrikası ile birlikte Erzurum'da besi hayvancılığı önem kazanmaya başlamıştı. Şeker üretiminden arta kalan küspe ve melasın besicilikte değerlendirilmesi, başta fabrikaya yakın bölgeler olmak üzere ahır besiciliğini özendirerek sığır üretiminin artmasına katkı sağladı. Şeker Fabrikası tarafından, yöredeki sığır yetiştiricilerine, yem olarak kullanılması amacıyla pancar posası, saman, kepek ve az miktarda da arpa verilirdi. Bu yemleme usulüne geçişle birlikte genç hayvanlarda 250-650 gr, yaşlı hayvanlarda ise 300-400 gr civarında günlük et artışı sağlandı (Yurt Ansiklopedisi C.4, 1982: 2736).

Sığır sayısında yaşanan artış et ve süt üretimine de olumlu yansımış, 1950-1960 arası dönemde et ve süt üretimi aşağıda gösterildiği gibi belirgin bir şekilde artmıştır

Tablo 1.7. 1950-1960 Arası Dönemde Erzurum'daki Büyük Baş Hayvanlardan Elde Edilen Et ve Süt Üretim Miktarları (Et verileri mezbahalarda kesilen hayvan verilerine görelerdir).

Hayvan Ürünleri(Ton)		1950	1951	1952	1954	1955	1956	1957	1959	1960
Sığır	Et	1.754	2.101	1.786	4.464	5.633	7.641	6.587	4.870	4.099
İnek	Süt	38.400	36.605	38.636	34.203	40.804	39.530	51.009	71.538	73.914
Manda	Et	5	7	19	27	44	57	66	57	34
	Süt	12.658	11.038	9.723	5.731	8.377	8.723	4.002	5.772	5.919

(DİE 1946-1953 Zirai Bünye ve İstihsal, Ankara 1954: 79 / DİE 1954-1958 Zirai Bünye ve İstihsal, 1959: 83 / DİE Zirai Bünye ve İstihsal (1959-1961), Ankara 1963: 128-130).

1.2.2.2. Küçükbaş Hayvancılık

1.2.2.2.1. Koyunculuk

Erzurum'da büyük oranda ağır kış şartlarına dayanıklı olan karaman-akkaraman koyunu yetiştirir ve bu koyunlar kültür ırklarına göre daha düşük verim gösterirdi. Çat, Hınıs, Karayazı ve Tekman başlıca koyun yetiştiriciliği bölgeleriydi (İlimiz Erzurum, t.y., s.21). Bu özelliğine bağlı olarak şehrin yayalarında sürüler halinde beslenen bu koyunlardan her yıl binlercesi de çeşitli tüketim merkezlerine gönderilirdi (Büyük Modern Türkiye'de Kalkınan Erzurum, 1955: 15).

Erzurum'da 1950'li yıllarda yetiştirilen koyun ırkının %70'ini morkaraman, %30'luk kısmını da akkaraman ve herik cinsi koyunlar oluşturmuştu. Morkaramanlar boynuzsuz olup canlı ağırlıkları yaklaşık 50 kg civarlarındaydı. Yılda bir kez yünleri kırılan bu koyunlardan 1,5 kg civarında yapağı elde edilirdi. 1950'li yılların başlarında ilde yıllık 550.000 kg yapağı elde edilmekteydi. Koyunların süt verimleri yıllık 30-35 kg civarlarında olup bu sütlerden 1.000.000 kg civarı yağ ile birazda peynir üretimi yapılırdı (Batu, 1953: 148-149).

1.2.2.2.1.1. Merinos Yetiştirme Çalışmaları

Türkiye'de yerli koyunların ıslahında, mevcut sanayinin yüksek kalite yün gereksinimi dikkate alınarak bu hususta daha çok et, süt ve yün veren Merinos koyunları

ile yerli koyunların suni tohumlama yöntemi kullanılarak melezlenmesi çalışmaları yapılmıştır (Ünüvar, 1961: 167).

5 Temmuz 1934 tarih ve 2582 no.lu “Merinos Koyunları Yetiştirilmesi ve Islah Edilmiş Pamuk Tohumu Üretilmesi Hakkında Kanun” çıkarılarak Türkiye’de merinos koyunu yetiştirilmesi için çalışmalar yürütüldü (Resmi Gazete, 2778, 15 Temmuz 1934).

Erzurum’un, önemli bir hayvancılık merkezi olması nedeniyle, bölgedeki Merinos yetiştiriciliği çalışmaları Ziraat Vekâleti tarafından yürütülmüştü (Alpargun, 1960: 113-115). Türkiye mensucat sanayinin çok fazlaca ihtiyaç duyduğu Merinos yapağısının bu bölgeden temin edilmesi için Merinos yetiştirilmesine karar verildi (Büyük ve Modern Türkiye’de Kalkınan Erzurum, 1955: 15). Koyunculuk ıslahı kapsamında ilk olarak 1952’de Karacabey harasından Erzurum Tohum Islah İstasyonu’na 50 Alman merinos koyunu ve 3 merinos koçu getirildi (Polatoğlu, 2019: 596).

Halkın ilgisi üzerine öncelikle 1952 yılında 1.414 koyuna suni merinos tohumlaması yapılarak 653 kuzu elde edildi. Daha sonra yine 1952 yılında valilik tarafından 800 baş merinos koyunu ve koçu getirtilerek halka dağıtımı yapıldı (Büyük ve Modern Türkiye’de Kalkınan Erzurum, 1955: 15). Bunlara ilave olarak merinosçuluğun, Erzurum’da gelişmesi için Tarım Bakanlığı’na sunulan teklif üzerine bir suni tohumlama istasyonunun da Ilıca’da açılmasına karar verilmiş ve tohumlama istasyonunun teşkilatlanması yapılarak bu maksat için 20 koç ve gerekli teçhizat temin edildi. Yapılan hazırlıkların ardından istasyon 1952 yılı Ekim ayı sonunda faaliyete geçti (Vatan Gazetesi Erzurum İlavesi, 7 Ocak 1953).

1953 yılında halka 500 merinos koyun dağıtımı daha gerçekleştirildi (Büyük ve Modern Türkiye’de Kalkınan Erzurum, 1955: 15). Böylelikle 1953 yılı itibariyle merinos yetiştiriciliğinde sayı 3.000 adede yükseldi. Açılan suni tohumlama istasyonları ve yeni getirilen damızlık koyun ve koç grupları ile bu sayının kısa sürede on binlere yükselmesi hedefleniyordu. Böylelikle ilde yıllık 21.000.000 lira gelir elde edilen koyun varlığından ilerleyen yıllarda 60.000.000 liralık bir milli gelire ulaşılması hedeflendi³⁸ (Demokrat Erzurum, 26 Kasım 1953).

³⁸ Bursa’da yetiştirilen merinoslar 3 kilo yapağı verirken, Erzurum’da yetişen koyunlardan 4,5 kilo yapağı alınmıştır. Mevcut kızıl karaman koyunlarından ortalama bir kilo yapağı alınmakta olup fiyatı 225 kuruştur. Bu yapağı renk tutmadığı için makbul sayılmamış ve Sümerbank kızıl karaman yünü almamıştır. Merinosun kilosu 9 liradan satıldığından bir koyundan alınacak yapağı parası 40 lira tutmaktaydı ve fark mukayese

Millî dokuma sanayisinin ihtiyacı ince yapağıyı ülke içinden üretmek amacıyla Orta Anadolu ve Doğu vilâyetlerinin elverişli bölgelerinde yerli koyunları merinoslaştırmak üzere harekete geçildi. Merinoslaştırma çalışmalarını bir plân ve program dâhilinde yürütmek üzere Ziraat Vekâleti Koordinasyon Heyetince kurulan uzmanlardan oluşan merinoslaştırma komitesi, aldığı kararla ilk etapta Orta ve Doğu vilâyetlerinde gerekli araştırmaları yaptırdı. Yapılan incelemeler sonucunda, Konya, Yozgat, Kayseri, Erzurum ve Kars vilâyetlerinde devam eden merinoslaştırma çalışmalarının ilerleyen yıllarda imkânlar ölçüsünde genişletileceği belirtildi (TBMM Tutanak Dergisi, Cilt 26, Dönem 9, Toplantı 4, 18 Aralık 1953: 314).

Bu kapsamda 1954 mali yılından itibaren Erzurum bölge laboratuvarının tam kadro ile faaliyete geçeceği açıklandı (TBMMTD, Devre:9, Cilt 28,İçtima:6, 18 Şubat 1954, s.67). 1959 yılında merinosçuluk faaliyetleri kapsamında Erzurum'un Cört Köyü'nde³⁹ açılan suni tohumlama istasyonunda 3.194 baş halk damızlığı koyun tohumlanma işlemi gerçekleştirildi (Ünüvar, 1961: 167).

1.2.2.2.2. Keçicilik

Keçi yetiştiriciliğinde Erzurum'da tercih edilen cins kıl keçisiydi. İldeki tiftik keçisi varlığı sayıca çok az olup saf ırk özelliğine sahip değillerdi. Keçilerde canlı ağırlık yaklaşık 50-60 kg ve süt verimleri de ortalama 100-150 kg civarlarındaydı. Yıllık süt verimi bazılarında 300 kg'a kadar çıkabilirdi. Elde edilen keçi sütleri genel olarak koyun sütüne katılarak yağa dönüştürülürdü. Keçilerden yıllık 100.000 kg civarında kıl üretimi yapılır, bunun %70'i mahalli ihtiyaçlar için kullanılırken kalan kısmı ihraç edilirdi (Batu,1953, s.149).

1952 yılı verilerine göre Erzurum'da 178.009 kıl keçisi vardı. Bu keçilerden bol süt elde edilirdi. Kıl ve tiftik keçilerinin çaprazlamasından elde edilen fillik keçileri ise daha çok yapağısı için beslenirdi. Erzurum civarında bu keçilerin yapağılarından dokunan

edilemeyecek kadar büyüktü. Dışarıya, 50.000.000 ile 60.000.000 merinos parası verildiği göz önüne alınırsa, Merinosçuluğun ilerlemesi, Erzurum'un iktisadi vaziyetinde olumlu tesirler oluşturma yanında özellikle de memlekette hayvancılığın gelişmesi bakımından yeni ufuklar açmış olacağına inanılıyordu (Vatan Gazetesi Erzurum İlavesi, 7 Ocak 1953).

³⁹ Köy, Tortum ilçesine bağlı olup ismi bir dönem Aşağı Katıklı ve Aşağı Ödük olarak kullanılmıştır. Günümüzde ise Aşağı Serdarlı olarak bilinmektedir.

eldiven, çorap ve atkılar oldukça rağbet görürdü. 1952 yılında ilde yetiştirilen fillik keçisi sayısı 35.901'di (Büyük ve Modern Türkiye'de Kalkınan Erzurum, 1955: 15).

Erzurum'da 1950-1960 arası dönemde koyun ve kıl keçisi sayısında artış kaydedilirken özellikle yünü için beslenen tiftik keçisi sayısında azalma yaşanmıştı (Bkz. Tablo:8).

Tablo 1.8 1950-1960 Arası Dönemde Erzurum'daki Küçükbaş Hayvan Sayıları

Hayvanlar (Baş)		1950	1951	1952	1954	1955	1956	1957	1959	1960
Koyun	Mevcut	490.810	535.905	582.615	733.940	779.458	770.719	801.926	938.493	996.526
	Sağılan	186.537	207.680	233.002	276.124	300.623	262.078	356.050	468.886	514.611
Kılkeçi	Mevcut	142.090	143.371	178.109	234.697	232.881	192.843	202.121	243.166	253.832
	Sağılan	55.233	56.129	67.579	73.964	77.814	61.914	97.028	136.624	153.438
Tiftikkeçi	Mevcut	31.083	34.567	35.901	35.943	12.851	4.498	4.700	5.828	6.171
	Sağılan	18.805	20.681	21.965	19.447	17.678	17.411	9.670	-	-

(DİE 1946-1953 Zirai Bünye ve İstihsal, Ankara 1954: 79 / DİE 1954-1958 Zirai Bünye ve İstihsal, 1959: 83 / DİE Zirai Bünye ve İstihsal (1959-1961), Ankara 1963: 42, 122, 124,)

Koyun sayısında yaşanan artış beraberinde koyun eti üretimine de olumlu yansımış ve DP'nin iktidarda olduğu 1950 ile 1960 arası dönemde koyun eti üretimi on katın üzerinde bir artış göstermişti. Ancak benzer artış koyun sütü üretiminde gerçekleşmemiş ve aynı dönemde koyun sütü üretiminde düşüş yaşanmıştı. Kıl keçisi eti üretimi önemli bir değişime uğramamış, kıl keçisi süt üretimi ise önceki yıllara göre düşmüştü. Tiftik keçisi et üretimi tamamen durma noktasına gelmiş, bu keçilerden sınırlı miktarda elde edilen süt üretimi de oldukça azalmıştı (Bkz. Tablo:9).

Tablo 1.9. 1950-1960 Arası Dönemde Erzurum'da Küçükbaş Hayvanlardan Elde Edilen Et ve Süt Üretim Miktarları

Hayvan Ürünleri (Ton)		1950	1951	1952	1954	1955	1956	1957	1959	1960
Koyun	Et	340	340	287	1.897	1.427	1.417	3.403	4.790	3.559
	Süt	25.185	28.037	31.455	27.958	40.584	35.380	9347	14.067	15.438
Kılkeçi	Et	119	184	197	223	182	227	162	178	164
	Süt	9.940	10.103	12.164	9.985	14.007	11.145	2.123	3.416	3.836
Tiftikkeçi	Et	1	2	1	-	-	-	-	-	-
	Süt	2.031	2.234	2.372	1.575	1.909	1.880	211	372	242

(DİE 1946-1953 Zirai Bünye ve İstihsal, Ankara 1954: 79 / DİE 1954-1958 Zirai Bünye ve İstihsal, 1959: 83 / DİE Zirai Bünye ve İstihsal (1959-1961), 1963: 42,122,124,)

1.2.2.3. Atçılık

Erzurum’da atçılık daha ziyade koşum hayvanı ihtiyacını karşılamak için yapıldı. Şehir merkezindeki atlar, yük arabası, fayton, zanka ve kızaklarda koşum hayvanı olarak kullanılırdı. Çiftçinin elinde bulunan atlardan, zirai faaliyetlerde iş gücü olarak yararlanılmaktan ziyade, köyle şehir arasındaki ulaşımı sağlamakta faydalanılırdı. Bu atlar yazın demir tekerlekli araba, kışın da kızaklarda koşum hayvanı olarak işe yarardı (Sözer, 1970: 73).

1950 verilerine göre Erzurum’da köy ve şehir merkezi dahil olmak üzere yaklaşık 18.700 civarında at bulunurdu (1950 Ziraat Sayımı Neticeleri, Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Yayın N0 371, Ankara 1956: 47). Anadolu tipi olarak adlandırılan ve yemden istifade kabiliyetleri yüksek olan bu atlar, aynı zamanda çevik ve zorluklara dayanıklılık özelliklerine sahipti. Atların ortalama yükseklikleri 130-137 cm arasındaydı (Günçel ve Ayarko, 1954: 35).

Çiftçinin sahip olduğu damızlık hayvanların ziraata daha elverişli hale getirilmesi için; bu hayvanların cüsselerinin arttırılması, iş verimliliklerinin çoğaltılması ve dış tesirlere daha dayanıklı hale getirilmesine yönelik çalışmalar yürütülmüştü. 1959 yılı itibariyle Erzurum’da 16 sıfat⁴⁰ istasyonu açılmıştı. Bu istasyonlarda 62 baş devlet damızlığı aygır kullanılmış ve 2.144 baş halk damızlığı kısarak tohumlanmıştı (Ünüvar, 1961:167).

Aygır depolarındaki damızlıklar Türkiye haralarında yetiştirilirdi. Yetiştirilmesi tamamlanan bu damızlıklar, her yıl sıfat dönemiyle birlikte ilde muhtelif 16 kaza ve nahiye merkezlerinde açılmış bulunan sıfat istasyonlarına dağıtılarak 100 gün süresince halkın ve köylünün elindeki kısraklarla sıfat yaptırılırdı. Atçılık mevzusu, hem ordu için elverişli özellikte at yetiştirilmesi hem de Türk köylüsünün zirai bakımdan kalkınmasında öküzdən vazgeçilerek atlı ziraatın yaygınlaşmasını sağlamak üzere, devlet tarafından önemle ele alınmıştı (Günçel ve Ayarko, 1954: 35).

⁴⁰ Sıfat: Kısrağın doğal veya suni olarak tohumlanması.(www. tigem. gov. tr. E.T: 20. 09.2022)

1.2.2.3.1. Ilıca Bölge Atçılık Islah Kurumu (Ilıca Aygır Deposu)

Ilıca Aygır Deposu, inşaat işlerinin tamamlanmasının ardından 1931 yılında hizmete girmiş ve aynı yıl depoda sıfat faaliyetlerine de başlanılmıştı (BCA.30.10.0.0.65.433.1). Erzurum il merkezine 15 km uzaklıkta Erzurum-Erzincan yolu kenarında yer alan depoda il etapta 4 baş aygır bulunuyordu (Erzurum 1973 İl Yıllığı, 1974:301). Deponun kuruluş gayesi, Doğu illerinde bulunan atların ıslahı için gerekli damızlık aygırları temin ederek, halk elinde bulunan hayvanları daha nitelikli hale getirmektir (Batu, 1953: 27).

1932’de depodaki hayvan sayısı, 12 baş arıkan (safkan) arap atı, 8 baş yarım kan arap atı, 3 baş ardene (Fransız ağırca hayvanları cinsinden), 7 Kıbrıs merkebi olmak üzere toplam 30 başa ulaşmıştı (BCA.30.10.0.0.65.433.1: 14). Tesis,1934 yılından itibaren ise “Ilıca Aygır Deposu” olarak faaliyetlerini sürdürmüştü (Erzurum 1973 İl Yıllığı, 1974: 301).

Kurum, at neslinin çoğaltılması, bulaşıcı hastalıkların (Ruam, Durin, Salgın Lenfanjit) hasta olmamış hayvanlara geçmesinin engellenmesi ve hastalığın bulunduğu yerde ortadan kaldırılması çalışmalarını yürütürdü. Ayrıca ülkenin hem zirai üretim bakımından hem de ekonomik, siyasi ve askeri bakımlardan güçlenmesi için hayvan yetiştiriciliğine hizmet etmek amacındaydı (Günçel ve Ayarko, 1954: 58).

1950 yılında tesisin hayvan varlığı 6 safkan Arap aygırı, 26 yarım kan Arap, 3 Nonius, 8 Karacabey Nonius aygır olmak üzere toplam 43 aygırdan ibaretti (Batu,1953: 27). 1953 yılı itibariyle de 120 başlık kapasitesiyle bölge aygır deposu olarak atların nesillerini ıslah çalışmalarını devam ettirmekteydi (Demokrat Erzurum, 26 Kasım 1953:1).

İlerleyen yıllarda tesisin teknik ve yardımcı elemanlarla takviye edilerek 250 baş damızlık kapasiteye sahip olması kararı alındı. Tesis, 1954 yılında 47 baş damızlık aygır ile Erzurum, Ağrı, Kars, Gümüşhane, Erzincan olmak üzere geniş bir sahada faaliyetlerini sürdürdü. Deponun faaliyetleri çerçevesinde damızlık aygırların dağılmış olduğu bölgelerde halkla temasa geçen uzmanlar, hayvan bakımı, hayvan hastalıkları ve bunların ortaya çıkardığı zararları halka anlatmıştır. Yine aşılama için tesise getirilmiş kısrakların kızgınlık durumları tespit edilerek aşım (doğal döllenme) faaliyetleri yürütülmüştür. Kontrol altında aşımı yapılan hayvanların bu yolla gebe kalamamaları halinde, tedavi

edilmeleri veya suni tohumlama ile kızgınlıklarının artırılması sağlanarak gebe kalmalarına çalışılmıştır (Günçel ve Ayarko, 1954: 58).

Atçılık hususunda yürütülen çalışmalar neticesinde Erzurum'da at sayısında belirgin bir artış sağlanmış ildeki at varlığı sayısı 1959'da 28.231'e, 1960 yılında ise 31.750'ye kadar yükselmiştir (DİE Zirai Bünye ve İstihsal (1959-1961), 1963: 42).

1.2.2.4. Arıcılık

Erzurum bölgesinde arıcılık faaliyeti yaygın olmakla birlikte, ilkel yöntemlerin uygulanması nedeniyle geliştirilmesi gerekli bir durumda bulunuyordu (Sözer, 1970: 73). Bu hususta Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes'in 1950 yılında Erzurum'a gerçekleştirdikleri ziyaretleri neticesinde Tarım Bakanlığı Ziraat İşleri Genel Müdürlüğünce, Erzurum ili arıcılığının geliştirilmesi ve teknik esaslara göre kalkındırılması için gerekli tedbirlerin alınması Arıcılık Enstitüsü Müdürlüğü'ne bildirilmişti (BCA.30.1.0.0.100.616.1).

Özellikle ova köylerinde arıcılık daha çok sepet ya da zığı olarak tabir edilen ve tahtadan yapılmış basit kovanlarla sürdürülürdü. Modern kovan sayısı oldukça azdı. Bununla birlikte özellikle Iğdasor (Arıbahçe), Cinis (Ortabahçe), Umudum gibi köylerin arı yetiştiriciliğinde daha ileri düzeyde oldukları söylenebilirdi (Sözer, 1970: 73).

Erzurum'da 1950-1960 yılları arasında arı yetiştiriciliği konusunda günden güne gelişme kaydedilmiş ve her geçen yıl kovan sayısı artmıştı. 1950'de ilde 24.175 olan kovan sayısı 1952'de 30.930'a yükselmiş, 1959'da 41.960, 1960'da ise 42.474 adet kovana ulaşarak arıcılık faaliyetlerindeki gelişme devam etmiştir (DİE 1946-1953 Zirai Bünye ve İstihsal, 1954: 79 / DİE Zirai Bünye ve İstihsal (1959-1961) 1963: 42).

1.2.2.5. Hayvan Hastalıkları İle Mücadele

Hayvan hastalıkları ile mücadelede için Erzurum'da 1953 yılında 150.000 lira harcama ile kurulan Erzurum Hayvan Hastanesi hem Erzurum hem de bölge hayvancılığı adına şüphesiz oldukça önemli bir hizmetti. Kuruluşunda bir veteriner müdür, bir klinisyen veteriner, bir harici hastalıklar uzmanı, bir sağlık memurundan oluşan personeliyle hizmet vermeye başlamıştı. 1954'te bir veteriner müdür, dört veteriner, bir

bölge zooteknik uzmanı, beş sağlık memuru, üç sun'i tohumlama teknisyeni ve bir muamelat memuru kadrosu ile hizmete devam etmiştir (Ünüvar, 1954: 101,102).

Tarım Bakanlığı Veteriner İşleri Genel Müdürlüğü'ne bağlı olarak hizmet veren hastane, Van ve Diyarbakır hariç Doğu Anadolu'nun tek hayvan sağlığı merkeziydi. Ancak buna rağmen hayvan yetiştiricileri tarafında fazlaca ilgi görmemiş 1960'lı yıllara gelindiğinde bile Erzurum köylüsünün hastaneden haberdar olmadığı tespit edilmişti (Sözer, 1965: 72).

Salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele kapsamında Erzurum Veteriner Dairesi, hayvan kaybına bağlı ekonomik zararları önlemeye, hayvan ve insanlarla ortak olan hastalıkları (zoonoz)⁴¹ ortadan kaldırmaya, hayvansal gıda ürünlerinin (et, pastırma, sucuk, yağ, peynir gibi) sürekli kontrol ve denetimlerini yaparak bunlardan insanlara zarar gelmesini engellemeye yönelik çalışmalar yürütmüştür. Ülkenin ekonomik ve ziraat alanındaki gelişmesine önemli katkı sağlayacak at, koyun, sığır gibi hayvan ırklarının gelişmesine yönelik ıslah ve üretimi artırıcı faaliyetleri sürdürmüştür (Ünüvar, 1954:103).

Bu hususta 1955 yılı sonbahar aylarında Erzurum kazalarının bazı köylerinde çeşitli hayvan hastalıkları görülmeye başlanması üzerine, Bölge Veteriner Müdürlüğü tarafından hastalık mntıkları karantina altına alınarak hastalıkların yayılmaması için ciddi tedbirler alınmış ve hastalılar tamamen ortadan kaldırmıştır (Yeni Erzurum, 10 Ekim 1955).

1957 yılı Temmuz ayı içerisinde Erzurum'un 9 köyünde şap hastalığı tespit edilmişti. Veteriner Müdürlüğü'nce yapılan açıklamada şehirde görülen şap hastalığının öldürücülüğünün % 3 olduğu ve diğer yerlere yayılmaması için gerekli tedbirlerin alındığı belirtildi (Hürsöz, 29 Temmuz 1957). İspir'e bağlı bazı köylerde meraya da sıçrayan öldürücü şap hastalığının günde 15-20 hayvanın ölümüne sebep olmasından dolayı Erzurum'dan yardım istenmiş ve bölgeye bir veteriner hekim gönderilerek hastalıkla mücadeleye başlanmıştı (Hürsöz, 12 Ağustos 1957).

⁴¹ Zoonoz hastalıklar; hayvanlardan insanlara bulaşan ve her iki gruba dahil bireylerde ortak olarak şekillenen hastalıklar olarak tanımlanmaktadır (<https://ankara.tarimorman.gov.tr/Belgeler/liftet/zoonozhastaliklar.pdf>).

1958 yılının Ocak Ayında Erzurum Hayvan Hastanesi yetkililerince, ilde ruamlı⁴² iki hayvanın öldürüldüğü tespit edildi. Hayvanlar için olduğu kadar insanlar için de ciddi bir tehdit teşkil eden ve öldürücü bir hastalık olan ruam hayvanlardan insanlara geçebiliyordu. Uzun yıllardan beri münferit vakalar halinde görülen ruam hastalığı, yetkililerin gerekli tedbirleri almaması nedeniyle Ilıca'da bulunan aygır deposundaki hayvanlarda da görüldü. Yüzbinlerce lira değerindeki hayvanların pek çoğu itlaf edildi. Bu hastalık nedeniyle Ilıca Aygır Deposu kapanma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Şehirde hayvan besleyenler, arabacılar, faytoncular bir hayli fazla sayıda olduğundan vatandaşlar geçimlerini sağlamak için bu tehlikeli hastalıktan habersiz bir şekilde çalışmış ve hayvanlarıyla temas halinde olmuşlardı. Bu nedenle yetkililerden bu konuda daha duyarlı olmaları ve gerekli tedbirleri en kısa zamanda daha sıkı bir şekilde almaları istenmişti (Hürsöz, 6 Şubat 1958).

1958 yılı sonbahar aylarında Erzurum Veteriner Müdürlüğü Hayvan Hastanesi yetkililerince arabalarda kullanılan bazı atlarda da ruam hastalığı tespit edildi. Yapılan incelemelerde Erzurum ve Aşkale'de toplam 50 atta ruam hastalığı ortaya çıkınca sahiplerine bedelleri ödenerek bu atlar itlaf edildi. Hayvanların itlaf edilmesiyle Veteriner Müdürlüğünce yürütülen ruamla mücadele kampanyası da sona erdirildi (Milletin Sesi, 3 Ekim 1958).

1.2.2.6. Hayvan Sergileri

Erzurum çevresi baştanbaşa pek çok mera ve bol otlaklara sahip olması nedeniyle hayvan yetiştiriciliğine müsait olduğundan ilde, 1930 yılların başından beri düzenli olarak her yıl bir kere koşular düzenlenip sergiler açılarak hayvan cinslerinin ıslahına ve hayvan sevgisinin artırılmasına çalışılırdı (BCA.30.10.0.0.65.433.1).

1950'li yıllara gelindiğinde de yurdun pek çok yerinde başlıca geçim ve iâşe kaynağı olan hayvancılık Türkiye'deki önemini muhafaza etmekteydi. Nüfusun çoğalmasını sağlamak, gürbüz ve sağlıklı nesillerin yetiştirilmesi, yurt müdafaası, zirai üretimin artırılması, halkın sağlıklı ve fizyolojik esaslara göre beslenmesi, dokuma, deri

⁴² Ruam: Ruam hastalığı tek tırnaklı hayvanların (at, katır) enfeksiyöz hastalığıdır. At eti yiyen karnivorlarda (aslan, kaplan, köpek, kedi) da görülebilir (https://www.tarimorman.gov.tr/GKGM/Belgeler/DB_Hayvan_Sagligi/teshiste_metod_birligi_patoloji E.T: 23.05.2022).

ve diğ er sanayi ürünlerinin tedariki gibi memleketin önemli sorunları, hayvancılık meselesiyle doğ rudan ilişkiliydi (Hürsöz, 8 Ekim 1956). Böyle önemli bir meselede hem hayvancılıkla uğ raş anları teş vik etmek hem de çiftçileri hayvancılığ a özendirmek maksadıyla Erzurum'da zaman zaman hayvan sergileri tertip edilmiş ve bu sergiler kapsamında aş ağıdaki faaliyetler düzenlenmişti;

2 Ekim 1955' de Vali Niyazi Akı'nın⁴³ katılımıyla Hınıs'ta halkın da yoğun ilgi gösterdiği at sergisi açıldı. 94 hayvanın kayıt yaptırdığı serginin açılışında memlekette atın önemi ve atçılık çalışmaları hakkında bilgi verildikten sonra dereceye giren tay ve kısraklar incelenerek yetiştiricileri tebrik edildi. Sergide derece alan 9 tay ve 6 kısrak sahibine toplam 2.000 lira ödöl verildi (Yeni Erzurum, 3 Ekim 1955).

Yine 1955 yılında Erzurum hayvan pazarında açılan sergi, halkında yoğun katılımıyla yapılan gerçekleştirilmiş ve yapılan yarışmada dereceye giren hayvanlar hakkında bilgi verilmiştir (Yeni Erzurum, 10 Ekim 1955).

1956 yılında Erzurum'da, Et Balık Kurumu civarında düzenlenen canlı hayvan sergisi Vali Niyazi Akı tarafından açıldı. Erzurum civarında yapılan hayvan ıslah çalışmalarının bir tezahürü olan sergide, yerli kırmızı montofon ve merinos koyunlar yer aldı (Hürsöz, 8 Ekim 1956). Sergi, Erzurum bölgesinde dört yıldır devam eden sığır ve koyun ırkının geliştirilmesi için yapılan suni tohumlama çalışmalarının sonucunda düzenlenmişti. Sergide derece alan hayvan sahiplerine 1.500 lira civarında para ödölü dağıtıldı (Yeni Erzurum, 8 Ekim 1956).

Erzurum'da hayvancılığ ı teş vik etmeye yönelik olarak yürütölen çalışmalar doğ rultusunda bir sergide 1959 yılında Hınıs'ta düzenlendi. Devlet damızlığ ı hayvanlardan elde edilen, 42 yarım ve saf kan kısrak ile tayların katıldığı sergide dereceye giren 17 kısrak ve tay sahibine 1.375 lira ödöl verildi. Yine aynı yıl il merkezinde halk yetiştirmesi ya da sun'i tohumlama ile elde edilmiş yarım-saf kan merinos koyun, kuzu ve tokluların katıldığı koyun sergileri düzenlendi. 1959 yılında açılan koyun sergisine 143 baş saf-yarım kan merinos koyun, kuzu ve toklu katıldı. 40 baş hayvanın dereceye girdiğ i sergide, hayvan sahiplerine 4.902 lira ödöl verildi. Ayrıca at yetiştiriciliğ ini özendirmek ve teş vik etmek amacıyla ilkbahar ve yaz aylarında il merkezinde at yarışları düzenlendi.

⁴³ Niyazi Akı, 25 Nisan 1955 ve 3 Nisan 1957 yılları arasında Erzurum Valiliğ i görevini yürötmüş tür (Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum 1973 İl Yıllığ ı, 1974, s.391).

1959 yılında düzenlenen yarışlara 102 saf ve yarım kan Arap atı katıldı ve bunlardan dereceye giren 48 at sahibine toplamda 22.000 lira ikramiye dağıtıldı (Ünüvar, 1961: 168).

1.2.2.7. Çayır ve Meralar

Yem ve mera yetersizliği ülke hayvancılığının en başta gelen sorunlarından olup bu sorun Türkiye'deki hayvancılık için ciddi tehdit oluşturmaktaydı. 1950'li yılların sonlarına doğru gelindiğinde artan tüketimin karşılanabilmesi için mera olarak ayrılan arazilerin büyük bir kısmı zirai ürün ekilen alanlara dönüştürülmüştü. Bu durum, ortaya mera ve yem sorunu çıkmasına neden olacağından hayvancılığın geleceği açısından tehdit oluştuyordu. Çünkü mera ve yem sorunu beraberinde, iyi beslenmiş, kilosu ve süt verimi daha fazla olan hayvanlar yerine daha cılız ve süt verimi daha az hayvan varlığı anlamına geliyordu (Milletin Sesi, 16 Mayıs 1959).

Mera, yayla ve çayırarda bir tapuya bağlı olmama ve sınırların belirlenmesindeki sorunlar beraberinde meraya tecavüz, yaylaların istismarı ve tahribi gibi sorunları ortaya çıkarmıştı. Bu tür sorunların yaşanmaması için mera ve yayla kullanımı konusunda anlaşmazlıkları giderici kanuni düzenlemeler konusunda eksiklikler bulunuyordu. Buraların bakım ve iyileştirilmelerinin de devlet tarafından bir program çerçevesinde yürütülmesi, ayrıca bu yerlerin başka amaçlarla kullanımına da müsaade edilmemesi konusunda gerekli çalışmalar yapılmamıştı. Erzurum'da hayvan yetiştiriciliği büyük ölçüde mera hayvancılığına dayanırken, ahır besiciliği yapanlar ise çok cüzi sayılardaydı. Uzun bir kış mevsimini sağlıklı bir ortamda ahırlarda geçiren hayvanların, meralardan yararlanma imkânı ise yaklaşık beş ay kadardı. Erzurum'da, meraların büyük bir kısmının mülkiyeti köy tüzel kişiliklerine ait olup, bununla birlikte devlete ait meralar da bulunuyordu. Çayırar da genel olarak şahıs mülkiyetinde olup yine köy tüzel kişiliği ve devlete ait çayırar da vardı. Ancak ne var ki, bölge hayvancılığının yaşatılması için hayati öneme sahip mera ve çayırar, aşırı otlatmadan kaynaklı olarak her geçen gün değerini kaybetmek üzereydi (Sözer, 1970: 69).

24 Haziran 1955 tarihinde Erzurum'a gelerek incelemeler yapan Amerikalı çayır ve mera uzmanı Knixon, Türkiye'nin doğu vilayetlerinde çayır ve meralara modern usullerle bakım yapıldığı takdirde, çok kısa zamanda beklenilenin üzerinde bir gelir sağlanacağını

ve bunun yıllık asgari 581.000.000 lirayı bulacağını belirtmişti (Yeni Erzurum, 25 Haziran 1955).

1.2.2.8. Yaylacılık

Yayla, köyün yaşam alanının dışında kalan, köyden ayrı ve çoğu kez uzak yörelerde olmasına rağmen sosyo-ekonomik olarak kısmen ya da tamamen köye bağlı birimleri ifade ederdi. Yaylayı asıl önemli kılan ise hayvan yetiştirilen alanlar olmalarıydı. Büyük miktarlarda ucuz hayvan yetiştirmek, köylerdeki tarım işletmelerinin yükünü azaltmak ve yem tasarrufuyla kış yemlemesinin daha iyi duruma getirilmesine imkân sağlayan yaylacılık, bölgedeki tarımsal ekonominin de temelini oluştururdu (Yurt Ansiklopedisi c.4, 1982: 2736).

Yayla ve yaylacılığın, Erzurum ili sınırları içerisinde yaşayan insanların hayatında oldukça önemli bir yeri vardı. Erzurum yayla bünyeli bir bölgeye sahip olup halk arasında yayla deyimi, yüksek düzlükleri ifade etmekteydi. İlin sahip olduğu toprakların dörtte üçünden fazlası 1.750-2.000 metre arası çayır, mera, yayla ve orman alanlarıydı. Ancak Erzurum ovasını çevreleyen Güney Eğirli ve Palandöken Dağları eteklerindeki Kalaylı Komu ve Dutçu Komu gibi bazı yayla yerleşmelerinde üst sınır 2.450-2.500 metrelere ulaşmaktaydı (Erzurum İl Yıllığı 1967, 1968: 239).

Erzurum Vilayeti Türkiye'nin en muhteşem yayla özelliğine sahip yerlerinden birisidir. Bu yayla bölgesinde hayvan yoğunluğunun en fazla olduğu yerler Hınıs, Karayazı, Tekman, Aşkale ve Çat ilçeleriydi. Bölgede hayvancılıkla uğraşanların yazın çıktıkları bol su ve çeşitli otları barındıran Palandöken, Bingöl, Gavurdağı, Göksu, Yeniköy, Penek gibi meşhur yaylaları bulunuyordu. Bu yaylalar koyun ve sığırlar için gerek yayla otlarının niteliği bakımından gerekse buralardaki çayır ve mera florasındaki bitkilerin boy ve evsafı bakımından hayvan beslenmesi için büyük değere sahipti. Uzun kış mevsiminin ardından oldukça cılız bir durumda mera ve sözü edilen yaylalara çıkan bölge hayvanları, bir iki aylık sürenin ardından semirip gelişirlerdi. Bu da bölgenin yaylacılık açısından fevkalade olduğunu göstermekteydi (Günçel ve Ayarko, 1954: 9).

Bölgedeki hayvancılık büyük çoğunlukla kır yerleşmesi olarak ifade edilen köy ve kom adı verilen yerleşme bölgelerinde yoğunluk kazanmıştı. Köy yerleşmeleri daha çok küme köy karakterinde olup bir merkez etrafında daire veya daireye yakın bir yerleşme

özelliğine sahipti. Köy ile münferit yerleşme arasında bir intikal tipi olan komlar da köylere benzeyen ama daha küçük devamlı yerleşme merkezleriydi. Erzurum yaylacılığı konusu ele alındığında meselenin aslını “hayvan yetiştiriciliği” oluşturduğundan komlar da genellikle hayvan yetiştiriciliği yapılan yerleri ifade ederdi (Erzurum İl Yıllığı 1967, 1968: 240,241). Daha çok Erzurum ve Pasinler bölgelerinde görülen komlar, öncelikli olarak hayvancılık, ama aynı zamanda küçük ölçekte ziraat de yapmak amacı ile bir veya bir iki aile tarafından kurulmuş dağınık yerleşme tipleriydi Ancak bu bölgedeki komların çoğu, zamanla büyüyerek birer küme köy halini almışlardı (Erinç, 1950: 97).

Komlar gibi münferit yerleşme ile köy yerleşmesi arasındaki intikal örneklerinden biri de yaylalardı. Yaylaya göç ile yayladan daimi iskân yeri olan köye geri dönüş arasında geçen zaman ise yaylalardaki ikamet süresi olarak ifade edilirdi (Erzurum İl Yıllığı 1967, 1968: 241). Kuzeydoğu Anadolu yaylalarından yararlanma süresi yaklaşık 75-90 gün arasındaydı. Yaylalara çıkış tarihleri genellikle 15 Mayıs-10 Temmuz arası olup, 20 Ağustos- 25 Ekim arasında ise yaylalardan inilirdi (Yurt Ansiklopedisi C.4, 1982: 2736).

Yaylacılar için hayvan ürünleri denince ilk akla gelenler süt ve süttten imal edilen peynir, yağ, krema ile kaymaktı (Erzurum İl Yıllığı 1967, 1968: 242). Yaylaya çıkan aile sayısı köyden köye değişiklik göstermekle birlikte yaylaya çıkmayan aileler için “kesim usulü” adı verilen bir gelenek uygulanırdı. Daha çok inekler için uygulanan bu geleneğe göre, yaylaya çıkmayan aileler süt veren hayvanlarını yaylaya çıkan ailelere teslim ederlerdi. İnekleri teslim alan aileler de, bir inekten bir yaz devresi boyunca elde edilecek süt hasılatına karşılık inek sahibi aileye iki batman yağ ve iki batman da civil peynir (Yaklaşık 15 kg yağ ve 15 kg yağsız peynir) verirdi (Sözer, 1970: 41).

Yaylacılık, Erzurum hayvancılığı için iktisadi olarak oldukça önemliydi. Çünkü uzun bir kış mevsimine sahip Erzurum ve havalisinde, yayla mevsiminde hem azami süt verimi temin edilir hem de kasaplık hayvanların beslenmesi genellikle yayla meralarında yapılırdı (Erzurum İl Yıllığı 1967, 1968: 242). Böylelikle üreticiler bir yandan hayvansal ürünlerden azami derecede istifade etme imkânı bulurken diğer taraftan da temel geçim kaynağı olan hayvanların beslenmesini daha ucuza mal ederek yetiştirdikleri hayvanlardan daha fazla gelir sağlamış olurlardı.

İKİNCİ BÖLÜM

TİCARİ HAYAT VE YAŞANILAN SORUNLAR

2.1. TİCARET

2.1.1. Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Erzurum’da Ticaret

Anadolu Yarımadası Asya’yı Avrupa’ya bağlayan, tabii kaynakları zengin, iklimleri az çok farklı bölgelerden oluşan bir transit ticaret bölgesiydi (Tabakoğlu, 2005: 50). Avrupa ve Ortadoğu ülkelerini birbirine bağlayan transit yol üzerindeki konumu nedeniyle Erzurum, XIX. yy’a gelindiğinde hala önemli ticaret merkezlerinden birisiydi ve büyük bir antrepo⁴⁴ işlevi görüyordu. Söz konusu dönemde canlı hayvan, ham ve işlenmiş deri, süt ürünleri, kürk gibi hayvansal ürünleri ile tahıl, dokuma, halı ve metal eşyalar Erzurum’da ticarete konu olan başlıca ürünlerdi (Yurt Ansiklopedisi C.4, 1982: 2743).

Erzurum, en parlak döneminde, İran’ın kuzeyinden gelen bir ticaret hareketinin, bir yanda güneyde Halep üzerinden Akdeniz’e, diğer yanda kuzeyde Zigana üzerinden Trabzon’a doğru çatallandığı bir konumda oldukça önemli bir durak ve mübadele merkeziydi (Erinç, 1950: 101). Kafkasya, İran, Orta Anadolu gibi bölgelere komşu olmasının yanında Trabzon yolu ile İstanbul ve diğer Avrupa merkezleri ile ticari ilişkileri Erzurum ticaretinin canlı kalmasını sağlamıştı (Öncü, 2006: 107).

Birinci Dünya Savaşı’nın ardından Yeni Türk Devleti’nin kurulmasının verdiği heyecanın da etkisiyle Erzurum ve çevresinde iktisadi yönden bir toparlanma evresine girilmişti. Ancak 1925 yılında yaşanan Şeyh Said İsyanı bölgede ciddi bir karamsarlığa neden olmuştu. Bu isyan neticesinde büyük çapta iktisadi kayıplar ortaya çıkmış ve isyan sahasına dahil olan Doğu Anadolu’nun önde gelen üretim merkezleri, üretim imkânlarını büyük ölçüde kaybetmişlerdi⁴⁵ (Küçüküçürlü, 2018a: 271).

⁴⁴Antrepo: Gümrüklere gelen ticari eşyanın konulduğu, korunduğu yer (<https://sozluk.gov.tr/E.T:11.12.2022>).

⁴⁵ Erzurum’da et ve yağın en uygun olduğu zamanlar olmasına rağmen şehirde büyük bir et ve yağ buhranı baş göstermiştir. Bir önceki yıl aynı dönemde etin okkası ise 20-35 kuruşa, yağın okkası 30-40 kuruşa satılırken 1925 yılında, etin okkası 50-60 kuruşa, yağın okkası 100-140 kuruşa yükselmiştir (Küçüküçürlü, 2018a: 271).

1930'lu yıllara gelindiğinde, 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin getirdiği koşullarında eklenmesiyle⁴⁶ Erzurum, yoksulluk ve fakirlikle savaşıyan bir şehir halini almıştı. Şehrin bu hali 1935 yılında gerçekleştirdiği Şark Gezisi sırasında Erzurum'a uğrayan İsmet İnönü'nün de dikkatini çekmişti. Erzurum'un, Şark'ta görmüş olduğu merkezlerin en fenalarından biri olduğunu söyleyen İnönü, sudan ve elektrikten mahrum kalan şehrin, ulaşımı sağlayacak yollarının bozuk ve birçok kazasında da fakirliğin fazla olduğunu belirtmişti (Zengin, 2021: 12).

Başvekilin şehirdeki incelemeleri sırasında Erzurum halkı İnönü'den, Sivas'tan başlanan demiryolu inşaatının Erzurum'dan da başlatılmasını talep etmişti. Erzurumlular bu istekleriyle, hem kendilerine yeni bir iş imkânı sağlamayı⁴⁷ hem de demiryolunun bir an evvel Erzurum'a gelmesini amaçlamışlardı. Gezisi esnasında gittiği her yerde açlık ve sefaletle karşılaşan ve bölgenin iktisadi kalkınmasının⁴⁸ siyasi ve askeri açıdan önemini fark eden İnönü, Erzurumluların bu isteğini dikkate almış ve 1936 ilkbaharında hattın Erzurum'dan da başlatılması için gereken hazırlıkların yapılması talimatını vermişti (Küçükkuşurlu ve Saylan, 2008: 323).

1939'da Erzurum'a ulaşan demiryolu bölgeye büyük faydalar sağlayarak özellikle iş hacminin artmasına katkıda bulundu. Ayrıca eskiden çok canlı olan Erzurum-Trabzon yolunun hareketliliğinin büyük bir kısmı da bu hatta (İstanbul-Erzurum demiryolu) kaydı (Erinç, 1950: 108). Demiryolunun şehre ulaşmasıyla Erzurum piyasası, Ankara ve İstanbul gibi merkezlere açılma fırsatını yakaladı (Polat, 2021: 19).

⁴⁶ Türkiye Cumhuriyeti, 1929 yılında iktisadi ve mali açıdan büyük zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Birbiri ardına yaşanan mahsul kayıpları nedeniyle daha önce ülkede bolca bulunan ürünlerin ithal edilmesi ithalat fazlalığına yol açarken ihraç edilen bazı ürünler de dünya piyasasında düşük fiyatlara satılabilmektedir. Bu duruma hükümetin girdiği bazı taahhütlerinde (harpten önceki borçların ödenmesi konusundaki düzenlemeler, demiryolları inşaatı, gerekli olan harbiye masrafları ...) eklenmesiyle bütçe harcamaları beklenmedik şekilde artarak bir buhrana dönüşmüştür (BCA. 30.10.166.154.7).

⁴⁷ Sivas-Erzurum demiryoluna Erzurum yönünden de başlanması, uzun süren kış mevsiminde tarlalarında çalışamayan, büyük sanayi faaliyeti hiç olmayan, küçük sanatlarla uğraşanlarında pek fazla olmadığı şehirde, Erzurum ve civarı halkına büyük bir iş sahası açmıştır. Birkaç sene öncesine kadar 15-20 kuruş olan işçi yevmiyesi 80 kuruşa kadar çıkmıştır (BCA. 490.01.648.152.1).

⁴⁸ Bölgenin kalkındırılması için atılan önemli adımlardan biri de 3. Umum Müfettişliği'nin kurulmasıdır. İsmet İnönü'nün 1935 yılında yapmış olduğu gezi sonrasında hazırladığı raporda "Doğu İlleri verimli bir hale gelmedikçe bütçenin ve devlet kudretinin artması beklenemez" demiş ve Erzurum merkez olmak üzere 3. Genel Müfettişlik Teşkilatı'nın kurulmasının bölgenin geleceği için kaçınılmaz görmüştür (Aydoğan, 2004: 4). Rapor doğrultusunda 25 Haziran 1927 tarih ve 1164 numaralı kanunun birinci maddesi mucibince Erzurum, Kars, Gümüşhane, Çoruh, Erzincan, Trabzon ve Ağrı vilayetlerini kapsayacak şekilde Üçüncü bir Umumi Müfettişlik kurulması 23 Ağustos 1935 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla uygun görülmüştür (BCA.30.18.1.2.57.70.15). Üçüncü umum Müfettişliği' ne yine 23 Ağustos 1935 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla Erzurum sayı (milletvekili) Tahsin Uzer atanmıştır (BCA. 30.18.1.2.57.70.16).

Sivas üzerinden Erzurum’a bağlanan demiryolunun, siyasi olduğu kadar iktisadi ve kültürel açıdan da doğunun kaynaklarının değerlendirilmesinde ve pazarlara ulaştırılmasında önemli bir araç olacağı düşünülmüştü. Dolayısıyla demiryolunun Erzurum’a ulaşmasıyla bir yandan doğu ve batı birbirine bağlanırken diğer yandan doğu ve batı bölgelerinin iktisadi zenginliklerinin birbirine ulaştırılmasında önemli bir adım atılmış oldu (Karadeniz ve Akpınar, 2014: 25).

Demiryolunun sağladığı ulaşım imkânları sayesinde Erzurum, ürettiği ürünleri artık yurdun pek çok köşesine ulaştırma imkânına kavuşmuş böylece milli ekonomi safhasına girmişti. Bu durum, pazarlama sorunları nedeniyle sınırlı üretim yapan Erzurum köylüsünü, daha fazla üretmeye yönelterek ticari kalkınmayı destekleyecekti (Altuğ, 1941: 79).

1939’dan sonraki süreçte tekrar eski cazibesini kazanamaya başlayan Erzurum, kısa zamanda ülkenin ticaret merkezlerinden biri haline geldi. Şehir esnafı, ticaret ve sanayi erbabı, “Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası”na bağlı olarak kısmi bir teşkilatlanma gerçekleştirdi ve odaya kayıtlı üye sayısı 1940’da 1.407’ ye ulaştı (Sözer, 1970: 87).

1935’ten sonra, hükümet tarafından Erzurum’a yönelik uygulanan politikalarla şehrin iktisadi kalkınmasını sağlamaya yönelik önemli adımlar atılmıştı. Ancak İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra ülke ekonomisinde yaşanan sorunlar ve hayat pahalılığı halkın yaşam şartlarını yeniden zora sokmuştu (Zengin, 2021: 143).

2.1.2. DP Döneminde Erzurum’da Ticaret

2.1.2.1. 1950’li Yıllarda Erzurum’un Ticari Durumu

DP’nin 1950’de iktidara gelerek kendi liberal politikalarını uygulamaya başlamasıyla Türkiye iktisadi hayatında gözlenen önemli gelişmelere paralel olarak bu yeni dönemde Erzurum piyasalarında da nispi bir canlılık göze çarpmaya başladı. II. Dünya Savaşı ve ardından yaşanan kıtlık yıllarının geride kaldığı Erzurum piyasası, eskiden olduğu gibi yine canlı hayvan ve hayvan mahsulleri üzerine kuruluydu (Küçükkuşurlu, 2018a: 381). Doğu Anadolu Bölgesi’nde ticaret ve iktisat sektöründe çok önemli bir konumda olan Erzurum, yalnızca mahsullerin satıldığı bir yer olmanın dışında

bütün bölge illerinin birçok hususta ihtiyaç duydukları ticari emtiayı da temin ettikleri bir yer olmuştu (1967 Erzurum İl Yıllığı, 1968: 366).

Erzurum'dan kazalarına toptan eşya ile bazı mamul maddeleri satılır buna karşın kazalardan özellikle canlı hayvan ve hayvan mahsulleri alınırdı. Erzurum'dan bölge vilayetleri Kars, Ardahan, Ağrı, Gümüşhane gibi merkezlere ve bunların kazalarına toptan ise toptan eşya satılırdı. Buralardan Erzurum'a canlı hayvan sevki yapılırdı. Erzincan ve Trabzon'dan sebze ve balık alınır bu şehirlere hayvan mahsulleri ile canlı hayvan gönderilirdi. Kayseri, Adana ve İstanbul gibi uzak şehirlere yine canlı hayvan veya hayvan ürünleri ihraç edilir bu şehirlerden toptan mensucat, kantariye ve benzer ticari eşyalar alınırdı (Arıkan, 1973: 46).

Erzurum'da kış koşullarının ağırlığı nedeniyle üreticiler, hayvanlarını genellikle yaz sonunda pazara çıkararak kış gelmeden önce satmaya çalışırlardı. Eylül ayında pazara çıkarılan hayvan miktarı en üst seviyeye ulaşırdı. Et ve Balık Kurumu'nun sınırlı kapasitesi nedeniyle, bazı zorluklara rağmen üreticiler, hayvanlarını uzak tüketim merkezlerine götürmek zorunda kalıyorlardı. Özellikle "Döküm Mevsimi" denilen ağustos, eylül, ekim aylarında diğer illere yapılan hayvan sevkiyatı en üst seviyeye ulaşır ve bu sevkiyatlar çoğunlukla trenlerle yapılırdı (Yurt Ansiklopedisi C.4: 2736).

İş mevsiminin ilkbahardan başladığı Erzurum'da, piyasa eylülde en canlı seviyesine ulaşır, yılsonuna kadar faaliyet devam eder ve asgari her gün 15-20 vagon sevkiyat yapılırdı. Suriye, Yunanistan ve Filistin canlı hayvan ve hayvan ürünlerinin müşterisi olmakla beraber, iç piyasa fiyatlarının çok yüksek olması ihracata engel oluştururdu. Erzurum piyasası vasıtasıyla ticarete mevzu olan hayvan mahsullerinin miktarlar ise şunlardı: 700.000 ile 800.000 koyun, 50.000 ile 60.000 kasaplık sığır, 40.000 ile 50.000 tosun (çift hayvanı), 1000 ton yapağı, 40.000 ile 50.000 bin teneke sadeyağ. Diyarbakır'dan Liceliler Erzurum'a gelirler, yaylaları gözler, köy köy dolaşırlar, yağ toplarlar ve bu yağlar Erzurum yağı olarak değil, Diyarbakır veya Urfa yağı namı altında piyasalara çıkardı. Mal sevkiyatından Erzurum'a akan para 50.000.000 lirayı aşardı. Buradan elde edilen 10.000.000'a yakın tasarrufun bir miktarı altına çevrilir, bir miktarı ile bilhassa İstanbul'da gayrimenkul alınırdı (Vatan Erzurum İlavesi, 7 Ocak 1953: 8). Yine, yüksek fiyatla piyasada satışa sunulan Trabzon yağları da, Erzurum'dan toplanmış olan yağlardı. Demiryolu yapılmadan önceki dönmlerde Erzurum'un ihraç limanı

Trabzon olduğu için, Erzurum'dan gönderilmiş olan yağlar İstanbul'da “Trabzon yağı” olarak tanınırdı (Büyük Modern Türkiye'de Kalkınan Erzurum, 1955: 15).

1950'lilerin ilk yarısında hayvan ve hayvan mamullerinin diğeri illere sevkinde elde edilen gelirler Erzurum'un ticari hayatına büyük katkı sağlamaktaydı. O yıllarda yıllık 892 baş at sevkiyatı yapılır, çifti ortalama 700 liradan 300.000 liranın üzerinde gelir elde edilirdi. 2.234 baş öküz ve çifti 600 liradan 670.200 lira, inek 8.082 baş, çifti 550 liradan 2.222.550 lira tutarı ile hayvan satışlarından Erzurum için önemli bir gelir elde edilmekteydi. Ayrıca, Ankara ve İstanbul piyasasına zaman zaman yapılan sevkiyatlarla koyunculukta da ileri gidilmiş, yılda dışarıya satılan 432.918 baş koyun karşılığında çifti 25 liradan 25.977.080 lira gelir elde edilmişti. Keçilerin zaman zaman yakalandıkları hastalık nedeniyle sayıları azalmasına rağmen senede 2.085 baş sevkiyat karşılığı çifti 60 liradan 62.500 lira kazanç temin edildi (Günçel ve Ayarko, 1954: 37)

Hem pastırma ve sucuk yapımında hem de bazı yerlerde koşum hayvanı olarak kullanılan manda, yılda 898 baş sevk edilmiş, çifti 800 liradan 399.200 lira gelir sağlandı. Tosun, daha çok Orta Anadolu'nun birçok yerine damızlık olarak 3.832 baş sevk edilmiş, çifti 200 liradan 766.400 lira toplam kazanç elde edilmiş, aynı gayeyle yapılan yıllık 549 baş düve sevkiyatından da, çifti 200 liradan 10.981 lira kazanç sağlandı. Hayvansal ürünlerden pastırma sevkiyatı yıllık ortalama kilosu 300 kuruştan 56.000 kilonun üzerinde gerçekleşirken, kavurma en çok İstanbul'a satılmakta ve kilosu 250 kuruştan yıllık sevkiyat 3.400 kilo civarında olmakta ve 8.500 lira gelir elde edilmekteydi. Yine fakir halk ve özellikle de Karadenizlilerce rağbet gören ve kışlık yiyecek olarak kullanılan kuyruk sevkiyatı kilosu 200 kuruştan satılmakta ve yıllık 555 kilo civarında ve 1.100 lira gelir getirmekteydi. Senelik, kilosu 300 kuruştan 59.976 kilo yapağı tutarı 179.928 lira, kilosu 130 kuruştan 49.658 kilo salamura sığır derisi 64.555 lira ve kilosu 120 kuruştan 3276 kilo kuru koyun derisi 39.311 lira gelir temin edildi (Günçel ve Ayarko, 1954: 37).

1950'lerin ilk yıllarından itibaren artan üretimle beraber köylünün satın alma gücünde büyük farklar belirmiş, yüksek hacimli satışlarla tüccarın yüzü gülmeye başlamıştı (Vatan Erzurum İlavesi, 7 Ocak 1953: 6). Şehirdeki bu canlılıkla birlikte 1950'lerin ortalarında birçok yeni iş yeri açılmaya başlanmış, özellikle bakkaliye, fırın, otel, mobilya mağazası gibi pek çok işyeri ardı ardına faaliyete girmişti. Ayrıca büyük

sermayelere sahip şirketler, özel sektöre ait fabrikalar ile ithalat ve ihracat firmaları kurulmuştur (Küçükuşurlu, 2018a: 383).

1950'lerin sonu ve 1960'ların başına gelindiğinde şehrin ticari görünümünü Orhan Okay şöyle tarif etmekteydi;

“Tebrizkapı'ya kadar olan doğu kısmında şehrin mahalli özelliğini yansıtan esnaf bulunurken Cumhuriyet Caddesi'nde biraz daha modern sayılacak mağazalar açılmaya başlanmıştı. O yıllarda Gürcükapı'da İstasyon'dan gelen yolun tam karşısında Yayla Bakkaliyesi adında büyük bir mağaza bulunmaktaydı. Bu mağaza hemen her türlü yiyecek, giyecek, mutfak ve ev eşyası satışı yapan o yılların süpermarketi özelliği taşımaktaydı. Onun hemen arkasında yer alan dar bir sokakta ise Erzurum'a mahsus yiyecek satan küçük dükkânlar bulunurdu. Bu dükkânların önünde çuvallarla elma, armut gibi meyve kuruları, kurut denilen kurutulmuş yoğurt, yine bazı kurutulmuş sebzeler satılırdı. O dönemlerde Anadolu'nun pek çok şehir ve kasabasında bulunan haftalık Pazar yerleri gibi bir Pazar yeri Erzurum'da bulunmazdı. O dar sokaktan çıkılınca Kavaflar Çarşısı'na girilirdi. Bu çarşıda yerli işi ayakkabı, terlik, mest, çizme, lastik potin, papak denilen başlık, ham yün ve tiftik, teşbih, ağızlık satılırdı. Yine bu civardaki diğer bir sokakta at koşumları, boncukları, davar çingirakları satan, ayrıca bakır işleri yapan, nalbant, demirci, tenekeci, kalaycı, çadır bezi ve hurç dikenler, saraçlar, marancılık (kaba marangoz), alaftarlık (hayvan yemi satan) yapan küçük dükkânlar vardı.

Taş Mağazalar'a çıkan yolun başında Hacılar Hanı olarak bilinen yerde bir avlu etrafında çevrelenmiş çoğu toptancı esnafa ait dükkânlar yer alırdı. Taş Mağazalar ise iki tarafında Erzurum'da bina yapımında çok kullanılmış kara taştan yapılma tek katlı, vitrinsiz dükkânların yer aldığı oldukça uzun düz bir caddeden ibaretti. Taş Mağazalar esnafının çoğu kuyumcu, sarraf ve Oltu taşı işleyenlerden oluşurdu.

Taş Mağazalar'ın arkasından hafif bir açılı ile Mahallebaşı'na doğru uzanan sokakta, ayı, kurt, tilki gibi av hayvanlarının postunu satan dükkânlar sıralanmakta, yine aynı sokak üzerinde yerli yahut Rus semaverleri, şamdanlar ile bakır ve pirinç eşya satışı yapan birkaç dükkân bulunmaktaydı. Taş Mağazalar'dan sağa dönüldüğünde iç kalenin dış duvarına arkasını vermiş içlerinde kahve satan küçük bir dükkânın da yer aldığı birkaç dükkân bulunurdu. O zaman da şehrin önemli bir ekseni olan Cumhuriyet Caddesi üzerinde sahaf, gömlek terzisi gibi dükkânlarla birlikte modern mağazalar açılmıştı. Cumhuriyet Caddesi'nin Erzincan Çarşısı ile kesiştiği köşede alt katında dükkânların bulunduğu üç veya dört kattan oluşan şehrin en büyük sineması Saray Sineması vardı. İsmi Erzincan Kapı'dan alan Erzincan Çarşısı, kasap, bakkal, balıkçı, manav, fırın, zerzavatçı gibi orta halli esnafın yer aldığı hareketli ve canlı bir sokaktı. Bu sokakta Erzurum'a has bir tandır fırını ve kadayıf imalathanesi faaliyetliydi” (Okay, 2020: 20-22).

Çok partili hayata geçişle birlikte gelen özgürleşme ve ekonomik canlanma şehir halkının her kesimine belli bir dinamizm kazandırınca faytonlarda⁴⁹ bu gelişmeyle beraber hızlıca çoğalmış böylece 1950'li yıllarda Erzurum faytonculuğu altın yıllarını yaşamıştı (Baydar, 1997: 173). Kış mevsimlerinde ise üstü açık tek atlı kızaklar ile iki atın çektiği, fenerli, çançanlı, aynalı açılıp kapanan körüklü zanka denilen faytonlar da kullanılırdı (Okay, 2020: 19).

2.1.2.2. Bankacılık Faaliyetleri

Türkiye' de, Cumhuriyetin kuruluş yılında 22 ulusal 13 yabancı olmak üzere toplam 35 banka ve bunlara ait 439 şube bulunuyordu. 1929 Kriziyle birlikte tüm dünyayı saran küçülme, içe kapanma politikaları Türkiye ekonomisini de etkilemiş, dış ticaret azalmış, fiyatlar düşmüş, milli gelir daralmış, devlet bütçesi küçülmüştü. Bunun sonucunda banka tasfiyeleri hızlanmış, 1923-1945 yılları arasında banka sayısı 60 tan 40 a inmişti (Coşar, 2010: 430).

Ancak 1945-1960 arası dönem, izlenen ekonomik politikalardaki değişikliklerin etkisiyle Türk bankacılığının gelişim sürecinde, özel bankacılığın geliştiği bir dönem olmuştur. Bu dönemde yatırımların artması, modern işletmelerin yaygınlaşması iler beraber milli gelir ve nüfusta da artış meydana geldi. Buna şehirlerin büyümesi, sanayi sektörünün milli gelirden daha çok pay almaya başlaması ve piyasa için üretimin genişletilmesi de eklenince, ekonomide para ve kredi ihtiyacına olan talep arttı. Böylece, bankacılık alanında yapılan yatırımların getirisi yükseldi ve özel bankacılık hızla önem kazanmaya başladı (Yetiz, 2016: 111).

1950'li yıllarda izlenen genişlemeci para politikasına, 2999 sayılı Bankacılık Kanunu'ndaki boşluklar ve kontrol eksikliği ile ikramiye çekilişleri ve tasarruf mevduatı toplamının kolaylığı da eklenince, az sermayeli ve zayıf bünyeli birçok küçük banka ortaya çıkmıştır. Bu yaşanan gelişmelere bağlı olarak Türkiye'de 1950-1960 arasında 24 yeni banka kuruldu (Coşar, 2010: 433).

⁴⁹ 1956 Mart ayının başlarından itibaren Erzurum Belediyesi tarafından şehir içi ulaşımında otobüslerin devreye sokulması faytoncuları zor durumda bırakmıştır. Faytoncular otobüslerin hizmete girmesiyle işsiz kaldıklarını ve ekmek paralarını nereden çıkaracaklarını düşünmeye başladıklarını ifade etmişlerdir (Şule Kayserili, *Dr. Osman Edip Somunoğlu'nun Erzurum Belediye Başkanlığı Dönemi (1956-1960)*, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2022, s.45).

Ülkemizde, 1950’li yıllarda bankacılık alanında yaşanan olumlu gelişmelere, şehrin ticari hayatında yaşanan canlanma da eklenince 1950’li yılların ilk yarısından itibaren Erzurum’da da bankacılık faaliyetlerinin artmış ve yeni banka şubeleri açılmıştı. Bu dönemde Erzurum’da bankacılık faaliyetlerinde yaşanan gelişmeler şöyleydi:

2.1.2.2.1. Ziraat Bankası

Erzurum’da 10 Nisan 1889’da açılan Ziraat Bankası, ilk olarak Kaledibi Senti’nin Batpazarı Caddesi üzerindeki binasında hizmet vermeye başladı. 22 Eylül 1951’de ise İstasyon Caddesi üzerinde yapılan kaloriferli, tesisatlı modern binasına nakledilmiş, 1952 yılında bu binanın karşısında 600.000 lira harcamayla memurları için lojman binası yaptırılmıştı (Ünüvar, 1954: 130).

Bankacılık alanındaki gelişmeler dikkate alındığında Erzurum’un ticari öneminin hızlı bir şekilde arttığı ifade edilebilirdi. Özellikle Ziraat Bankası’nın faaliyetleri bu hususta bir ölçüt niteliğindeydi. Erzurum’da bir şubesi olan bankanın İspir, Aşkale, Tortum, Oltu, Şenkaya, Hınıs ve Pasinler’de de ajansları (ofis) açılmıştı (Vatan Erzurum İlavesi, 7 Ocak 1953).

DP’nin iktidara gelişiyle birlikte ekonomi alanında öne çıkan uygulamalardan biri de kredi politikası ve bu politika da yaptığı değişim oldu. Kredi sağlayan tek müessese olarak hizmet veren Ziraat Bankası, tarımla uğraşan kesimi daha fazla destekleyerek köylüye verilen tarım amaçlı kredilerin miktarında önemli artış sağladı (Yurtoğlu, 2017: 101). Tarım kredilerinde 1950’den itibaren hızlı bir artış olmaya başlamış, Mayıs 1950 sonunda 324.000.000 lira olan tarım kredileri 1953 Şubat ayı itibarıyla 1.071.000.000 liraya yükselmişti (TBMMTD, D: 9, T: 3, C: 20, 16 Şubat 1953: 305).

Ziraat Bankası Erzurum Şubesi’de, çiftçi ve köylünün desteklenmesi hususunda önemli adımlar atmış, 20 yıla kadar uzun vadeli ve faiz farkını hükümetin ödediği düşük faizli krediler vermişti. Hayvan yetiştiricilerine donatım kredileri açılmış, 1952 yılında 50.000 lira civarında merinos kredisi tahsis edilmişti. 320.000 lira tohumluk için kredi verilirken 1.280.000 kilo tohum dağıtıldı. 1950’de 1.250.000 liralık zirai kredi tutarı, 1951’de 1.560.000 liraya, 1952’de 2.500.000 liraya ulaştı. Ticari kredi sabit olarak 1.500.000 olup iş mevsiminde bu tutar 2.500.000 çıkmaktaydı. Mevduatta 1952 yılına bakıldığında bir önceki seneye nispetle %40 artış meydana geldi. 1951 yılındaki kasa

hareketi 209.000.000 olduğu halde 1952 yılının ilk 9 ayında 230.000.000 liralık bir seviyeye ulaşılmıştı (Vatan Erzurum İlavesi, 7 Ocak 1953: 8).

Ziraat Bankası Erzurum Şubesi'nin şehrin tüccarlarına yönelik hizmet ve faaliyetleri dikkate değerdı. Bankanın gerek cari hesaplar gerekse ticari kredilere yönelik olumlu yaklaşımları, şehrin iktisadi ve sosyal kalkınmasına büyük ölçüde katkı sağladı (Ünüvar, 1954: 130). Bu gelişmeler şehir tüccarlarının Ziraat Bankası'na ve onun kurumsal kimliğine saygı duymalarına yol açmıştı (Ünüvar, 1961: 174).

Çiftçinin desteklenmesi ve ihtiyaç duyduğu maddi desteğe ulaşmasında en büyük destekçisi Ziraat Bankası'ydı. DP'nin iktidarda kaldığı on yıllık süreçte çiftçinin yanında yer alan banka gerek doğrudan gerekse Tarım Kredi Kooperatifler üzerinden sağladığı kredilerle⁵⁰ Erzurum çiftçisine desteğini sürdürmüştü. Bankanın, 1950'den 14 Aralık 1959'a kadar olan sürede doğrudan ve Tarım Kredi Kooperatifi üzerinden il genelinde çiftçilere sağladığı toplam kredi tutarları aşağıda gösterilmiştir;

Tablo 2.1. 1950-1959 Arası Dönemde Ziraat Bankası'nca Çiftçilere Dağıtılan Kredi Tutarları

YILLAR	KREDİ TUTARI
1950	3.283.000
1951	4.471.000
1952	5.955.000
1953	9.725.100
1954	11.874.000
1955	13.706.000
1956	14.637.000
1957	13.612.906
1958	16.480.000
1959	16.504.400

(TBMMZC, D:11, C: 11, İ: 3, 4 Ocak 1960: 33).

⁵⁰ Demokrat Parti'nin iktidarda olduğu dönemde Ziraat Bankası tarafından ülke genelinde çiftçilere verilen tarım kredisi tutarları sürekli olarak artış göstermiştir. 1950'de 412.197.000 lira olan kredi tutarı 1959'da 2.313.280.000 liraya yükselmiştir (T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1959 İstatistik Yıllığı, Yayın No: 380, Ankara, 1959, s.248,249).

2.1.2.2.2. İş Bankası

İş Bankası Erzurum Şubesi 20 Temmuz 1929'da hizmete girmişti (Polat, 2021: 31). 1950 Eylül ayında Kongre Caddesi üzerindeki yeni binasına taşındı. Erzurum halkının her yıl gittikçe artan ilgi ve alakası ile şehrin iktisadi gelişmesine büyük hizmetler sunan banka, 1952 yılı şubat ayında Cumhuriyet Caddesi üzerinde de bir şube daha açtı (Ünüvar, 1954: 131).

İş Bankası, Erzurum'da iş camiasının daima yardımcısı olmuş ve şehrin sürekli gelişen iktisadi hayatını bütün imkânlarını kullanarak desteklemişti (Günçel ve Ayarko, 1954: 60).

2.1.2.2.3. Emlak Kredi Bankası

Erzurum'da Emlak Kredi Bankası şubesinin açılışı, 26 Mart 1953 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararı ile Türkiye Emlak Kredi Bankası Anonim Şirketi tarafından Erzurum'da bir şube açılmasına izin verilmesiyle gerçekleşmişti (BCA.030.18.01.02.131.22.17).

Emlak Kredi Bankası Erzurum Şubesi 8 Mayıs 1953'te yapılan açılışın ardından faaliyetlerine başladı. Açılış nedeniyle bir konuşma yapan Erzurum Valisi Cemal Göktan;⁵¹ bankanın açılışının çok önemli iktisadi bir olay olduğunu ve Emlak Kredi Bankasının görevinin daha ziyade bina yapacılara kredi sağlamak olduğunu ifade etmişti. Sıhhi meskenlerin ve mükemmel yapıların yapılmasının iktisadiyat, irfan ve sağlık üzerine olumlu tesirler yapacağını vurgulamıştı. Bankada ilk tasarruf hesabı 1 numara ile Vali Cemal Göktan adına açıldı (Demokrat Erzurum, 8 Mayıs 1953- Yeni Erzurum, 8 Mayıs 1953).

Cumhuriyet Caddesi üzerinde Ulu Cami karşısında hizmet vermekte olan şube, çalışma imkânlarının kanunla sınırlandırılması nedeniyle faaliyetlerini ağır bir tempoda sürdürdü (Günçel ve Ayarko, 1954: 60). Kanuni mevzuatı çerçevesinde sağlayacağı kredilerle, Erzurum'un imar ve kalkınmasına yardımcı olmak üzere açılan şube, öncelikli

⁵¹ 28 Haziran 1951 tarihinden 14 Haziran 1954 tarihleri arasında Erzurum Valiliği görevini yürütmüştür (*Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum 1973 İl Yıllığı*, 1974: 391).

olarak bağılı olduğu “yapı ve yollar kanunu⁵² ile deprem talimatnamesi⁵³” hükümleri çerçevesinde hareket ettiği için her müracaat sahibinin talebini yerine getiremedi. Ancak bununla beraber ilerleyen dönemlerde şehre hizmet noktasında başarılı hizmetler sunacağına kesin gözüyle bakılmaktaydı (Ünüvar, 1954: 132).

Türkiye Emlak Bankası Erzurum Şubesi açılışından 31 Ağustos 1957 tarihine kadar sürede toplamda 441 vatandaşa yaptıracakları mesken ve diğer inşaat ve hazır binaları karşılığında 7.613.000 liralık kredi dağıttı. Yine bu süre zarfında inşaat ve inşaat malzemesi ile uğraşan tüccar ve müteahhitlere 1.567.000 liralık ticari kredi veren banka, Erzurum Vilayetinde toplamda 9.180.000 liraya karşılık gelen kredi kullanımı sağladı. Erzurum’un mesken ihtiyacı göz önüne alınarak toplu ve geniş ölçüde inşaat yapılmak üzere İstasyon Caddesi üzerinde bulunan blok apartmanların yapımı için uygun görülen 4.669 m²’lik arsa belediyeden satın alındı. Bu arsa üzerinde zaman kaybedilmeden inşaatla başlanması için gerekli teşebbüslere geçildi (BCA.30.1.0.0.118.746.1).

2.1.2.2.4. Halkbank

28 Mayıs 1953 tarihli İcra Vekilleri Heyeti’nce alınan kararla Halkbank’ın Erzurum’da şube açmasına izin verilmişti (BCA.030.18.01.02.132.46.14).

Küçük sanatkâr ve esnafın iktisadi olarak kalkınması amacıyla hizmet veren Halk Bankası Erzurum Şubesi’nin kuruluşu, 1953 Ağustos ayında Alipaşa Mahallesi Kânyolu Caddesi üzerindeki binada tamamlandı (Ünüvar, Erzurum Vilayeti, 1954: 131). Ancak, Banka Genel Müdürlüğünce alınan karar gereği banka şubesinin açılması için şehrin

⁵² Kanunla, belediyelerin harita ve projeleri, yapılar ve tamirleri, yapıda uyulması gereken fenni şartlar gibi ana bölümler bulunmaktadır (Ayrıntılı bilgi için bkz. “Belediye Yapı ve Yollar Kanunu”, T.C Resmi Gazete, 2405, 21 Haziran 1933).

⁵³ 1939 yılında Erzincan’da meydana gelen deprem sonrasında Nafia (Bayındırlık) Bakanlığı tarafından İtalyan yönetmeliği Türkçeye çevrilerek kullanılmıştır. Yönetmelikte yapıların sağlam zemine inşa edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Dolgu zeminlere yapı inşa etme zorunluluğu halinde radye temel uygulaması yapılması gerektiği ifade edilmiştir. 1939 Erzincan depreminin ardından meydana gelen, 1942 Niksar, 1943 Adapazarı, 1943 Ladik ve 1944 Bolu depremlerinin neden olduğu çok sayıdaki can kaybı ve ekonomik zararlardan sonra “Zelzele Mıntıkaları Muvakkat Yapı Talimatnamesi” yayımlanarak yürürlüğe konmuştur. Bu yönetmelikte üzerine yapı inşa edilemeyecek araziler (bataklık, yumuşak zemin, 1/3 eğimden yüksek arazi) tanımlanmıştır. Yine bu yönetmelikle taşıyıcı sistem türlerine göre bina yükseklikleri ve katsayısı belirlenmiş, depreme karşı yapıların tasarımında uyulması gereken esaslardan bahsedilmiştir (Sinan Cansız, Türkiye’de Kullanılan Deprem Yönetmeliklerinin Özellikleri ve Eşdeğer Yatay Deprem Yüğü Hesabının Değişimi, *Uluslararası Mühendislik Araştırma ve Geliştirme Dergisi*, C.4, S.1, Ocak 2022, s.60).

tüccar ve esnafının 150.000 lira ile ortak olması kararlaştırılmıştı (Yeni Erzurum, 26 Haziran 1953). Bu nedenle mevzuat gereği mahallinden toplanması gereken katılım hisseleri zamanında toplanamadığı için şubenin açılışı 7 Aralık 1953 tarihine kadar ertelenmek zorunda kalındı (Ünüvar, 1954:131). Halk Bankası Erzurum şubesi, yoğun bir kalabalık ve Sivas Milletvekili Sedat Zeki Örs ile Halk Bankası Umum Müdürü Nusret Özgün'ün katılımıyla gerçekleşen törenle açıldı (Demokrat Erzurum, 7 Aralık 1953).

1959 Nisan ayında Taşmağazalar Çarşısı ile Kavaflar Çarşısı'nı birleştiren cadde üzerinde alınan arsaya yeni banka binası ve lojman yapılması için şehrin ileri gelenlerinin katılımıyla temel atma töreni gerçekleştirildi (Milletin Sesi 28 Nisan 1959).

2.1.2.2.5. Akbank

İcra Vekilleri Heyeti'nce 17 Aralık 1953 tarihinde alınan kararla Akbank Türk Anonim Şirketi tarafından Erzurum'da şube açmasına izin verildi (BCA.030.18.01.02.134.100.13). Ticari alanda Erzurum'a büyük hizmetleri olacağına inanılan Akbank'ın Erzurum Şubesi'ne büyük sermayedar tüccarlar ve küçük ölçekte ticaret yapan kişiler cari hesap açtırmak için yoğun ilgi gösterdi. Akbank'ın açılışta yaşadığı yoğunluk dolayısıyla diğer banka şubelerinin yöneticileri mesleki sahada örnek bir dayanışma örneği göstererek kendi memurlarından Akbank şubesine yardımcı olmalarını istemişlerdi (Hürsöz, 27 Kasım 1956- Demokrat Erzurum, 26 Kasım 1956).

2.1.2.2.6. Şekerbank

Normal bankacılık işlemleri dışında mesaisini pancar üreticisinin ve şeker sanayinin ilerlemesi uğrunda yoğunlaştıran, bu hususta gerekli olan makine, malzeme ve mali yardımları da temin etmeye çalışarak umumi kalkınma davasına katkı sunan Pancar Kooperatifleri Bankası Anonim Şirketi unvanını 31 Ocak 1956'dan itibaren "Şekerbank T.A.Ş." olarak değiştirerek merkezini Eskişehir'den Ankara'ya taşıma kararı almıştı (BCA.30.1.0.0.110.699.1). İcra Vekilleri Heyeti'nin 15 Ekim 1954 tarihli kararı ile Pancar Kooperatifleri Bankası Anonim Şirketi'nin Erzurum'da bir şube açmasına izin verildi (BCA.030.18.01.02.137.84.19).

Şube açılışı 12 Aralık 1956'da Erzurum Valisi Niyazi Akı'nın konuşması ve ardından kurdele kesimi ile gerçekleştirildi. Şekerbank, şeker fabrikalarının ilk harcını

yani temel unsurunu oluşturan pancar üreticilerinin işlerini kolaylaştırmak, onları himaye etmek ve yardıma ihtiyaç duyduklarında yanlarında olmak için kurulmuştu. Bu nedenle Şekerbank Erzurum Şubesi'nin açılması Erzurum pancar üreticileri için çok önemli bir hizmet olarak görülmüştü (Yeni Erzurum, 12 Aralık 1956- Hürsöz, 13 Kasım 1956).

2.1.2.2.7. Türk Ticaret Bankası

Türk Ticaret Bankası Anonim Şirketi'ne Erzurum şubesinin açılışı için İcra Vekilleri Heyeti, 30 Aralık 1954 tarihinde onay vermiştir (BCA.030.18.01.02.198.108.10). Onayı takiben banka şubesinin faaliyete geçmesi için şehrin düşman işgalinden kurtuluş günü olan 12 Mart 1955 tarihi belirlendi (Demokrat Erzurum, 31 Ocak 1955). Ancak bu planlamaya rağmen bankanın açılış tarihi ileri bir tarihe sarkmış ve şubenin açılış töreni Vali Niyazi Akı ve Ticaret Bankası Genel Müdürünün de katılımıyla 25 Temmuz 1955 tarihinde gerçekleştirildi (Yeni Erzurum, 25 Temmuz 1955). Açılışın üzerinden altı ay gibi kısa bir zaman geçtikten sonra Türk Ticaret Bankası, hem Erzurum tüccarının hem de tüm Erzurum halkının büyük ölçüde ilgisini çekmişti. Özellikle küçük ticaret esnafına verilen kredilerde çoğunlukla bu banka tercih edildi (Yeni Erzurum, 15 Şubat 1956). Türk Ticaret Bankası Erzurum Şubesi, her kesime verdiği kredi desteğinin yanında hayvancılık sektörünün gelişmesine de katkı vermeye çalışmıştı (Demokrat Erzurum, 31 Ocak 1955).

2.1.2.2.8. Yapı Kredi Bankası

Yapı Kredi Bankası Erzurum şubesinin açılışı, Vali Nurettin Aynuksa,⁵⁴ protokol ve kalabalık bir halk topluluğunun da katılımıyla 12 Ağustos 1957 tarihinde gerçekleştirildi. Açılış günü geç saatlere kadar mevduat yatırımının devam ettiği banka şubesi, miktarı bilinmemekle beraber son birkaç yılda Erzurum'da açılan bankalar içerisinde en fazla mevduat yatırılan banka oldu (Hürsöz, 13 Ağustos 1957).

Yapı Kredi Bankası, Belediye'nin istimlak ettiği İhmal Senti civarındaki arsalarından 1.000.000 liralık arsa satın aldı. 6 bloklu apartman yaparak müşterilerine

⁵⁴ Nurettin Aynuksa; İstanbul – 1906 - Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi – İdare – Konya İl Maiyet Memuru, İstanbul Büyükdere Bucak Müdürü, İpsala, Vize, Savur, Yalova, Kadıköy, İskenderun Kaymakamı, Van, Kastamonu, Balıkesir, Antalya, Erzurum Valisi, Müfettiş – Cumhuriyet Senatosu Erzurum Üyesi (15.10.1961 – 07.06.1964) – (TBMM Albümü 1920-2010, IV, 1960-1983, s.125).

satmayı planlayan banka daha sonra Belediye Başkanı Osman Edip Somunoğlu'nun⁵⁵ girişimleriyle şehrin imarı için 1.000.000 liralık ilave bir bütçe daha ayırdı. Şehrin en gözde yerlerinden biri olan Köşk Mahallesi'nde 50 ev yapmak için bir arsa satın alındı (Hürsöz, 2 Eylül 1957).

2.1.2.2.9. Merkez Bankası

Merkez Bankası Erzurum Şubesi düzenlenen törenle Mumcu Caddesi üzerinde bulunan Ticaret Odası altında yer alan binasında 1959 yılı Mayıs ayında açıldı. Bu banka şubesinin açılmasıyla birlikte Erzurum'da 9 banka şubesi ve bankalara ait 3 ajans hizmet vermeye başlamıştı (Hürsöz, 12 Mayıs 1959- Demokrat Erzurum, 11 Mayıs 1959).

2.1.2.2.10. 1950'li Yılların Sonunda Bankaların Kredi Temininde Yaşanan Sorunlar

DP, geniş bir alım gücü yaratmak, üretim artışını sağlayacak tedbirleri almadan tüketimi teşvik etmek, gelişigüzel kredi dağıtmak, devamlı borçlanmak ve plan programsız yatırım yapmak gibi ekonomik uygulamalarla ülkenin darboğaza girmesine neden olmuştu. DP Hükümeti iktidar olduğu dönemde ekonomik gelişmenin işareti olarak gördüğü ve bir türlü kabullenmediği enflasyon ve ekonomik sorunları 1958 yılı yazına gelindiğinde kabul etmek zorunda kalarak bunları ortadan kaldıracak sıkı tedbirleri uygulamaya koydu.⁵⁶ Bu tedbirler kapsamında başvuru alan uygulamalardan biri de ticari kredilerin daraltılması oldu (Kişi, 2005: 107).

Ülke genelinde görülen bu durum Erzurum'da da kendisini göstermiş, Erzurum bankalarının Erzurum esnaf ve tüccarına kredi vermemesi nedeniyle zor günler geçiren esnaf, dernekler aracılığıyla Başbakan Adnan Menderes, Maliye Bakanı ve Erzurum

⁵⁵ Osman Edip Somunoğlu, 13 Kasım 1955'te Demokrat Parti'den Erzurum Belediye Başkanı olarak seçilmiştir. Seçimin, 9 Ocak 1956'da Cumhurbaşkanlığı tarafından onaylanmasının ardından göreve başlamış ve Haziran 1960'a kadar Erzurum Belediye Başkanı olarak görev yapmıştır (Ş. Kayserili, 2022: 10). Yine 1963 Kasım-1964 Ocak dönemleri arasında Erzurum Belediye Başkanlığı görevini yürütmüştür (*Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum 1973 İl Yıllığı*, 1974: 434).

⁵⁶ Yine bu tedbirler kapsamında Türk ekonomisini buhrandan çıkarmak için resmi değeri 2.80 lira olan ABD doları 9 liraya yükseltilmiştir. Böylelikle ABD dolarının değeri Türk lirasına göre % 322 yükseltilerek Türk ekonomisinde endirekt yoldan bir devalüasyon gerçekleştirilmiştir (Şule Sevinç Kişi, DP Dönemi Ekonomi Politikası ve Değerlendirilmesi, *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1, Yıl: 1, 2005, s. 107).

vekilleriine telgraf çekerek içerisinde bulundukları zor durumdan dolayı yardım talep etmişlerdi (Hürsöz, 31 Temmuz 1958).

Bankaların kredileri durdurması şehirde faal halde bulunan inşaatlarında durmasına neden oldu. Banka kredileri ile iş yapan pek çok inşaat firması taahhütlerini yerine getirmez duruma düştü. Birçok iş yeri de çalıştırdıkları işçilerin işlerine son vermek zorunda kaldı. Bu kredi kesintisi konut sahibi olmak isteyen ve Emlak Kredi Bankası'nda Yapı Tasarrufu Hesabı açtıran dar gelirli vatandaşları da mağdur etti (Milletin Sesi, 13 Ağustos 1958). Bir müddet sonra Emlak Kredi Bankası daha önce Yapı Tasarrufu Hesabı'ndan banka ile ipotekli anlaşma yapmış olanların kredilerini durdurma kararını kaldırdı haberi, gazetelerde yayınlandı (Milletin Sesi, 23 Ağustos 1958).

Banka kredilerinin serbest bırakılacağı yönünde haberler çıkması üzerine Maliye Vekaleti'nce *“banka kredileri tahdit edilmediği gibi serbest bırakılmaları da mevzu bahis değildir”* şeklinde bir açıklama yapıldı. Bu açıklama tüccarın beklediği kredi ümidini boşa çıkardı (Milletin Sesi, 25 Mayıs 1959).

2.1.2.3. Kooperatifler

DP'nin iktidara geldiği 1950 yılından itibaren Erzurum'un iktisadi hayatında ortaya çıkan gelişmeler kendisini kooperatifçilik alanında hissettirmeye başlamış ve gerek inşaat ve gerekse başka alanlarda birçok kooperatif kurulmuştur. Demokrat Pati Dönemi'nde Erzurum'da kurulan kooperatifleri şöyle sıralayabiliriz;

2.1.2.3.1. Yapı Kooperatifleri

Ortaklarına birer ev yaptırmak ve bu işlerle ilgili diğer teşebbüslerde bulunması amacıyla İcra Vekilleri Heyeti'nin 10 Nisan 1953 tarihli kararı ile merkezi olmak üzere 20 yıl müddet ve en az 3.500 lira sermaye ile “Erzurum Başak Yapı Kooperatifi”nin kurulması kararlaştırıldı (BCA.030.18.01.02.131.29.12).

Alacağı arsalar üzerinde ortaklarına ucuz ve güvenli bir ev yaptırmak ve bu işlerle ilgili diğer girişimlerde bulunmak amacıyla İcra Vekilleri Heyeti'nin 12 Eylül 1953 tarihli kararı ile merkezi İstanbul olmak üzere 20 yıl müddet ve 5.500 lira sermaye ile “MM (Mahdut Mesul) Erzurum Bölgesi Yapı Kooperatifi”nin kurulmasına izin verildi (BCA.030.18.01.02.133.75.3).

Ortaklarına ev yaptırmak gayesiyle merkezi Erzurum olmak üzere, 30 yıl müddet ve en az 700 lira sermaye ile “Erzurum İşçi Yapı Kooperatifi”nin kurulması, İcra Vekilleri Heyeti’nin 10 Haziran 1954 tarihli kararı ile onaylandı (BCA.030.18.01.02.136.59.5).

Ortaklarını ev sahibi yapmak amacıyla, 30 yıl müddet ve en az 4.000 lira sermaye ile merkezi Erzurum olmak üzere “Kurtuluş Yapı Kooperatif”nin kurulması, İcra Vekilleri Heyeti’nin 23 Mart 1955 tarihli izni ile resmiyet kazandı (BCA.030.18.01.02.198.191.9).

Merkezi Erzurum olmak üzere “Erzurum Demir Evler Yapı Kooperatifi”nin 20 yıl müddet ve en az 3.500 lira sermaye ile kurulmasına İcra Vekilleri Heyeti’nin 30 Mart 1955 tarihli kararı ile onay verildi (BCA.030.18.01.02.138.135.12).

Hissedarlarını birer ev sahibi yapmak gayesi ile merkezi Erzurum’da olmak üzere 20 yıl müddet ve en az 5.000 lira sermaye ile “Erzurum Et Kombinasi Memur ve İşçi Yapı Kooperatifi” İcra Vekilleri Heyeti’nin 15 Ağustos 1955 tarihli kararı ile faaliyete geçti (BCA.030.18.01.02.140.74.5).

Erzurum merkez olmak üzere “Erzurum Demiryolcular Yapı Kooperatifi”, 20 yıl müddet ve 3.500 lira sermaye ile İcra Vekilleri Heyeti’nin 23 Ocak 1956 tarihli kararı ile yetkinlik kazandı (BCA.030.18.01.02.141.117.12).

Ticaret Vekâleti’nin 17 Temmuz 1959 tarih ve 473 sayılı kararı ile faaliyete geçen bir kooperatifte Erzurum Lokomotif Evleri Mahdut Mesuliyetli Yapı Kooperatifi’ydi. Kooperatifin merkezi Erzurum, süresi 20 yıl, sermayesi ise 5.250 liraydı (Türkiye Ticaret Sicil Gazetesi, 12 Mart 1960).

2.1.2.3.2. MM (Mahdut Mesul) Erzurum ve Civarı Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifi

Erzurum’da MM Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifi’nin kurulacak olması, DP iktidarının iktisadi sahada girişmiş olduğu faaliyetlerinden biri olarak yine Erzurum’da kurulması kararlaştırılan Şeker Fabrikası’nın ilk safhası kabul edilmekteydi. Kooperatifin kuruluşu aynı zamanda DP iktidarının Erzurum’a verdiği büyük önemin bir göstergesi olarak kabul edilmiştir. Bundan sonra Erzurum’a yapılacak şeker fabrikasının ise şehir için daha büyük bir gelişme olacağı belirtilmekteydi (Demokrat Erzurum, 9 Eylül 1953).

Kooperatifin kurulması yolunda Şeker Fabrikaları Umum Müdürü Baha Pekanb'ın 1953 yılı Eylül ayında Erzurum'a yaptığı ziyaret oldukça önem taşımaktadır. Baha Pekanb, ziyaretinde ilk işin pancar olacağını fakat her şeyin devletten beklenilmemesini belirterek el birliğiyle her işin yapılabileceğini dile getirdi. Kurulacak kooperatifin destekleriyle 1956 yılında Erzurum'da Şeker Fabrikası'nın işletmeye açılacağını söyledi.

Bu konuşmanın ardından ilk olarak Milli Eğitim Vekili Salim Rıfık Burçak⁵⁷ ile toplantıda bulunan bazı Erzurum milletvekilleri 125'er lira vererek kooperatife üye olmak için öncülük etti. Böylece fiili olarak Pancar Ekicileri Kooperatifinin kuruluşu gerçekleştirilmişti (Hakimiyet, 11 Eylül 1953).

Erzurum'da kurulacak Şeker Fabrikası'nın ilk aşaması olarak görülen ve pancar üretimini teşkilatlandırması amaçlanan "M.M. Erzurum ve Cıvarı Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifi"nin kuruluşu İcra Vekilleri Heyeti'nin 3 Ekim 1953 tarihli kararı ile gerçekleştirildi. Merkezi Erzurum olacak Kooperatifin süresi 30 yıl, sermayesi en az 10.500 Türk Lirası olarak belirlenmişti (BCA.133.81.8.30.18.1.2). Kooperatif kurulduğunda mevcut ortak sayısı ise yirmi iki kişiden ibaretti (Polatoğlu, 2021: 36).

Kuruluşunun ardından faaliyetlerine başlayan kooperatifin ana gayesi; tüketim maddeleri içinde çok önemli bir yere sahip olan şekerin, istihsal miktarını artırmak, memleket ekonomisinin gelişmesine hizmet etmek, ortaklarını kalkındırmak amacıyla pancar ekicilerine modern ziraat aletleri, suni gübre, ilaçlama ve hayvan cinslerinin ıslahı gibi önemli hizmetlerle çalışmalarını sürdürmek olarak öne çıkmıştı. Kooperatif, Türkiye'de aynı maksatla kurulmuş kooperatiflerin 18.'si olarak çalışmalarına başladı (1967 Erzurum İl Yıllığı, 1968: 391).

Mart 1958'den itibaren de Erzurum'da açtığı satış mağazası ile ortaklarının ve çiftçilerin hizmetine geniş imkânlar sunan MM Erzurum ve Cıvarı Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifi, Erzurum Şeker Fabrikası sahalarında pancar eken ortak ve çiftçilerine 70' e yakın motopomp (basınçlı su motoru) ulaştırdı. 12.000 lira tutarında akümülatör, 20.000 lira tutarında pulluk, süt makinası ve çeşitli malzeme siparişi vermişti.

⁵⁷Rıfık Salim Burçak; Erzurum - 1913, Salim -Siyasal Bilgiler Okulu - Fransızca, Az düzey İngilizce - Siyasi Tarih, Profesör Doktor - Başbakanlık Evrak ve Levâzım Müdürlüğü Memuru, 3. Genel Müfettişlik Maiyet Memuru, Erzurum Lisesi Fransızca Öğretmeni, Siyasal Bilgiler Okulu Siyasi Tarih Asistanı, Siyasal Bilgiler Okulu Siyasi Tarih Dersleri Profesörü, Harp Akademisi ve Polis Enstitüsü Siyasi Tarih Dersleri Profesörü, Yazar - IX., X. ve XI. Dönem Erzurum Milletvekili - 20. Hükümet Gümrük ve Tekel ve Milli Eğitim Bakanı (TBMM Albümü 1920-2010, II, 1950-1980, s.712).

Ayrıca piyasa fiyatının yaklaşık yarısına ortaklarına 7.000 adet tırpan satışı da gerçekleştirdi (Demokrat Erzurum, 12 Temmuz 1958).

Kooperatifin ilerleyen yıllarda ortak sayısını sürekli artırmış ve 1966'da bu sayı 9890 kişiye ulaşmıştır. Yine sermaye tutarındaki yükselişler de kooperatifin gelişme hızı ve başarısının olumlu yönde ilerlediğini göstermiştir. Aşağıda verilen tabloda kooperatifin 1957 ve 1960 yılları arasındaki sermaye gelişimi gösterilmiştir;

Tablo 2.2. 1957-1960 Arası Dönemde MM (Mahdut Mesul) Erzurum ve Civarı Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifi'nin Sermaye Miktarı

Yıl	Taahhüt Edilen (TL)	Tahsil Edilen (TL)	Kâr (TL)
1957	4.531.120	1.257.605,40	95.847,24
1958	4.555.870	1.294.435,90	171.813,04
1959	4.876.470	1.771.262,60	261.561,66
1960	5.066.470	1.908.818,56	416.982,19

(1967 Erzurum İl Yıllığı, 1968: 391- 392).

2.1.2.3.3. Erzurum Esnafı Kefalet Kooperatifi

Daha önce Erzurum esnafları tarafından kurulmuş olan Esnaf Cemiyetleri Birliği'nden 7 kişilik girişimci bir heyet, 1953 Haziran'ında bir araya gelerek şehirde açılması kararlaştırılan Halk Bankası'ndan küçük esnafa kredi sağlanabilmesi için gerekli olan Esnaf Kredi Kooperatifi'ni kurmayı kararlaştırdı. Böylelikle daha önceden sadece büyük sermaye sahiplerinin istifade ettiği banka kredisinden artık küçük esnafında istifade etmesi hedeflendi (Demokrat Erzurum, 12 Haziran 1953). Bu girişimin ardından, ortaklarının mesleki kredi ihtiyaçlarını temin etmek amacıyla İcra Vekilleri Heyeti'nin 19 Ocak 1954 tarihli kararı ile merkezi Erzurum olmak üzere 30 yıl müddet ve en az 2.350 lira sermaye ile "Erzurum Esnafı Kefalet Kooperatifi"nin kurulmasına onay verildi (BCA.134.111.15.30.18.1.2).

1954 Mart ayından itibaren de kuruluşu tamamlanan ve yalnızca küçük esnafa kredi sağlama amacıyla faaliyet yürüten kooperatifin üye sayısı hızlı bir artış göstererek kısa zamanda 444'e ulaştı. Kooperatif, Halk Bankası tarafından finanse edilmekte ve kayıtlı üye sayısının hisse tutarının beş katı kadar borçlanma sağlayabilmekteydi. Kooperatifteki

444 üyenin 175.000 liralık hissesi karşılığı borç tutarı 875.000 liraya karşılık gelmekteydi (Büyük ve Modern Türkiye’de Kalkınan Erzurum, 1955: 26).

Halk Bankası ile birlikte hareket eden kooperatif tarafından zaman zaman ortaklarına önemli katkılar sunmaktaydı (Yeni Erzurum, 26 Mart 1954 -Yeni Erzurum, 9 Ağustos 1955). Verimli çalışmalarıyla üyelerine yıllık yaklaşık 300.000 lira civarında kredi dağıtımını gerçekleştirdi. Erzurum Esnafı Kefalet Kooperatifi, bu çalışmalarıyla üyelerinin memnuniyetini kazanırken aynı zamanda onlardan takdir görmekteydi (Yeni Erzurum, 15 Ekim 1956).

2.1.2.3.4. Diğer Kooperatifler

Hayvancılık yapmak, bunların mahsullerinin üretim ve tüketimlerini artırmak, satın alacağı üretim ve tüketim maddelerini ortaklarına dağıtmak amacıyla merkezi Erzurum olmak üzere 30 yıl süre ve en az 5.000 lira sermaye “Erzurum İnekçilik ve Sütçülük İstihsal ve Satış Kooperatifi”nin kurulmasına Bakanlar Kurulu’nun 16 Mayıs 1952 tarihli kararı ile izin verildi (BCA.030.18.01.02.129.42.19).

Kooperatifin Nisan 1954 ‘deki yıllık toplantısında kooperatifin Erzurum’da kurulup gelişmesinde büyük katkıları olan Erzurum Valisi Cemal Gökten, 11 Nisan 1954’teki yıllık toplantısında bir konuşma gerçekleştirdi. Kooperatifin kısa zamanda ilerlemeler kaydettiğini belirttikten sonra bu kooperatifin memleket hayvancılığının kalkındırılması yolundaki hedeflerine daha kısa sürede ulaşabilmesi için mevcut ortakların ailelerinden beş kişiye kadar kooperatife ortak kabul edilmesini teklif etti ve bu kabul gördü. Toplantıda, idare heyetinin vermiş olduğu Kooperatif bünyesinde ayrıca bir besicilik şubesi kurulması önerisi de onay aldı (Hakimiyet, 12 Nisan 1954).

Ortaklarının mesleki ihtiyaçlarını oluşturan her türlü iptidai maddeleri temin etmek amacıyla İcra Vekilleri Heyeti’nin 21 Ağustos 1954 tarihli kararı ile merkezi Erzurum’da olmak üzere “Erzurum Terziler Küçük Sanat Kooperatifi”nin 30 yıl müddet ve en az 1.000 lira sermaye ile kurulmasına izin verildi (BCA.030.18.01.02.136.75.20).

Arı ve kümes hayvanları yetiştirmek ve bu mevzu ile ilgili teşebbüslerde bulunmak ve merkezi Erzurum’da olmak üzere 20 yıl müddet ve en az 1.600 lira sermaye ile “Kümes Hayvanları, Arıcılık İle Bu Hayvanların Beslenmesine ve Yetiştirilmesine Yarayan Zirai

Teşebbüsler İstihsal ve İstihlak Kooperatifi”nin kurulması, İcra Vekilleri Heyeti’nin 11 Ekim 1956 tarihli kararı ile onandı (BCA.030.18.01.02.144.85.16).

Ortaklarının ihtiyaç duyduğu her türlü elektrik malzeme ve cihazlarıyla makine ve aletlerini temin etmek maksadıyla, 20 yıl müddet ve en az 900 (Dokuz Yüz) Türk Lirası sermaye ile merkezi Erzurum olmak üzere “Erzurum Elektrikçiler İstihsal, İstihlak ve Satış Kooperatifi”nin kurulmasına İcra Vekilleri Heyeti’nin 16 Kasım 1956 tarihinde aldığı kararla izin verildi (BCA.030.18.01.02.144.92.11).

İspir merkezli Kavak Yetiştiricileri Kooperatifi, İspir sınırları içerisinde faaliyetlerini sürdürecekti (Hürsöz, 4 Mart 1957). Kooperatif 20 yıl ve 4.000 lira sermaye ile ortakların geleceğini sağlamak, madden kalkındırma ve memleketin ağaçlanmasına yardım etmek amacıyla faaliyete geçecekti (Hürsöz, 23 Mart 1957: 3). Kooperatif, 1957 yılı bahar mevsiminde 3.200 kavak fidanı dikimi gerçekleştirdi (Hürsöz, 21 Mayıs 1957).

Erzurum’da 1958 yılında Doğu Kavakçılık-Bağcılık-Arıcılık ve Kümes Hayvanları Kooperatifi kuruldu. Kooperatifin amaçları arasında başta kavakçılık ve bağcılık olmak üzere arıcılık ve her nevi kümes hayvanı yetiştirme, cinslerini geliştirmek yer almaktaydı. Ayrıca, Erzurum Vilayeti ve Doğu bölgesinde bu tür iktisadi ve kültürel hareketlere öncülük etmek, kümes hayvanları ve arı besisini sağlayacak zirai teşebbüslere girişmek gibi görevleri vardı (Hürsöz, 30 Ocak 1958).

2.1.2.4. Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası

Erzurum Ticaret Odası, Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde şehrin ticaretini geliştirmeye yönelik atılan adımlar çerçevesinde 1885’te açılmıştı. Odanın ilk başkanı Hüseyin Hüsnü Efendi olup yönetimi on iki kişiden oluşmaktaydı. Odanın açılışından bir yıl sonra şehirde faaliyet gösteren 400’e yakın tüccar faaliyette olmasına rağmen odaya yalnızca 73 tüccar kayıt yaptırmıştı (Küçükkuşurlu, 2020: 25).

31 Mayıs 1910 yılında yürürlüğe giren nizamnameyle daha önce “Meclis-i Ticaret ve Ziraat” adıyla faaliyetlerini yürüten odalar, “Ticaret ve Sanayi Odaları” olarak düzenlendi. Yeni nizamnameye göre kuruluş çalışmalarına başlanılan “Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası” 1919’da resmi olarak hizmete girmiş ve ilk başkanı Tefik Alyanak⁵⁸

⁵⁸ Osman Tefik Alyanak 1866 Erzurum doğumludur. Medrese ve rüştiye eğitimi tamamladıktan sonra Erzurum Ticaret Odası Başkanlığı görevini yürütmüştür. Kendisi Vilayet-i Şarkiye-i Müdafaa-i Hukuk-i

olmuştur (<https://www.ermurumtso.org.tr/ermurum-tso/tarihce>). Oda, 1922 yılında Tevfik Alyanak başkanlığında 600 liralık bütçesi ve 370 kayıtlı tacirle faaliyetini sürdürmekteydi (Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum 1973 İl Yıllığı, 1974: 270).

Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası'nın ilk binası Cumhuriyet Caddesi'nde Cımcime hatun Kümbeti karşısında bulunuyordu. 1930'ların sonuna doğru Tebrizkapı Senti'nde başka bir binaya taşındı. Tebrizkapı Senti'ndeki binaya 1940'ların ortalarında 550 lira kira ödenmekteydi (Küçükugurlu, 2023: 154,155). Oda'nın 1940 yılı kayıtlı sermaye tutarı ise 80.000 liranın üzerindeydi (Polat, 2021: 46).

1946'da Ticaret Odası başkanı olan Erzurum eşrafından Avukat Münir Alpavut bu görevini 1951 yılına kadar sürdürmüştü. Eylül 1951'de oda başkanlığına seçilen Hakkı Ulaş'ın başkanlığı kısa sürmüş 1952'deki seçimlerde İbrahim Kuzulugil yeni başkan olarak seçilmişti (Polat, 2021: 49, 51). İbrahim Kuzulugil'in başkanlığı döneminde kendine ait bir bina yaptırmak için harekete geçen Ticaret Odası, 1954 yılı Ocak ayında Mumcu Caddesi'nde 13.000 liraya satın aldığı bir arsaya Mart 1954'te 2.500 liraya aldığı 64 m²'lik bir arsayı daha ilave etti. Emlak Kredi Bankası'ndan alınan 100.000 liralık krediden sonra binanın yapım işi Ekim 1954'te 220.000 lira bedelle ihale dildi. Binanın teslim tarihi 1955 olarak planlanmış ancak 1957 yılı sonunda tamamlanabilmişti. Resmi açılışı 16 Ocak 1958'de gerçekleştirilen binanın toplam maliyeti de 350.000 lira olmuştur (Küçükugurlu, 2023: 155,156).

Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası'nın 1951 yılında hazırlanan iç yönetmeliğine göre; 7 kişilik idare heyeti, 22 kişilik Oda Meclisi, 11 meslek grubu vardı. 1952'de yeni bir meslek grubu oluşturulmuş ve canlı hayvan tüccarından ayrılan kasaplar, 12. meslek grubu olarak yeniden yapılandırılmıştı (Polat, 2021: 51). Şehirde 1950 ile 1959 yılları arasında odaya kayıtlı ticari işletmelerin yıllara göre dağılımı aşağıda verilmiştir;

Tablo 2.3. 1950-1959 Arası Dönemde Erzurum Ticaret Odasına Kayıtlı İşletme Sayıları

Yıl	İşletme Sayısı
1950	515
1951	599
1952	721
1953	923
1954	1.189
1955	1.561
1956	1.744
1957	1.937
1958	2.234
1959	2.412

(Türkdoğan, 1965: 9).

Yukarıdaki verilere bakıldığında 1950’ de Ticaret Odasına kayıtlı işletme sayısı 515 iken bu sayı 1959 yılının sonunda 2.412 ye ulaşmış ve böylece beş kata yaklaşan bir artış yaşanmıştır. Bu durum Erzurum’un ticari hayatında belirgin bir canlılığın olduğunu ortaya koymaktaydı.

Bu ticari işletmelerin çoğunluğu Erzurum menşeli kişilere aitken bir kısmı da Karadeniz bölgesinden Erzurum’a gelip yerleşen ticari ve bir derecede de sınai faaliyetleri elinde bulunduran girişimcilerdi. Kayıtlara göre Erzurum’a gelen bu teşebbüs göçünün tamamına yakını Trabzon, Rize şehirleriyle Sürmene, Pazar, Hemşin kasabalarından idi (Fındıkoğlu, 1969: 5,6).

1951’de 18.000 lira bütçesi olan Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası’nın bütçesi 1952’de 26.000, 1953’de 40.000 liraya ulaştı. 1955’te 100.000, 1960’ta ise 230.000 lira olarak gerçekleşti. 10 yıllık süreçte piyasada yaşanan canlılık ve paranın değer kaybına bağlı olarak Ticaret Odası’nın bütçesinde ciddi bir artış gerçekleşmişti (Küçükuşurlu, 2023: 150,151).

1959 yılının son ayları itibariyle Erzurum Ticaret ve Sanayi Odasına kayıtlı 2412 üyenin meslek gruplarının meslek gruplarına göre dağılımı ise şöyle idi:

Tablo 2.4. 1959 Yılı İtibariyle Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası'na Kayıtlı Meslek Grupları

Meslek Grupları	Sayısı
1-Deri Tacirleri Grubu	71
2-Hayvanat ve Mahsulatı Tacirleri Grubu	232
3- Hububat, Bakliyat, Yağlı Taneler Tacirleri grubu	56
4- Manifatura, Tuhafiye ve Yünlü Mamuller Grubu	519
5-Madeni Eşya, Züccaciye, İnşaat Malzemesi Tacirleri ve İmalatçılar Grubu	358
6- Makine ve Yedek Parça, Tıbbi ve Kimyevi, Ecza, Fizik ve Hekimlik Aletleri Tacirleri ve İthalatçıları Grubu	81
7- Bankalar ve Sigortacılar Grubu	56
8-Nakliyeciler, Mahrukat Tacirleri ve Akaryakıt Satan Tacirler Grubu	98
9-Yiyecek Maddeleri Satan Tacirler Grubu	430
10-Müteahhitler Grubu	308
11-Otel ve Eğlence Yerleri İşletmeler Grubu	152
12-Küçük Celepler ve Kasaplar Grubu	51
TOPLAM	2412

(Türkdoğan, 1965: 9).

1950-1960 yılları arasında Erzurum'da farklı sektörlerde hizmet veren çok sayıda şirket kurulmuştu. Ticaret Odası'na kayıtlı bu şirketlerin bazıları aşağıda verilen tabloda gösterilmiştir:

Tablo 2.5. 1950-1960 Yılları Arası Erzurum'da Kurulan Ticaret Odası'na Kayıtlı Şirketler

Şirketin Adı	Kuruluş Tarihi	Kurucuları ve Faaliyetleri
Dörtler Kolektif Şirketi	1951	Vehip Gürçam, Vahap Yılmaz, Selahattin Gezer ve Şükrü Balkan tarafından kurulmuştur. 200.00 lira sermayeli ve "Doğu İnşaat Kolektif Şirketi" olarak Ticaret Odası'nın fevkalade sınıfına kaydolmuştur. Ancak aynı isimde başka bir şirket daha olduğu için 1953'te "Yılmaz ve Şürekası Dörtler İnşaat Kolektif Şirketi" adını almıştır.
Çavuşoğlu Kolektif Şirketi	1952	200.000 lira sermayeye sahip şirketin kurucuları Mehmet Engin, Hüseyin Engin ve Nurettin Baran'dı.
İstanbul Bakkaliyesi	1952	Faaliyetine 1952'de Kongre Caddesi'nde "İstanbul Bakkaliyesi" olarak toptan ve perakende gıda satışı ile başlamıştı. 1955 yılında işletmecileri Hasan Kurşunoğlu, Şükrü Çelebi ve Halit Çelebi tarafından "İstanbul Bakkaliyesi Kolektif Şirketi" olarak kuruldu. Şirketin kuruluş sermayesi 250.000 liraydı.

Tablo 2.5. (Devamı)

Şark Linyitleri Limited Şirketi	1953	Şirket, Sipgatullah Özpek, Vasfi Mesutgil, Mehmet Naci Topçuoğlu, Mithat Kuşçulu, İhsan Soyak, Kazım Yurdalan ve Adnan Erman tarafından kuruldu. Aşkale'ye bağlı Kükürtlü kömür ocağını Etbank'tan devralıp işletmek için kurulmuştu.
Sefer Genç Halefleri Kolektif Şirketi	1953	100.000 lira sermaye ile Petrol ofisi acenteliği ile iştiğal etmek üzere İsmet Genç, Mineş Genç ve Tahsin Genç tarafından bir aile şirketi olarak kuruldu.
Gürleroğlu Kolektif Şirketi	1953	Şahap Gürleri ve İbrahim Ceyhan tarafından 80.000 lira sermaye ile kuruldu.
Balkaya Kömürleri Limited Şirketi	1954	70.000 lira sermayeli şirket Oltu Balkaya bölgesindeki kömürleri işletmek için kuruldu. Şirketin kurucuları Lütfü Yalım, Rıza Kulaçoğlu, İbrahim Kuzulugil, Mehmet Yazıcı, Selahattin İpçi, Hakkı Çalıkoğlu ve Bekir Baltacıoğlu idi. Şehrin tarihi hanlarından Kadıoğlu Hanı'nı merkez olarak seçilmişti.
Efendioğlu Kardeşler Limited Şirketi	1954	"Mehmet Hilmi ve İsmail Efendioğlu Kardeşler Kolektif Şirketi" adıyla ve 300.000 lira sermayeli şirket dönemin en büyük şirketlerinden birisiydi. İthalat, ihracat, toptan ve perakende ticaret yapmak üzere kurulmuştu. Hilmi Efendioğlu'nun 1957'de vefat etmesi üzerine, bu büyük şirket feshedilmiştir.
Hemşin Kolektif Şirketi	1954	Cumhuriyet Caddesi Doğu Aile Pasta Salonu sahipleri Hakkı, Rıfat, Nuriye, Mahi ve Rukiye Memişoğlu tarafından damızlık hayvan yetiştirmek, süt ve süt mamulleri üretmek, arıcılık ve tavukçuluk yapmak kuruldu. 1957 yılı Kasım ayında feshedilmiştir.
Yayla Bakkaliyesi Kolektif Şirketi	1954	Ağa Gülüm, Enver Gülüm ve Murat Çehreli tarafından kurulan şirketin sermayesi 150.000 liraydı. Toptan ve perakende bakkaliye, her nevi ticaret, ithalat ve ihracat işleriyle uğraşan şirket Gürcükapı Sementi'nde hizmet vermekteydi.
Erça-Solak Kolektif Şirketi	1955	Erça Şirketi'nin sahibi Memduh Çalkavur ve İhsan Karahan ile Solakoğlu Kolektif Şirketi'nden Sebahattin Solakoğlu ve İbrahim Kuzulugil taarfinda "Erça-Solak Kağıt ve Elektrik Kolektif Şirketi" adıyla kurulmuştur. 80.000 lira sermayeli şirketin merkezi Cumhuriyet Caddesi'ndeydi. "Solakoğlu Kolektif Şirketi" 1960'ta ortaklıktan ayrıldı. Böylece Erça ve Solakoğlu şirketleri ayrı ayrı yollarına devam etti.
Akçay İthalat Kolektif Şirketi	1955	Muhittin ve Temel Akçay kardeşler tarafından 200.000 lira sermayeli "Akçay İthalat Kolektif Şirketi Muhittin ve Temel Akçay Kardeşler" olarak kurulmuştur.
Karakaya Madencilik Limited Şirketi	1957	Kuruluş sermayesi 40.000 lira olan şirket, Cevat-Cevdet İlhalı, Nejat Mutlutürk ve Cevdet Özkan tarafından kurulmuştu.
Tat Kolektif Şirketi	1958	Tebrizkapı Çarşısı'nda İhsan Köstek, Agah Akdal, Şeref Altınok, Bahattin Varto ve Aziz Dızlak tarafından kurulmuştur. Pastırma ve sucuk imalatı üretimi yapmaktaydı.
Şaşıoğlu Kolektif Şirketi	1958	Gürcükapı Sementi'nde, Mustafa ve Zakir Şaşıoğlu tarafından kurulmuş ve birinci sınıf tüccar olarak ticaret siciline kaydedilmişti.

Tablo 2.5. (Devamı)

Kısmet Kolektif Şirketi	1958	Gürcükapı semti Hacılar Hanı içerisinde Yusuf ve oğlu Metin Kısmet tarafından kurulmuş ve birinci sınıf tüccar olarak ticaret siciline kaydedilmiştir. Şirket gıda ürünleri satışı yapmaktaydı.
Sefa Demirel ve Kardeşleri	1958	Sefer, Muzaffer, Necati, Eray, Bülent, Ercan ve Hülya Demirel tarafından kuruldu. Kongre Caddesi'nde hizmet veren şirket, fevkalade sınıf tüccar olarak ticaret siciline kaydedildi.
Ülke Kolektif Şirketi	1959	Gölbaşı Caddesi'nde Kemal Figen ve Osman Gürcü tarafından kurulan şirket fevkalade sınıf tüccar olarak ticaret siciline kaydedilmiştir.
Vural Kuş Kolektif Şirketi	1959	Habib Baba Türbesi civarında hizmet veren şirket, Halit Vural ve ortakları tarafından kurulmuş ve fevkalade sınıf tüccar olarak ticaret siciline kaydedilmiştir.
Güven Kolektif Şirketi	1959	Taşmağazalar semti Tahtacılar Caddesi'nde Mehmet ve Hamit Güven tarafından kuruldu. Şirket, fevkalade sınıf tüccar olarak ticaret siciline kaydedildi.
Ahmet Genç ve Oğlu İhsan Kolektif Şirketi	1959	Kongre Caddesi'nde kurulan şirket fevkalade sınıf tüccar olarak ticaret siciline işlenmiştir.

(Küçükuşurlu, 2023: 191-196)

2.1.2.5. Erzurum Ticaret Borsası

Erzurum Ticaret Borsası, Mıntıka Ticaret Müdürü İzzet Duru'nun teşviki ile tüccardan Müştak Karaz, Ethem Hancıgaz, Mustafa Gezer, Şahin Köşklü, Hacı Taftalı, Gani Kullabi, Durak Çelik, Ahmet Özönur, Bekir Baltacıoğlu ve Yusuf Güllap'ın katıldığı müteşebbis bir heyet tarafından kurulmuştur. İlk seçimlerini 4 Aralık 1946 tarihinde yapan Erzurum Ticaret Borsası, 2 Haziran 1947'de faaliyetine başlamıştır (Ticaret Borslarımız, 1965: 122). Bünyesinde beş meslek grubu ile faaliyetine başlayan ve kuruluş yıllarında önce Tebrizkapı'da küçük bir oda da hizmet veren Borsa, 1949'da Taşmağazalar civarında bir dükkân üzerinde bulunan iki küçük odaya taşınmıştır. 1956'da Ali Paşa Mahallesi'nde, Polatlar'a ait bir binayı kiralamıştı (Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum 1973 İl Yıllığı, 1974: 271).

Daha önce Mahallebaşı semtinde bulunan canlı hayvan pazarı⁵⁹, Belediye tarafından daha önce Erzurum Et Kombinası'ndan satın alınan alana taşınmış ve 28 Ocak 1956 tarihinden itibaren yeni yerinde hizmet vermeye başlamıştı. Aynı alan içerisinde

⁵⁹ Canlı Hayvan Pazarı yerinin sürekli değişmesi Erzurum Belediyesi'nin en büyük problemlerinden biri olmuştur. 1956'da Et Kombinası civarına taşınan Canlı Hayvan Pazarı, 1959'daki imar planıyla, Abdurrahman Gazi Türbesi'ne giden yol güzergâhına taşınmıştır (Ş. Kayserili, 2022: 41,42).

Erzurum Ticaret Borsası tarafından da bir borsa binası ve canlı hayvan tartmak için alınan 10 tonluk kantarla, hem hayvan pazarındaki alım satımları idare edecek hem de kasaplık hayvanların kilo alım satımı gerçekleştirecekti (Hürsöz, 29 Mayıs 1956). Ticaret Borsası 1958 yılında Mumcu Caddesi'nde 210 liraya mal edilen üç katlı bir binaya taşındı (Hürsöz, 16 Ocak 1958).

Ticaret Borsası tarafından, yönetim kısmının da içinde olacağı Erzurum Ticaret Borsası Çarşısı yapımı için Erzurum Belediyesi'nden satın alınmış olunan Kavakkapı'daki arazide inşaat çalışmalarına başlanacaktı.⁶⁰ Tahmini bedeli 758.000 liranın üzerinde olan Borsa Çarşısı tamamlandığında, Borsa mevzuuna dâhil zahire, bakliyat, yağ, peynir, yün ve ham deri gibi ihtiyaç maddelerinin toptan alım satım işlemleri ile yine ilerde kurulması planlanan tartı ve tahlil hizmetleri yürütülecekti. Büyük bir üretim bölgesinin merkezinde yer alan ve yukarıda sözü edilen ürünlerin alınıp satılmasına has herhangi bir yerin bulunmadığı Erzurum'da, inşa edilecek bu çarşı çok mühim ve zorunlu bir ihtiyacı karşılayacak olmasından dolayı oldukça önem arz etmekteydi (Hürsöz, 22 Haziran 1959).

10 üyeden oluşan Borsa Meclisi'ne 1950-1960 yılları arasında başkanlık eden kişiler ve görev süreleri kuruluştan itibaren aşağıda belirtildiği şekildeydi;

Tablo 2.6. 1950-1960 Arası Dönemde Erzurum Ticaret Borsası Başkanları ve Görev Süreleri

Adı ve Soyadı	Görev Süresi
Müştak Karaz	04.12.1946-16.11.1951
Reşit Keki	16.11.1951-05.04.1952
Rifat Hınıslioğlu	05.04.1952-25.12.1954
Mustafa Keskiner	25.12.1954-27.11.1959
Seyfi Bilge	27.11.1959-14.06.1960
Mustafa Gezer (Komite Bşk)	14.06.1960-04.08.1960

(Ticaret Borsalarımız, 1965: 123):

⁶⁰ Erzurum Ticaret Borsası'nın 1959'da Kavakkapı'da yapımına başlanan binası 1963 yılında tamamlanarak hizmete girmiştir. Erzurum Ticaret Borsası halihazırda aynı binada hizmet vermeye devam etmektedir (Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum 1973 İl Yıllığı, 1974: 271).

İstikrarlı bir gelişme tespit edildi ve Kombina 'ya gelen kasaplık canlı hayvanların tamamı tescil edilmeye başlandı. Daha önce ilde hayvan adedi üzerinden yapılan alım satımlar, çeşitli yerlerde kurulan basküller ve açılan pazar yerleri sayesinde yavaş yavaş kilo esası üzerinden yapılmış ve bu uygulama tüccarlar tarafından uygun bulunmuştu (Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum 1973 İl Yıllığı, 1974: 271).

Ticaret Borsası; kotasına dâhil canlı hayvan ve çeşitli maddelerin gruplaştırılması, fiyat tespiti, müstahsil ve tüccar satışlarının tanzimi, günlük alım satım işlemleriyle ilgili faaliyetleri gerekli teşekküllere ve üyelere duyurmak gibi iş ve işlemleri yürütmüştür (1967 Erzurum İl Yıllığı, 1968: 370). Böylelikle günün arz ve talebine göre oluşan şartlara yakın bir fiyatla alım satımların yapılması ve özellikle de yaşanan gelişmelerden üreticinin haberdar olması sağlanmıştır (Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, 1974: 271). Erzurum Ticaret Borsası'nın kuruluşundan itibaren yıllara göre üye sayıları şöyleydi;

Tablo 2.7. 1947-1960 Arası Dönemde Erzurum Ticaret Borsası Üye Sayısı

Yıllar	Üye Sayısı
1947	138
1948	170
1949	190
1950	110
1951	112
1952	115
1953	120
1954	130
1955	132
1956	140
1957	145
1958	144
1959	151
1960	165

(Ticaret Borsalarımız, 1965: 123)

Erzurum Ticaret Borsası yürüttüğü faaliyetlerle 1950-1960 arası dönemde hem üye sayısını hem de işlem hacmini başarılı bir şekilde artırmıştır. Borsanın 1950-1960 yılları arasındaki işlem hacmi ise aşağıda verilmiştir;

Tablo 2.8. 1950-1960 Arası Dönemde Erzurum Ticaret Borsası İşlem Hacmi

Yıllar	Muamele Hacmi (1.000 TL)
1950	16.662
1951	16.973
1952	21.608
1953	14.190
1954	20.137
1955	24.516
1956	25.371
1957	43.046
1958	58.117
1959	79.822
1960	68.276

(Ticaret Borsalarımız, 1965: 127, 128);

2.1.2.6. Otelcilik İş Kolu ve İş Hanları

Erzurum Belediyesi tarafından şehirde faaliyet yürüten konaklama yerlerini belli standartlara göre sınıflandırmak amacıyla 1949 sonlarında bir komisyon oluşturuldu. Komisyon şehirde bulunan otel ve yatakhaneleri dolaşarak kapsamlı bir rapor hazırladı. Otel ve yatakhaneleri özelliklerine göre birinci, ikinci ve üçüncü sınıflara ayırdı. 1950'lere girilirken Erzurum'da 21 otel ve 14 yatakhane hizmet vermekteydi (Küçükuşurlu, 2020: 160-163). Doğu'nun en büyük ve hareketli merkezi özelliğine sahip Erzurum'un, kara, hava ve demiryolu ile yurdun belli başlı bölgeleriyle bağlantısı bulunmaktaydı. Erzurum aynı zamanda önemli bir hububat, hayvancılık ve iş merkezi konumuna sahipti. Bu ticari potansiyel özellikle 1950'li yıllarda Erzurum'a gidip gelen kişi sayısında bir artış meydana getirmiş bu da her sınıftan ve adet sayısı da azımsanmayacak derecede bulunan otellerin ihtiyacı karşılayamamasına ve haliyle de

şehirde bir otel sorunun ortaya çıkmasına neden oldu (Vatan Erzurum İlavesi, 7 Kasım 1953).

Özellikle DP dönemiyle birlikte, öne çıkan iktisadi gelişmelerle birlikte, şehirde tarım ve hayvancılık haricindeki yeni iş imkânları doğdu. Bu da çevre köy, ilçe ve illerden çalışmak ya da yeni bir iş kurmak üzere ve de genellikle ailelerini bırakan çok sayıda kişinin şehre gelmesine yol açtı. Şehre gelen bu erkeklerin çoğu kalmak için otelleri tercih ederken birçok otel aynı zamanda kahve, gazino ve lokanta hizmetleri de vermeye başlamıştı. Otellerin bazıları da çeşitli nedenlerle şehre gelen ve konfor arayan müşteriler için turistik otel olarak inşa ediliyordu (Küçükkuşurlu, 2020: 159).

1950'li yıllarda Erzurum'da Eski Pelit Meydanı'nda Avrupa Oteli, Mumcu Caddesi'nde Şenpalas Oteli, Batpazarı'nda Fuadiye Oteli bulunuyordu. Bu oteller kalorifer tesisatı ve banyo imkânına sahipti. Cumhuriyet Caddesi'nde Gündoğdu Palas ve Şeref, Batpazarı'nda Emek Palas, Mumcu Caddesi'nde Emniyet, Gürcükapısı'nda Küçük Cumhuriyet, İstanbulkapı Caddesi'nde Vatan otelleri ise yine banyo hizmeti sunmaktaydı (Ünüvar, 1954: 135).

Mevcut otellerin en büyüğü olan Avrupa Oteli idi. Amerikan Askeri Yardım Heyeti⁶¹ tarafından kendi personeli için kiralanmıştı. Konforlu oteller arasında Cumhuriyet, Yayla Palas, Şen Palas, Emniyet Palas otelleri bulunmaktaydı. Yatak ücretleri 100-350 kuruş arası olan bu otellerin, ortak kullanımlı banyoları vardı (Vatan Erzurum İlavesi, 7 Kasım 1953).

Belediyece tespit edilen konaklama ücretlerine göre, 1950'li yılların ortalarına doğru birinci sınıf otellerde tek yatak bedeli 300; ikinci sınıf otellerde 200 ve üçüncü sınıf otellerde ise 150 kuruştur (Ünüvar, 1954: 135-136). Ayrıca banyo imkânı bulunan birinci

⁶¹ ABD ile Türkiye arasında 12 Temmuz 1947'de imzalanan antlaşma ile Truman Doktrini kapsamında Türkiye'ye yapılacak yardımların şartları belirlenmiştir. Bu antlaşmanın ardından da Türkiye'ye Amerikan Askeri Yardım Kurulu'nun, kurularak faaliyete geçmesi planlanmıştır. Amerikan Askeri Yardım Kurulu'nun Türkiye'de; Türk Silahlı Kuvvetlerinin eğitimini, modernizasyonunu ve mekanize hale getirilmesini üstlenerek Türkiye'nin savunma kabiliyetini arttırmak amaçlarıyla görev alması belirlenmiştir. Bu kapsamda Türkiye'ye gelen ABD Askeri Yardım Kurulu personel sayısı 1951'de 1.200'ün üzerine çıkmıştır (Barış Celep, *Türkiye'ye Amerikan Askeri Yardım Kurulu (Jammatt) ve Türkiye'deki Faaliyetleri*, T.C İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Doktora Tezi. İstanbul, s.36-40).

ve ikinci sınıf otellerde bu hizmet için birinci sınıf otellerde 75, ikinci sınıf otellerde 50 kuruş ücret alınıyordu (Küçüküçürlü, 2020: 162).

Temelli Kardeşler tarafından 3 Ocak 1953 yılında yapımı tamamlanarak hizmete açılan Temelli Palas lüks otel özelliğine sahipti. 350.000 liraya mal edilen otelin iç donatımı içinde ayrıca 75.000 lira harcanmıştı. Dört katlı ve 45 odalı otelin kaloriferi, banyosu ve sürekli sıcak suyu bulunuyordu. Yine bu dönemde 1953 yılı Ekim ayında hizmete giren Karskapısı Caddesi üzerinde bulunan Rıza Sönmez'e ait Şehir Palas Oteli' de, Temelli Palas ayarında idi (Ünüvar, 1954: 137).

Erzurum'da 1955 yılı itibarıyla 11' i birinci sınıf, diğerleri ikinci ve üçüncü sınıf olmak üzere 34 otel ziyaretçilerin konaklamalarına hizmet verecek durumda olup bunların yatak sayısı 1.043 idi. Bunun yanı sıra şehirde 27 de yatakhane bulunuyordu (Büyük ve Modern Türkiye'de Kalkınan Erzurum, 1955: 18).

Erzurum'da iktisadi hayatın canlanması ile birlikte şehre iş bulmak, ticaret yapmak ya da turistik amaçlarla gelen ziyaretçi sayısı arttığından konaklamaya olan talep de yükselmiş ve yeni otellerin hizmete girmesine neden olmuştu. Lüks ya da turistik özelliğe sahip olan bu otellerden biri de Erzurumlu iş adamlarından Sadrettin Aloçlar tarafından hizmete sokulan Nuraniye Palas Oteli'ydı. Otel, 45 odası ile Doğu Anadolu'nun en kapsamlı oteli haline gelmişti (Hürsöz, 30 Nisan 1958).

İnşaat halinde bulunan Fevzi Güvenen ile Hasan Kılıççı tarafında yaptırılan 6 katlı yeni bir otelin, tamamlanarak bir sonraki yıl açılması kararlaştırılmıştı. 64 odaya sahip olan otelin kalorifer sistemi ile bir lokanta ve barı bulunmakta olup turistik otel vasfına sahipti (Milletin Sesi, 10 Ağustos 1958).

Çevre vilayetlerin ve iş insanlarının sürekli uğrak merkezlerinden biri konumunda bulunan ve dışardan fazlaca insanın geldiği Erzurum, bünyesine 17 Kasım 1958'de Atatürk Üniversitesi'ni kattıktan sonra da konaklama ihtiyacı giderek artış göstermişti. Bu da beraberinde bir takım sorunlar getirmişti. Dışardan bakıldığında 3-4 katlı ve güzel görünen otellerin içinin bakımsız ve temizliklerinin yeterli olmaması, rezervasyon konusunda otel çalışanlarının özensiz davranışları ve personelin eğitimsizliği, Erzurum'a gelen misafirler için hiçte hoş olmayan intibalar bırakacaktı (Hürsöz, 29 Mayıs 1958).

Erzurum'da 1953 yılında Vakıflar idaresi tarafından 330.000 lira harcanarak bir iş hanı inşa edildi. Bu iş hanının zemin katı sinema, birinci katı 18 dükkânlı kapalı çarşı,

ikinci ve üçüncü katları da yazıhane olarak toplam 44 odalı ve kaloriferli olarak yapıldı (Ünüvar, 1954: 111). Kış mevsiminin uzun ve şiddetli geçtiği Erzurum'da esnaf için kapalı ve kaloriferli bir iş hanının yapılmış olması, şehrin ticaret hayatının gelişmesi yönünde atılmış olumlu bir adımdı.

Yine, Tebrizkapı semtinde bulunan ve kullanılamaz hale gelmiş Tophane Oteli ve müstemilatının yerine modern bir iş hanı yapılması il idare heyeti tarafından 1955 yılı programına alındı. 1959 senesine gelindiğinde de, Çaykara'daki Karakullukçu Hamamı'nın yerinde Kızılay İşhanı olarak hizmet verecek binanın temeli atılmıştı (Küçükuşurlu, 2020: 164).

2.1.2.7. DP Dönemi Erzurum'da Hayat Pahalılığı ve Temininde Güçlük Çekilen Ürünler

DP'nin iktidarının ilk yıllarından itibaren ülkede bazı ürünlerde yüksek fiyat artışları ve ürünlerin temininde sıkıntılar yaşanmıştı. DP'nin ilk yılında özellikle pamuklu ürünlerde %34 civarındaki yüksek artış bu konuda dikkati çeken gelişmelerden biriydi (Yeni Erzurum, 18 Ocak 1951: 259). Pamuk fiyatları 1950 yılında 230 kuruş iken 1951 yılı başında 550 kuruşa yükselmiş ve henüz yeni fiyatlar pamuklu ürünlere tam olarak da yansıtılmamıştı⁶² (Yeni Erzurum, 27 Ocak 1951).

DP İktidarı'nın ilk yıllarında ülke genelinde hayat pahalılığının %58,8 oranında arttığı yayınlanan istatistiklerde yer alıyordu (Yeni Erzurum, 5 Ekim 1953). Bu zamların yansıması Erzurum'da da kendini hissettirmekte ve vatandaşın tepki göstermesine neden olmaktaydı. Bir köylü vatandaşın çocuklarına gömlek almak için şehre geldiği ancak fiyatlardaki pahalılıktan dolayı çocuklarına kıyafet alamadığından bahsedilmekteydi. Onunla yapılan görüşmede kendisi; DP'nin seçimlerden önce çayı, şekeri, sigarayı ucuzlatacakları vaadine binaen bu partiye oy verdiklerini; şimdi bunların ucuzluğu bir kenara, zamlardan dolayı çocuklarının ihtiyaçlarını karşılayamadığını ifade etmişti (Yeni Erzurum, 17 Ocak 1951).

⁶² Pamuk fiyatlarına gelen bu artış nedeniyle İstanbul'da 10 bin dolayında mensucat işçisinin işten çıkarıldığı belirtilmiştir (Yeni Erzurum, 27 Ocak 1951).

1950-1960 yılları arasında Erzurum'da yüksek fiyat artışları yaşanan ve halkın temin etmekte güçlük çektiği temel ürünleri şöyle sıralayabiliriz:

2.1.2.7.1. Akaryakıt ve Gaz Yağı

Erzurum'da özellikle 1950'lerin ikinci yarısından itibaren akaryakıt ve gaz sıkıntısı gündeme geldi. Gaz sıkıntısının had safhaya ulaştığı dönemlerden biri de 1956 yılı Mayıs ayıydı. Halk, dükkânlarda gaz bulamadığından şikâyet etmeye başlamıştı (Yeni Erzurum, 21 Mayıs 1956).

Gaz sorununa çözüm bulmak için Petrol Ofisi Müdürlüğü tarafından bayilere 10 ton gaz dağıtıldı (Hürsöz, 24 Mayıs 1956). Ayrıca 2.000 teneke gaz şehre ulaşmış buna ilave olarak 1.000 teneke gaz ise yola çıkarılmıştı. Bunun 1.500 tenekesinin ilçelere dağıtılacağı, 500 tenekesinin ise merkezde kalacağı yetkililerce açıklanmıştı (Hürsöz, 26 Mayıs 1956).

Karaborsaya karşı yetkililer tarafından tedbirler alınarak stokçulara müdahalelerde bulunuldu. Bu doğrultuda Erzurum'da bir evde 26 teneke gaz ele geçirildi (Hürsöz, 8 Haziran 1956) Yine Erzurum Belediyesi Trafik ekipleri tarafından bir araçta 80 teneke gaz yakalandı (Hürsöz, 20 Haziran 1956).

Karaborsacılığa karşı gazyağının dağıtımı 1956 Aralık ayı ortalarından itibaren muhtarlarca verilerek, onlardan bu konuda herhangi bir haksızlık ve dedikoduya meydan vermeden dağıtım sürecini yönlendirmeleri istendi (Yeni Erzurum, 15 Kasım 1956).

Akaryakıt darlığı nedeniyle şehrin elektrik üretimini sağlayan motorların da mazot ihtiyacı karşılanamadı ve Erzurum'a sadece geceleri elektrik verilebildi. Mazot yokluğu ayrıca bazı araçların yollarda kalmasına da sebebiyet verdi (Hürsöz, 29 Aralık 1956).

Bakkalların bazılarının gaz stokçuluğu yaptığı bilinen bir gerçektir. Bakkallıkla uğraşan bir şahsın evine 1957 yılı Ocak ayı başlarında yapılan baskınla 120 teneke gazyağı ele geçirildi (Yeni Erzurum, 10 Ocak 1957).

Erzurum'da yaşanan gaz sıkıntısında etkili olan en önemli nedenlerden biri de Devlet Demiryolları'ndan kaynaklı sıkıntılardan ötürüydü. Örneğin, Erzurum'da faaliyet gösteren Çavuşoğlu Kollektif Şirketi'nin Batmandan almış olduğu bir vagon mazot 700

km'lik yolu oldukça uzun bir sürede kat ederek 24 günde gelebilmişti (Hürsöz, 18 Ocak 1957).

Şehirdeki gazyağı kıtlığına çözüm olması amacı ile şehre dağıtılan günlük 200 ton gaz miktarı 350 tona çıkarıldı (Demokrat Erzurum, 5 Temmuz 1958). Gaz sıkıntısının yanında benzin ve mazot sıkıntısı ise ulaşım vasıtalarının seferlerinde aksamalara neden olmaktaydı. Ayrıca ekmek fırınları, kendilerine verilen mazotun, ihtiyaçlarını karşılayamaması nedeniyle yeterli miktarda ekmek çıkaramamaktan şikâyet ediyorlardı (Milletin Sesi, 25 Temmuz 1958) .

2.1.2.7.2. Un ve Ekmek

1950'li yıllarda şehirde faaliyet sürdüren un fabrikaları gerekli un ihtiyacını karşılamakta önemli rol oynamakla beraber dönemsel olarak un sıkıntısı yaşanan zamanlarda olmuştur. Buna bağlı olarak da ekmek temini konusunda sorunlar yaşanmıştır. 1950 yılının sonuna gelindiğinde fırıncılarla un fabrikaları arasında anlaşmazlıklar yaşanmaya başladı. Buna bağlı olarak ekmek sıkıntısı artmış, ekmekler bozuk çıkarılmaya başlanmış ve ekmek bulmak zorlaşmıştır. Bu durum karşısında Belediye Daimi Encümeni ekmeğe zam kararı alarak sorunu çözmeye çalışmış ancak alınan karar Vilayet İdare Heyeti'nce ortada zam yapılmasına neden olacak bir durum olmadığı kanaatine varılarak reddedilmişti (Yeni Erzurum, 30 Aralık 1950). Bunun üzerine fırıncılar, zam yapılması için valiliğe müracaatta bulundular. Fırıncılar, fabrikaların un fiyatlarının düşüklüğünü gerekçe göstererek kendilerine un vermediğini bunun üzerine aralarında birlik kurarak diğer illerden un getirdiklerini ve bu haliyle unun çuvalının 33 liraya mal olduğunu belirttiler. Belediyenin bir çuval un için 27.50 lira fiyat belirlediğini, bu fiyatın maliyetin altında kalması üzerine zararına ekmek sattıklarını ve zam istediklerini iletiler (Yeni Erzurum, 6 Ocak 1951).

Erzurum'un ekmeklik un ihtiyacını karşılayan Kayseri ve Tercan un fabrikalarının, piyasada ürün bulunamadığından Erzurum'a un veremeyeceklerini bildirmeleri üzerine mülki idareciler, ekmek buhranı olmaması için Ofis Bölge Müdürlüğü ile bağlantı kurarak ekmek sorununa çözüm için gerekli adımların atılmasını talep etti (Yeni Erzurum, 17 Haziran 1954).

1954 yılında Erzurum ve kazalarında yağışların az olması, hububat üretiminde düşüşe neden olmuş, serbest piyasada hububat ürünlerinde özellikle buğday fiyatlarında yükselişler yaşanmıştı. Ancak Ofisin elinde ihtiyacı karşılayacak hububat bulunduğundan bir buğday veya ekmek buhranı olmadı (Yeni Erzurum, 13 Ağustos 1954).

Şehrin ekmek ihtiyacının karşılanmasında bir sorun yaşanmaması için alınan tedbirler kapsamında Amerika'dan ülkemize gelen buğdayın 3.500 tonluk kısmı Erzurum'a gönderilmişti. Gönderilen buğdaylar, Erzurum Toprak Mahsulleri Ofisi depolarına konulmuş ve halkın ekmek konusunda sıkıntı yaşamayacağı belirtilmişti (Yeni Erzurum, 30 Haziran 1955).

Ancak şehirdeki un fabrikalarının, fırınların un ihtiyacını karşılamada yetersiz kaldıkları dönemlerde fırıncılar halkın ekmek ihtiyacını karşılamakta zorlanmaktaydı. Bunda şehirde faaliyet gösteren un fabrikalarının ofisten buğday temin edememiş olması rol oynayacaktı. (Hürsöz, 15 Kasım 1957).

1959 yılının ortalarında şehirde ekmek fiyatlarında yüksek artışlar görüldü. Daha önce 25 kuruşa satılan ikinci ekmek 500 gr olarak 35 kuruştan, 720 gr olarak 35 kuruşa satılan 1. Ekmek ise 588 gram olarak 50 kuruştan satılmaya başlandı (Milletin Sesi, 24 Haziran 1959).

Yine 1959'un son aylarında ekmek imalinde kullanılan 74-76 randımanlı unun çuvalında 240 kuruş indirim yapılması Erzurum un fabrikalarını zor durumda bırakarak işçi çıkarma ihtimalini gündeme getirdi. Bu indirim diğer şehirlerde de yapılmış olmasına rağmen Erzurum'da mazot ve elektrik fiyatlarının pahalı olması ildeki un fabrikaları için olumsuz bir durum yaratmaktaydı. Nitekim İstanbul'da mazotun litresi 57 kuruş, elektriğin kilovatı 17 kuruştı. Yine Kayseri'de mazotun litresi 61 kuruş, elektriğin kilovatı 17 kuruş iken Erzurum'da mazotun litresi 96 kuruş, elektriğin kilovatının 57 kuruş olması fabrika maliyetlerini diğer illere göre daha fazla artırmaktaydı. Fabrikalar bu şartlarda üretimi durdurmak zorunda kalacak ve 200 civarında emekçinin işsiz kalması söz konusu olacaktı (Hürsöz, 2 Kasım 1959).

2.1.2.7.3. Et

Erzurum bir hayvancılık merkezi olmasına rağmen DP Dönemi'nde şehirde zaman zaman et sıkıntısı kendini göstermişti. Belediye'nin Mayıs 1953'te sığır eti için 150 kuruş rayiç bedeli belirlemesi nedeniyle kasaplar et kesmeme kararı alarak fiyatları boykot etti. Yapılan görüşmeler neticesinde Belediye rayici kaldırarak kasapları et satışında serbest bıraktı (Yeni Erzurum, 13 Mayıs 1953).

Ülke genelinde yaşanan ve Erzurum'da kendini gösteren et buhranı, 1954'ün ilk aylarında kasaplarla Belediye'nin et fiyatları konusundaki anlaşmazlığı nedeniyle yine gündeme gelecekti. Bu süreçte Et Kombinası'nın Ankara'ya et sevk etmesi olumsuz bir durum yarattı. Et Kombinası kasaplara perakende et temin ederek bu sorunun üstesinden gelebilirdi (Yeni Erzurum, 29 Ocak 1954).

Sorunun devam etmesi nedeniyle 1954'ün bahar aylarında Belediye Başkanı Samih Korukçu'nun⁶³ Et Kombinası ile yapmış olduğu görüşmeler neticesinde şehre her gün 50 -70 adet arası kadar koyun verileceği konusunda anlaşmaya varıldı (Demokrat Erzurum, 11 Mayıs 1954). Ardından Belediye Encümeni kararı ile temmuz ayında koyun etinin 210 kuruş, kemikli sığır ve keçi etlerinin 150 kuruş, kemiksiz sığır etinin ise 180 kuruşa indirilmesi halkta büyük bir memnuniyete sebebiyet verecekti (Yeni Erzurum, 26 Temmuz 1954).

Et fiyatları ile ilgili önemli bir düzenleme de 1955'in son günlerine gelindiğinde yapılmıştı. Belediyenin almış olduğu kararla et fiyatlarına zam yapılmış ve yapılan zamlarla koyun etinin kilosu 260, kemikli sığır eti 180, kemiksiz sığır eti 210, keçi eti 180 kuruş olarak düzenlendi (Yeni Erzurum, 27 Aralık 1955).

Kasapların, Belediye'nin vermiş olduğu et satış rayiçlerini az bularak satış yapmaması ve et kesimini durdurmaları üzerine Belediye, Et Kombinası ile temasa geçerek tanzim et satışlarının başlamasını sağladı. Bu hizmetin ilerleyen süreçte artırılacağı ve Et Kombinası'nın da bu satışlardan zarar etmeyeceği yetkililerce açıklanmıştı (Yeni Erzurum, 9 Ocak 1956).

⁶³ 1953-1955 Belediye Başkan Vekili (Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum 1973 İl Yıllığı, 1974, İstanbul, s.434).

Milli Korunma Kanunu⁶⁴ ile belediyelere verilen yetkiye dayanarak encümen toplantısında alınan kararla kombina ve hayvan pazarı fiyatları dikkate alınarak Temmuz 1956'da koyun etine 275, kemikli sığır etine 180, kemiksiz sığır etine 220, keçi etine 180 kuruş en yüksek satış fiyatı konuldu (Hürsöz, 4 Temmuz 1956).

Et Kombinası, et sıkıntısının önüne geçmek için şehirdeki kasaplara dağıtılmak üzere her gün 40-50 adet koyun ile 15-20 sığır kesimine başlamıştı (Hürsöz, 30 Nisan 1957). Et Balık Kurumu, farklı yerlerde açmış olduğu satış mağazalarına ek olarak 1957 Eylül'ünde bir soğutuculu kamyonla da Saray Sineması önünde her gün paketlenmiş et ve sakatatı vatandaşa satmaya başladı (Hürsöz, 25 Eylül 1957).

Alınan önlemlere rağmen et sıkıntısı devam edince Kombina, Ekim 1957'de kasaplara 10 sığır ve 80 koyun daha dağıtmış ancak dağıtımın yetersiz kalması nedeniyle sorun çözülmemişti (Hürsöz, 15 Ekim 1957). Yaşanan sıkıntılar halkın, et alabilmek için kasap dükkânları önünde uzun kuyruklar oluşturmalarına neden olacaktı (Hürsöz, 15 Kasım 1957).

1958 Mayıs ayında yeni bir sıkıntı ortaya çıktı. Et Kombinası'nın, kasaplara halka satılmaları için verdiği etin daha yüksek kâr elde etmek amacıyla bazı kasaplar tarafından başka illere satılması bu sorunun sebebiydi. Oysa yerel basın piyasadaki et sıkıntısını nedeniyle Erzurum Et Kombinası'nı suçlamaktaydı. Bu nedenle Et Kombinası Müdürlüğü tarafından yapılan açıklamada kasapların talep ettiği et miktarından daha fazlasının kasaplara verildiği vurgulanarak şehirde et sıkıntısı bulunmadığı belirtildi (Hürsöz, 10 Mayıs 1958). Konu ilerleyen günlerde açıklık kazandı. Et Kombinası Müdürlüğü yetkilileri, bazı kasapların kendilerine verilen etleri daha yüksek fiyatlarla Trabzon'a gönderdiklerini ve bunun kaçakçılık suçunun tam karşılığı olduğunu ifade etmişlerdi (Hürsöz, 19 Mayıs 1958).

Birkaç gün sonra yaşanan gelişmeler açıklamayı doğrular nitelikteydi. 24 Mayıs 1958 günü Et Kombinası tarafından kasaplara 180 adet gövde et dağıtımı yaptığı halde üç saat içerisinde vitrinler boşalmış ve kasaplarda et kalmadığı açıklanmıştı. 180 gövde

⁶⁴ İlgili kanunun 1 ve 31. maddeleri şöyleydi;

Madde 1: "Olağanüstü hallerde Devletin bünyesini iktisat ve Milli müdafaa bakımından takviye amacıyla icra Vekilleri Heyetine, bu kanunda gösterilen şekil ve şartlar çerçevesinde vazife ve yetkiler verilmiştir".
Madde 31: Hükümet, ülke içinde gerekli gördüğü maddelerin en yüksek fiyatlarını, cinslerini, türlerini ve özelliklerini tespit eder (TBMMZC, D: 6, C: 8, İ: 1, 18 Ocak 1940, s.141, 147).

koyunun üç saat içerisinde satılması mümkün olmadığından bu kadar etin ortadan kaybolması zihinlerde şehir dışına et kaçırıldığı iddialarını güçlendirmişti (Hürsöz, 26 Mayıs 1958).

Erzurum'da genel olarak bir et sıkıntısı yaşanırken özellikle de sığır etinde bu durum daha da yoğunlaşmaktaydı. Benzer gerekçe burada da geçerliydi. Daha önce Kombina yanında bulunan canlı hayvan pazarında Ticaret Borsası aracılığıyla kanuni olarak kilo ile canlı hayvan satışları yapılmaktaydı. Ancak daha sonra Belediye'nin şehrin güneyindeki bir bölgeye canlı hayvan pazarını nakletmesi üzerine buralarda bazı tüccarların kanun dışı hayvan satışları yaptığı; çeşitli şehirlere kasaplık hayvan kaçırdıkları ve bu durumunda şehirdeki et sıkıntısına yol açtığı belirlenmişti (Hürsöz, 27 Mayıs 1958).

Belediye 1959 Haziran ayında aldığı karar doğrultusunda et fiyatlarında uygulanan narh⁶⁵ sistemine göre yeni fiyatları koyun eti 575 kuruş, kemiksiz sığır eti 450 kuruş, kemikli sığır eti ise 400 kuruş olarak belirledi (Milletin Sesi, 24 Haziran 1959). Bundan 9 ay sonra kasaplar zarar ettikleri gerekçesiyle et kesimini boykot edince Belediye 1960 Mart ayında et fiyatlarına yeniden zam yapmak zorunda kaldı. Yeni fiyatlara göre kemikli sığır eti 400, kemiksiz sığır eti 475, koyun eti ise 600 kuruştan satılacaktı. Alınan kararın ardından kasaplar dükkânlarında bol miktarda et bulundurmaya başlayacaklardı (Hürsöz, 5 Mart 1960).

2.1.2.7.4. Şeker

Erzurum'da temini güç olan ve dönem dönem karaborsaya düşen ürünlerden birisi de şekerdi. 1953'te sandığı 87 liradan satılan şeker Ağustosun sonuna doğru 5 lira artış gösterdi. Bu fiyat artışı ile birlikte şeker karaborsaya düşmüş, halk ihtiyacını karşılayabilmek için arayış içine girmişti (Yeni Erzurum, 31 Ağustos 1953).

Bu durum sadece Erzurum için söz konusu değildi. Ülkenin birçok vilayetinde bu sorun mevcuttu. Buna rağmen Erzurum'da yetkililerce yapılan açıklamalar, gerçeğin farklı çevrelere yöneltilme çabasıdan başka bir şey değildi. Onlara göre piyasayı art niyetli çevreler manipüle ediyordu (Yeni Erzurum, 25 Kasım 1954).

⁶⁵ Resmi makamlarca tüketiciyi korumak amacıyla, daha çok temel ihtiyaç maddeleri için belirlenen ve her yerde geçerli olan fiyatlar (<https://sozluk.gov.tr> E.T: 02.12.2022).

Erzurum'a 1954'ün sonunda aylık 420 ton şeker tahsisi yapılması kararlaştırıldı. Bu şekerin başka illere satılamayacağı belirtildi (Demokrat Erzurum,10 Aralık 1954). Şeker Şirketi tarafından tahsis edilen aylık 330 ton kesme, 90 ton kristal şekerin düzene girmesi üzerine 150 civarında bakkala günde 2 çuval şeker verilmeye başlandı. Bu sayede şehirde şeker bolluğu yaşandı. İlçelere de pay ayrılarak oralarda da herhangi bir yokluğun yaşanmamasına çaba gösterildi. Bu doğrultuda Belediye'nin koyduğu azami kâr hadleri uygulanmaya başlandı ve şekerin kilosunda 10 kuruş indirime gidildi. Toptancılarda 50 kiloluk kesme şeker 87 liradan, 75 kiloluk kristal 106,50 liradan satılacak, perakendecilerde ise kesmenin kilosu 185 kuruş, kristalin kilosu ise 148 kuruş olacaktı (Demokrat Erzurum,18 Aralık 1954).

1955 Mart ayında şehre gelen 275 sandık şeker, dağıtım programına göre; Gölbaşı esnafına 80, Mahallebaşı esnafına 37, Gürcükapı esnafına 78, Kahveciler Cemiyetine 30, müracaat eden dairelere ise 50 sandık verildi (Yeni Erzurum, 9 Mart 1955).

Buna rağmen şehirde yeniden şeker kıtlığı yaşanmaya başlandı. Martın ortalarında Erzurum'a 17 vagon şeker geldiği ve Belediye'nin alacağı sıkı tedbirlerle bu sorunun bir daha yaşanmayacağı bildirildi. Şekeri halka satmayarak stok yapanların tespit edilmesi halinde haklarında Milli Korunma Kanunu hükümlerinin uygulanacağı uyarısında bulunuldu (Demokrat Erzurum, 11 Mart 1955-Yeni Erzurum, 11 Mart 1955).

1950'liler boyunca şeker darlığı yaşanan Erzurum, İstatistik Kurumu verilerine göre şekerin en pahalı satıldığı şehirlerden birisiydi. 1956 yılı verilerine göre şeker fiyatlarında kilogramı 215 kuruş ile Erzurum ilk sıralarda yer alırken, Kastamonu'da 212,5, Giresun'da 210, İstanbul'da 198, Ankara'da 196, Eskişehir'de ise 185 kuruşa satılmaktaydı (Hürsöz, 2 Kasım 1956).

Vekiller Heyeti'nin şeker hakkındaki kararnamesinin⁶⁶ yürürlüğe girmesi nedeniyle Erzurum'da kristal şekerin toptan satışı kilosu 200, küp şekerin toptan satış kilosu 230 ise kuruş oldu (Hürsöz, 21 Ocak 1957).

1958'in yaz aylarında şeker fiyatlarına zam yapılacağı söylentilerinin yayılması üzerine şeker sıkıntısı yaşanmaya başladı. Önceki dönemlerdeki benzer durumların

⁶⁶ 27 Haziran 1956 tarih ve 6747 nolu kanunun 8. maddesine göre; Şeker ham maddesinin üreticiden satın alma fiyatı ve şartları ile gerek hariçten ithal, gerekse ülke içinde üretilecek küp ve kristal şekerlerin satış fiyatı ilgili kanunun 9-12. maddeleri dikkate alınarak İcra Vekilleri Heyeti kararıyla tespit ve gerektiğinde değişiklik yapılabilir (Resmi Gazete, 9345, 29 Haziran 1956).

yaşanmaması için bakkallara bol miktarda şeker dağıtıldı. Şeker fiyatlarına da zam yapılmadı. Şeker fabrikalarınca kampanyalar düzenlenerek piyasada şeker bolluğu sağlandı (Milletin Sesi, 2 Temmuz 1958). Daha önce günde 150 ton olarak piyasaya sürülen şeker miktarı, darlığı önlemek için günlük 200 tona çıkarıldı. Bakkallara dağıtılan şekerin perakende olarak satışa sunulmadan şekerlemeci ve tatlıcılara yüksek kârlarla satıldığı, diğer taraftan olumsuz propagandalara kapılan bazı kişilerin yine ihtiyacından fazla şeker alarak stokladığı bu süreçte belirlendi (Demokrat Erzurum, 5 Temmuz 1958).

Şeker darlığının önlemesi amacıyla Belediye Encümeni de bir takım önlemler aldı. Buna göre kilo başına kristal şekere 30, küp şekere 40 kuruş narh konuldu (Hürsöz, 24 Ekim 1958).

2.1.2.7.5. Çay

Erzurum'da 1955 Haziran ayında kendini hissettirmeye başlayan çay sıkıntısı gün geçtikçe artış gösterdi. Karaborsaya düşen çayın fiyatı, kutu başına 3,5-4 (360-400 kuruş) liraya alıcı bulmaya başladı (Yeni Erzurum, 7 Haziran 1955).

Çay sorununa çözüm için Erzurum'a gelecek olan 4 ton (40.000 paket) çayın halka dağıtımı 24 Haziran 1955'te Vali Niyazi Akı başkanlığında yapılan toplantıda ele alındı. Toplantıda Tekel Başmüdürü, şehrin aylık çay ihtiyacının 12 ton olduğunu ancak gelecek 4 ton çayın yalnızca şehir merkezi ve 135 merkez köye dağıtılacağını ifade etti. Şehirde 13.000 hane olduğu dikkate alınarak bekârlara bir, evlilere iki paket çay verilmesi kararlaştırıldı. Buna göre de 40.000 paket çayın 27.000 paketi şehir halkına, 7.000 paketi merkez köylere, 3.500 paketi kahvecilere, 2.500 paketi de silahlı kuvvetlere verilecekti. Çayın dağıtımı için muhtarlıklarca hazırlanan hane sahiplerini gösteren listeler, azlarla birlikte imzalanarak çay bayilerine teslim edilecek, vatandaşlar bayilerde adlarına tahsis edilen çayları imza karşılığı alacaktı. Çay bayileri de dağıtım işini bitirdikten sonra yukarıda ifade edilen süreçleri kurallara uygun bir surette yaptığını imza altına alarak İnhisar İdaresine teslim edecekti (Yeni Erzurum, 25 Haziran 1955).

Piyasada yaşanan çay sıkıntısı beraberinde çay fiyatlarına zammı getirdi. Çayın paketi 180 kuruştan 250 kuruşa çıkarıldı (Yeni Erzurum, 28 Haziran 1955). Erzurum'un çay ihtiyacını karşılamak üzere ilk etapta 4.500 kilo çay tahsis edilmiş bunun 2.500 kilosu şehre ulaşmıştı. Muhtarlar aracılığıyla dağıtımına başlandı. Şehir merkezi ile kazaların

çay ihtiyacını temin etmek için temmuz ayı içerisinde 30 ton çayın daha geleceği bildirilmişti (Yeni Erzurum, 4 Temmuz 1955).

Erzurum'da fazlaca tüketilen ve bu dönemde dağıtımı karne ile yapılan çayın, alınan karar doğrultusunda nüfus sayısına bakılmadan her eve bir paket olarak dağıtılması kalabalık aileler için sorun oluşturmaktaydı. Bu nedenle yetkililerden şehre daha fazla çay tedarik etmeye çalışmaları istenildi (Hürsöz, 11 Şubat 1957).

Erzurum merkez ve diğer kazalara çay tahsisi yapıldığı halde özellikle İspir ve Hunut'ta⁶⁷ çay bulmakta sıkıntı çekildiğine dair haberler gelmekteydi. İspir'de halka birer paket çay dağıtılırken Hunut'ta bulunan 4 kahveye aylık birer kilo, Hunut'taki vatandaşlara da aylık 50 şer gram çay verildiği ve halkın bu işlerden sorumlu Tekel Memurundan şikâyetçi olduğu bildirilmekteydi (Hürsöz, 20 Mayıs 1958).

1958 yılı içerisinde çay dağıtımının ilçelere göre aylık miktarı Hasankale, Horasan, Aşkale: 1.600, Oltu: 1.000, Tortum: 800, İspir ise 500 kilo olarak gerçekleştirilmişti (Hürsöz, 10 Temmuz 1958).

2.1.2.7.6. Tereyağı ve Peynir

1955'in sonlarına doğru Erzurum'da daha önceki yıllara kıyasla peynir ve yağ fiyatlarında yüksek artışlar yaşandı. Yağın fiyatı 8 ile 8,5 lira arasında seyretnmekte olup bu fiyatların daha da artarak 10 liraya kadar yükselebileceği ifade ediliyordu. Peynir fiyatlarında da aynı benzer bir yükseliş yaşanmaktaydı (Yeni Erzurum, 20 Aralık 1955).

1958'in Ocak ayı başlarında paketlenmemiş yağa 7 lira bedel konması nedeniyle bakkallarda tereyağı bulmak neredeyse imkânsız hale gelmişti. Kağıt yokluğu nedeniyle yağlar paketlenmemiş ve piyasada yağ olmasına rağmen 7 liralık rayiç bedel ucuz bulunduğu için yağ satışı yapılamamıştı. Bu durum Erzurum'un yağ konusunda varlık içinde yokluk çekmesine neden olmuştu (Hürsöz, 8 Ocak 1958).

2.1.2.7.7. Bakliyat

Ticaret Vekaleti'nin 22 Kasım 1957 tarih ve 9767 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan pirinç fiyatlarına dair tebliği gereğince pirinç kilogram satış fiyatları şöyleydi:

⁶⁷ Şu anki ismi Çamlıkaya olup İspir İlçesi'ne bağlı kırsal bir mahalledir.

sıra malı pirinç 175, yayla malı pirinç 210 ve lüks pirinç 240 kuruş olacaktı (Resmi Gazete, 22 Kasım 1957, sayı, 9763). Erzurum Ticaret Odası’da aldığı kararla Erzurum’daki pirinç perakende satış fiyatlarının ilgili tebliğde belirtilen fiyatla aynı olacağını açıklamıştı (Hürsöz, 28 Kasım 1957).

Gıda maddelerinde artış yaşanması nedeniyle panikleyen vatandaşlar ihtiyaçlarından daha fazla gıda maddesi almaya başlamışlardı. Belediye zabıtalарının vermiş olduğu bilgiye göre 5 günde 50 ton bakliyat satılmıştı (Milletin Sesi, 12 Eylül 1958).

2.1.2.7.8. Yem ve Saman

Erzurum’da yaz yağışlarındaki azlık nedeniyle yaşanan kuraklık piyasada ot ve saman azlığına neden olmaktaydı. Buna kış mevsiminin uzaması da eklenince durum kıtlığa dönüşmekteydi. 1955 yılında kurak geçen yaz mevsiminin ardından kış mevsiminin de uzaması hayvan yemi sıkıntısına yol açtı. Yem yokluğu nedeniyle hayvan ölümleri görülmeye başlandı. Bunun üzerine Çat, Belediye Meclis Üyesi Mahmut Tanas tarafından Başvekalet Makamı’na bir telgraf çekildi. Erzurum Vilayeti Çat Kazası halkı adına Meclis üyesi Mahmut Tanas tarafından Başvekalet Yüksek Makamı’na çekilen 29 Mart 1956 tarihli telgrafta;

“Çat Kazası’nda bilumum hayvanatın açlıktan kırıldığı, Devlet Demir Yolları tarafından saman vagonlarının hiçbir istasyonda duraklamadan mahalline yönlendirilmesi emri verilmesine ve diğer vilayetlerden saman gönderilmesi hususunun kolaylaştırılması yardımlarınızı üstün saygılarımızla arz ederiz” denilmekteydi. Bu telgrafa karşılık olarak Ziraat Vekâleti Veteriner İşleri Umum Müdürlüğü tarafından Münakalat Vekâleti’ne gönderilen 2 Nisan 1956 tarihli yazıyla da; “1955 yılının kurak gitmesi ve kışın da uzun sürmesi üzerine Erzurum mıntıkası hayvanlarının yemsizlikten zor durumda kaldığı, Vekâletimize gelen tellerden anlaşılmaktadır.

Hayvan yemini ihtiva eden arpa ve yulağın mahalli ofislerce teminine imkân olmadığı cihetle diğer vilayetler ofis bölgelerinden adı geçen mahalle demir yolu vasıtasıyla yem sevk edilmektedir. Bu itibarla yem vagonlarının istasyonlarda bekletilmeden doğruca mahalline yem nakliyatı yapılabilmesi için gerekenlere emirlerinizi saygılarımla rica ederim” denilmekteydi (BCA.30.1.0.0.81.510.1).

Kış mevsiminin uzun sürmesi ve bazı köy yollarının da kapalı olması nedeniyle ortaya çıkan yem darlığı daha ciddi bir hal almış ve Valilik tarafından bazı tedbirlere başvurulmuştu:

“1-Kış programında olmayan yolların açılmasına başlanmış,

2-Vilayete tahsis edilen 10 bin ton arpanın Toprak Mahsulleri Ofisi’nce dağıtımına hız verilmiş,

3-Sivas, Kayseri ve civar vilayetlere hayvan yemi almak üzere giden vatandaşlara, vagon taleplerinin süratlice yapılması, ara istasyonlarda herhangi bir sebepten dolayı yem vagonlarının kestirilmemesi sağlanmış,

4-Askeri makamlardan 100, Erzurum Et Kombinası’ndan 400 ton ot temin edilerek vatandaşlara dağıtımı gerçekleştirilmiştir. Yine Et Kombinası’ndan temin edilen samanın mahalli rayiç üzerinden vatandaşa dağıtımı 4 Nisan’dan itibaren gerçekleştirilecektir.

5-Kayseri’den temin edilen 50 ton yonca ve 40 ton kuru otun sevkine de yine 4 Nisan tarihinde başlanılacaktır”.

Ayrıca Valilik, hayvan yemi darlığından istifade edebilecek spekülâtörler için de gerekli tedbirlerin alındığına değinerek aşırı bir artışın olmadığına vurguda bulunulmuştu (Yeni Erzurum, 4 Nisan 1956).

1955-1956 kış mevsiminin uzun sürmesi ve Nisanın ilk günleri olmasına rağmen hala kış şartlarının devam etmesi nedeniyle yem darlığı kendini iyiden iyiye hissettirmekte üretici hayvanını besleyememekteydi. Çiftçinin karşılaştığı bu zor durum karaborsacılara yaramakta Et Balık Kurumu’nun 12 kuruştan verdiği ot, talebi karşılayamadığı için karaborsada 40 kuruştan satılmaktaydı. Yine yetkililerce kilosu 15 kuruş olarak belirlenen samanın kilosu karaborsa da 20 kuruşa satılıyordu. Yem darlığı nedeniyle hayvanlara ekmek verildiği ve özellikle Tekman’ın köylerinde hayvan telefı başladığı haberleri gündemde yer edinmekteydi (Hürsöz, 5 Nisan 1956).

İspirli üreticilerde, hayvanlarının yem ihtiyacını karşılayabilmek için 40 km’lik yolu kürekle açmak zorunda kalmışlardı (Hürsöz, 7 Nisan 1956:). Yine Şenkaya’da 1955 sonlarında nüfus başına tahsis edilen 10 ile 40 kilo arasındaki yem ve buğday mevcut ihtiyacı karşılamaktan uzaktı. 5 köyde 4.000 koyun yem sıkıntısından dolayı telef olacaktı (Hürsöz, 7 Nisan 1956).

Yem sıkıntısını gidermek için Belediye tarafından Sivas’a bir ekip gönderilmiş ve onların çabası ile Zile’den 9 vagon saman Erzurum’a gönderilmişti. Belediye Başkanı ve milletvekillerinin çabası ile Amasya’dan 50, Ulaş’tan 10 ton saman yola çıkarılmış, ayrıca Mardin’in Çilepınar Çiftliği’nden her gün mümkün olduğu kadar Erzurum Ziraat Bankası

adına tediye⁶⁸ saman gönderilmesi temin edilmiştir. Ayrıca Başbakan Adnan Menderes'in yönlendirmesi ile üzerine Ziraat Vekâleti ve Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü bu konuda görevlendirilmiş ve Erzurum'a azami miktarda hayvan yemi sevkiyatı yapılması kararlaştırılmıştı (Yeni Erzurum, 6 Nisan 1956, Hürsöz, 7 Nisan 1956).

Şehirdeki yem sıkıntısının önüne geçmek için alınan tedbirler doğrultusunda 1956 Nisan ayı başlarında 6 trenle 43 vagon saman Erzurum'a ulaşmış ve gerekli yerlere dağıtımları yapılmaya başlanmıştı (Yeni Erzurum, 7 Nisan 1956). Özellikle Erzurum Valisi Niyazi Akı'nın gayretleri ile yem krizi etkisini kaybetmiş, alınan tedbirlerle Kars'ta 50 kuruşa satılan samanın kilosu Erzurum'da 15 kuruştan satılmaya başlanmıştı (Hürsöz, 9 Nisan 1956).

Ancak yolların kapalı olması nedeniyle Çat ilçesinden yem sıkıntısı nedeniyle hayvan kayıplarının devam ettiği bilgisi gelmekteydi. Yem sıkıntısı yanında buğday sıkıntısı da kendini göstermeye başlamıştı (Hürsöz, 9 Nisan 1956).

Kışın şiddetli ve uzun sürmesi ile hayvanların naklinde yaşanan sıkıntılar 135.000 bin hayvanın telef olmasına neden oldu. Bu sayı o dönemdeki hayvan mevcudunun % 7'sine denk gelmekteydi (Hürsöz, 15 Mayıs 1956). Bu da yem ve saman temininde yaşanan sorunların hayvancılık faaliyetleri açısından ne denli büyük bir sorun olduğunu ortaya koyarken bu kıtlığın yol açtığı hayvan ölümlerinin ortaya çıkardığı maddi kayıplar da bir hayvancılık merkezi olan Erzurum ekonomisine büyük darbe vurmuştu.

2.1.2.7.9. Yakacak Maddeleri

Uzun ve ağır kış mevsiminin yaşandığı Erzurum'un en önde gelen sorunlarından birisi de yakacak idi. Kış mevsiminin yaklaşmasıyla şehirde kömür telaşı baş göstermekte ve halk kömürünü temin etme çabasına girişmekteydi. Bu durum çıkarıcı çevreleri harekete geçirerek karaborsacılık faaliyetlerine yol açmaktaydı.

1952 yılında Kasım ayı gelmiş olmasına rağmen Erzurum'da çoğu vatandaş kömür alamamıştı. Kasım ayında kömür parasını yatıranlara ise şubat veya mart ayında kömür alabilecekleri söylenmişti. Kömür sıkıntısının nedenlerinden birini vagon karaborsacılığı

⁶⁸ Gerçekleşen bir alacağı para ile ödeme (sozluk.gov.tr E.T: 02.04.2023).

oluşturmaktaydı. Vagonların el değiştirerek daha yüksek fiyatlarla başka tüccarlara devredildiği bu nedenle kömür üretim bölgelerine vagon gönderilemediği belirtiliyordu. Bu zorluklar karşısında milletvekillerinin harekete geçmemesi de eleştiri konusu olmuştu (Yeni Erzurum, 14 Kasım 1952).

Mart 1953'te Erzurum'un ihtiyacı olan kömürü temin için 9.000 ton kok kömürü gönderilmiş 2.000 ton ilave kömür ise şehre ulaştırılmak üzere yola çıkarılmıştı. Her ev için 500 kg olarak dağıtımı yapılan kok kömürüne aynı oranda ilave yapılarak hane başı kömür hakkı iki katına çıkarıldı (Demokrat Erzurum, 19 Mart 1953).

Ancak ilerleyen aylarda Erzurum için tahsis edilen kömür miktarı artık ihtiyacı karşılayamaz bir seviyeye ulaştı. Bu konuda şehrin ileri gelenleri ve siyasilerin çabasıyla sorun aşılma çalışıldı. 1953 kışında kömür sıkıntısını azaltmak için DP Erzurum Mebusu Dr. Enver Karan'ın⁶⁹ girişimleri ile 500 ton kok kömürü şehre gönderilecekti (Demokrat Erzurum, 9 Aralık 1953). Bu rakama, 1.463 ton kok kömürü daha ilave edilecekti (Demokrat Erzurum, 16 Aralık 1953).

Kışın en şiddetli olduğu dönemlerde Erzurum'da odun fiyatlarında da artışlar yaşanmış ve bazen bu artışlar epeyce yüksek olmuştur. Belediye Başkanı Lütfi Yalım,⁷⁰ odun ihtiyacının Elazığ işletmesinden temin edileceğini ve tonunun 60 lira 90 kuruştan vesika ile satılacağı bildiriminde bulundu (Yeni Erzurum, 7 Eylül 1953). 1954 Şubat'ında odun fiyatlarındaki olağanüstü artışlara bağlı olarak, kırılmış odunun tonu 160 liraya kadar yükseldi (Yeni Erzurum, 6 Şubat 1954).

Erzurum'un kömür sorununa çözüm bulmak için devreye girenlerden biri de Ethem Menderes⁷¹ oldu. Başbakan Adnan Menderes'e göndermiş olduğu 23 Temmuz 1955 tarihli mektupta Erzurum'a tahsis edilen 11.000 ton kok kömürünün mahalli ihtiyacı

⁶⁹ Enver Karan; İstanbul-1894, Adli ve Ruhi Tıp – İstanbul Polis Genel Müdürlüğü 3. Sınıf Doktoru, Adli Tıp Müessesesi Müşahedehane Asistanı ve Adli Tabibi, Üsküdar ve İstanbul Adli Tabibi, Adli Tıp İşleri Genel Müdür Yardımcısı, Yüksek Sağlık Şurası Üyesi, Adli Tıp Meclisi Üyesi – IX. Dönem DP Erzurum Milletvekili (TBMM Albümü 1920-2010, II, 1950-1980, s.560).

⁷⁰ Diş Tabibi, Erzurum Belediye Başkanı (1951-1953) (Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum 1973 İl Yıllığı, 1974, s.434).

⁷¹ Etem MENDERES (İbrahim Etem MENDERES) İzmir - 1899, Hukuk, İdare – Serbest Avukat, Çiftçi, Aydın İli Daimî Encümen Üyesi, Aydın Belediye Başkanı – IX., X. ve XI. Dönem DP Aydın Milletvekili – 20., 21. ve 22. Hükümet İçişleri, 21. ve 23. Hükümet Devlet ve Milli Savunma, 22. ve 23. Hükümet Bayındırlık Bakanı (TBMM Albümü 1920-2010, II, 1950-1980, s. 697).

karşılamaadığı ve bunun 15.000 tona yükseltilmesinin uygun olacağını vurguladı (BCA.30.01.0.0.19.109.8).

1955-1956 kışı için Erzurum'a 20 vagon kömür yola çıkarıldı. Ayrıca kömür tevzi depolarında da 150 ton kömür mevcut olduğu ve en geç ocak ayı başında dağıtımına başlanılacağı duyuruldu (Hürsöz, 16 Aralık 1955). Kömür Tevzi Erzurum Şubesi'nin 1955 Aralık ayında yaptığı açıklamada da ikinci 500 kg kömür dağıtımının yapılacağını bildirmişti. Ancak ocak ayı gelmesine rağmen henüz dağıtımın gerçekleştirilememiş halkın tepkisine yol açmış ve tepkilere basında yer verilmişti (Hürsöz, 6 Ocak 1956).

Yapılan yeni bir açılmayla ikinci parti kömür dağıtımına 9 Ocak 1956 Pazartesi günü başlanacağı ancak tek sobalı meskenlerin bu dağıtımdan yararlanamayacağı yetkililerce belirtildi. İkinci parti kömürden iki oda ve iki sobası olanlar faydalanabilecek ve dağıtımlar mahalle sırasına göre yapılacaktı (Hürsöz, 9 Ocak 1956).

Erzurum'da yaşanan kömür sıkıntısı vatandaşı oldukça zor durumda bırakmaktaydı. Hava sıcaklığının -38 derecelere kadar düştüğü kış aylarında vatandaşa 500 kilogram kömür dağıtımı yapılmış ve halen de 500 kilogram kömürü bile dağıtılmayan vatandaşlar varken İstanbul ve Ankara'da halkın kullanımına sunulan kömür miktarının 2 tona ulaşması tepkilere neden olacaktı (Hürsöz, 13 Aralık 1956). Bir önceki yıla göre 460 ton eksik kömür gelen şehirde hiç kömür alamayan 800 aile bulunuyordu. 500 kilo kömür alanların kömürleri ise bitme noktasına gelmişti (Hürsöz, 15 Aralık 1956).

1956'nın Aralık ortalarında Erzurum'a 26 vagon kömür tahsis edilmişse de bunun ancak 4 vagonu şehre ulaşmıştı. Devlet Demiryolları, vagon eksikliği nedeniyle teslimatı geciktirmişti (Hürsöz, 18 Aralık 1956).

Yetkililerin yoğun çabaları sonucunda 22 vagon kömür aralık ayının sonuna doğru şehre ulaşmış ve böylece hiç kömür almayan 800 aile kömüre kavuşmuştu. Bu tarihten itibaren her gün 4 vagon (100 ton) toplam da 22 vagon daha kömür geleceği bildirildi (Hürsöz, 27 Aralık 1956). Buna rağmen bu süreçte odun fiyatları da yükselişini sürdürmüş ve kırılmış odunun tonu 250 liraya kadar yükseltmişti (Hürsöz, 28 Aralık 1956).

1957 Ocak ayına gelindiğinde 5 ay öncesinde tonu 90 lira olan odun fiyatı 200-250 liraya kadar yükselmişti. Bu fiyatlar yaş odun fiyat olup verdiği fire de hesaba katılınca odunun maliyeti 300 liraya kadar ulaşıyordu (Hürsöz, 19 Ocak 1957).

1957 yılı kışında Erzurum'a yine kömür temin edilememiş ve önceki yıllardaki sıkıntılar yeniden yaşanmaya başlanmıştı. Odunun ton fiyatının da yeniden 200 liradan satılıyor olması dar gelirli vatandaşları iyice zora sokmuştu. Alternatif olarak vatandaşlar tezek yakmaya başlamışlardı. Ancak bu biyolojik yakıt dahi bulunamaz olmuştu (Hürsöz, 25 Aralık 1957).

Şehrin 1958-1959 yılı için ihtiyacı olan kömür tahsisine 10 Temmuz'da başlandı. 10 Ekim tarihinde de bu faaliyetin sona ereceği bildirildi. Erzurum'a tahsis edilen kömür miktarı ise 15.750 ton kok, 4.000 ton maden ve 2.500 ton linyit olarak bir önceki yıllara aynı miktarda belirlenmişti. Bu miktarda mevcut ihtiyacı karşılaması mümkün değildi (Hürsöz, 14 Temmuz 1958).

2.1.2.7.10. Araç Lastiği

Erzurum'da taşıt lastiği sıkıntısı da tedarikinde sorun olan ürünlerden biriydi. Şehirde 700 adet plakalı motorlu taşıt olmasına rağmen 50 adet lastik gönderilmişti. Gelen lastiklerin Şoförler Cemiyeti aracılığıyla dağıtımı gerçekleştirilecekti. Ancak motorlu araç sayısına nazaran gönderilen lastik sayısının azlığı bu işin kolay olamayacağını göstermekteydi (Hürsöz, 31 Aralık 1955).

Lastik sıkıntısını gidermek için Şoförler Cemiyeti'nin girişimleri ile 126 adet lastik Erzurum'a gönderilmek üzere yola çıkarılmış bu sayıya ek olarak 140 adet lastik için de bağlantı kurulmuştu. Ayrıca 200 lastiğin temini için de girişimde bulunuldu (Hürsöz, 1 Şubat 1956).

Yaşanan lastik sıkıntısını gidermek için Erzurum'a 1956'nın Nisan ayı sonlarında 210 adet lastik ulaştırıldı. Bu lastikler ancak 15 günde bayilere dağıtılabildi. Satış formalitesi ağır olduğundan bayilerde satış süresi 15 gün kadar uzatılmış ve bu durum araç sahiplerini zor durumda bırakmıştı (Hürsöz, 1 Mayıs 1956).

Erzurum'da bulunan 700 aracın 500 tanesi küçük ebatlı lastik kullanmaktaydı. Bu nedenle Şoförler Cemiyeti'nin de küçük ebatlı lastik gönderilmesi konusunda ısrarcı olmasına rağmen yine de çoğunlukla büyük ebatlı lastikler gönderilmişti. Bu nedenle 100 civarında araç lastik yokluğundan garajlarda beklemek zorunda kalacaktı (Hürsöz, 24 Mayıs 1956). Bazen de bunun tam tersi söz konusu oluyordu. O zaman da kamyon ve otobüs sahipleri zor durumda kalıyordu (Hürsöz, 15 Temmuz 1958).

2.1.2.7.11. Çimento

İnşaat mevsiminin oldukça kısa sürdüğü Erzurum’da, şehir için tahsis edilen çimentoların zamanında ve düzenli bir şekilde gelmemesi hem inşaat sahiplerini zor durumda bırakmış hem de çimentonun torba fiyatının 10 liraya kadar yükselmesine neden olmuştu (Yeni Erzurum, 7 Ekim 1953).

Erzurum’da çimento fiyatlarının düzenlenmesi ve ihtiyacın karşılanmasına yönelik Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü tarafından Nafia Vekâleti’ne 13 Eylül 1957 tarihli bir yazı gönderildi. Erzurum’a gönderilen ithal malı çimentonun pahalıya mal olduğu, Sivas Fabrikası üretimin ise batı ve sahil bölgelerine gönderilmesinin hatalı olduğu belirtilerek ithal malı üretimin sahil bölgelerine gönderilmesinin maliyet bakımından daha ucuz olacağı ifade edilmişti. Yine Erzurum’da hususi inşaatlarda yaşanan artış nedeniyle halkın ihtiyacı için kullanılan çimentonun 600 tondan 3.000 tona çıkarılması istenmişti (BCA.30.1.0.0.118.746.1).

Erzurum Valiliği tarafından 1958 yılı ortalarında şehirde muhtelif tiplerdeki çimento satış fiyatı ilan edilmiştir. Buna göre, 50 kilogramlık Ankara Çimentosu 7,31 lira, Kartal 9,90 lira, Eskişehir 8,90 lira, Sivas çimentosu ise 10,09 liradan satılacaktı. Ton fiyatları olarak Ankara çimentosu 146,14 lira, Kartal çimentosu 197,95 lira, Eskişehir 171,84 lira ve Sivas Çimentosu 210,91 lira olarak belirlendi (Milletin Sesi, 10 Temmuz 1958).

2.1.2.8. Ticari Hayat ile İlgili Diğer Gelişmeler

1958’de ülke genelinde yaşanan hayat pahalılığının etkileri Erzurum’da da kendini göstermişti. Yapılan hesaplamada 1958 Ağustos ayında hayat pahalılığı % 240’a yükselmişti. Şehirde asgari ücret 1948’de 250 lira iken, 1954’de üç ikramiye ile 315 liraya, 1957’de beş ikramiye ile 375 liraya çıkmıştı. Yine 1958 yılı geçinme endeksi⁷² ortalaması ise 158’di. Oysa yapılan hesaplamalar doğrultusunda geçinme endeksinin 240’a çıkması asgari maaşında 600 liraya yükselmesi gerekmektedir. Dolayısıyla asgari

⁷² Belirli bir sosyal grubun, ortalama yaşama seviyesini devam ettirebilmek için yapması gerekli giderlerin değişmelerini izleyen fiyat indeksleridir (<https://www.iktisatsozlugu.com/tr/nedir/gecinme-indeksleri> E.T: 28.7.2022).

ücretin fiyat artışlarıyla orantılı bir şekilde yükselmemesi, memur ve ücretli çalışanların geçim sıkıntısının daha fazla artmasına yol açmıştı (Milletin Sesi, 24 Eylül 1958).

Tüketim maddelerinin temininde yaşanan sorunlar bazı esnafın ihtiyacının üzerinde ürün depolamasına neden oldu. Buna ulaşım aksaklıklarından kaynaklanan sorunlar ve karaborsacılık gibi nedenler de eklenince şehirde sebze, cam, otomobil yedek parçası, dinamit, inşaat malzemeleri, elektrik, ulaşım gibi ürün ve hizmetlerde de yüksek fiyat artışlarına bağlı olarak sorunlar yaşandı.

Bu sorunları en asgari düzeye indirmek için yetkililer tarafından Milli Korunma Kanunu hükümleri de dikkate alınarak gerekli denetim ve düzenlemeler yapılacaktı. Fiyat artışını ve vurgunculuğu önlemek için Vali Niyazi Akı başkanlığında komisyon toplantıları düzenlendi. Fiyat hareketlerini takip etmek, gerektiğinde müdahalede bulunmak ve her 15 günde bir İktisat Vekâlet'ine rapor vermek üzere Vali Muavini başkanlığında yeni bir komisyonun kurulması kararlaştırıldı (Hürsöz, 4 Ocak 1956).

Milli Korunma Kanunu hükümlerinin uygulanmasını denetlemek üzere oluşturulan dört kişilik ekip, 1956'nın ortalarından itibaren şehirde fiyat kontrollerini farklı zamanlarda sürdürmüş, yapılan denetlemelerde şehir esnafının kanun hükümlerinin uygulanması konusunda gerekli hassasiyeti gösterdikleri kayıt altına alınmıştır (Yeni Erzurum, 3 Eylül 1956).

Erzurum'da yapılan esnaf denetlemelerinin, fiyat artışlarını önlediği, süreçte esneklikler olduğunda bunun doğrudan piyasaya fiyat artışı olarak yansıdığı görülmektedir. Bu durum halkın fiyatlardan etkilenmesine yol açıyordu (Yeni Erzurum, 19 Kasım 1956). Ancak bu tür olumsuzlukların Türkiye ortalamasının altında kalması, alınan önlemlerin fiyat artışlarını kontrol etmede işe yaradığının bir göstergesiydi (Yeni Erzurum, 27 Kasım 1956).

Vilayette oluşturulan komisyon, Belediye İktisat Müdürlüğü ile bütün mağazaları sıkı bir kontrolden geçirerek Milli Korunma Kanuna aykırı hareket edenleri kanuni yollarla cezalandıracaktı (Milletin Sesi, 22 Aralık 1958).

1950-1960 yılları arasında Erzurum'da başlıca ürünlerin yıllara göre satış fiyatları ise aşağıda verilen tabloda gösterilmiştir;

Tablo 2.9. 1950-1960 Arası Dönemde Erzurum’da Temel Tüketim Maddeleri ile ev Kiraları Fiyatları

ÜRÜNLER	PERAKENDE FİYATLAR (Kg/Kr)									
GIDA MADDELERİ	1950	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Ekmek (İkinci)	32	37	41	41	40	40	55	56	64	70
Buğday Unu	37	45	60	60	63	70	89	80	80	101
Prinç	144	139	119	119	129	207	229	192	210	257
Bulgur	70	60	60	60	67	80	103	101	125	125
Makarna	94	90	90	90	92	120	155	181	175	192
Patates	25	29	34	33	37	50	60	58	51	65
Kuru Fasulye	50	62	76	80	80	82	161	249	250	217
Nohut	43	45	52	54	65	70	85	91	110	172
Kuru Soğan	24	40	21	30	42	60	68	49	58	71
Kesme Şeker	204	190	190	190	200	213	268	280	370	370
Toz Şeker	168	150	150	150	164	188	223	237	325	325
Tuz (Mutfak)	20	20	20	20	20	21	20	20	20	24
Taze Fasulye	30	47	41	58	66	42	90	106	68	91
Kabak (Dolmalık)	12	19	18	30	41	33	43	57	53	58
Domates	31	36	36	48	65	45	63	85	78	110
Patlıcan	31	41	38	45	78	50	78	115	114	108
Biber (Dolmalık)	31	49	40	52	78	57	69	113	85	128
Koyun Eti	146	197	226	237	258	276	300	413	493	486
Sığır Eti(Kemiksiz)	-	169	177	202	196	218	220	327	384	396
Tavuk (canlı) Tane	150	175	202	204	248	305	459	648	752	600
Yumurta (Tane)	7	6	7	7	8	12	15	16	19	20
Zeytin tanesi	150	152	160	167	192	280	390	420	465	575
Zeytinyağı	292	260	253	277	354	455	504	451	575	618
Süt	53	50	50	51	57	57	63	98	120	115
Sadeyağ (Erimiş)	467	520	550	517	685	682	784	817	1133	1188
Kaşar Peyniri	293	263	295	371	437	415	591	636	670	731
Çay (Harman)	1600	1600	1600	1600	2150	2500	2500	2689	4000	4000
DİĞER MADDELER										
Odun	14	14	15	14	16	19	19	21	17	18
Gazyağı (Litre)	35	40	43	44	50	50	50	56	77	78
Elektrik	36	36	36	36	36	36	36	47	61	77
Sabun (kg) Beyaz	200	200	200	202	268	305	327	407	500	500
EV KİRASİ(Lira)*										
4 Oda 1 Mutfak	25	25	25	33	48	70	80	170	200	200
3 Oda 1 Mutfak	20	20	20	23	38	55	60	128	138	150
2 Oda 1 Mutfak	15	15	15	16	26	43	50	88	94	100

(Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Aylık İstatistik Bülteni, No: 90, Ağustos 1961: 60). *İkinci derecedeki semtler alınmıştır.

Tabloda yer alan perakende fiyatlar değerlendirildiğinde özellikle 1950'nin ikinci yarısından sonra Türkiye'deki ekonomik sorunların Erzurum'da ki etkisi görülmektedir. 1958 yılı Ağustos ayında paranın devalüasyona uğramasıyla beraber Türk lirasında yaşanan % 220'lik değer kaybının 1958-1960 arası dönemde fiyatlara daha belirgin bir şekilde yansıdığı ve ürün fiyatlarının önceki yıllara göre aşırı şekilde yükseldiği de bir vakadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SANAYİ, MADENCİLİK VE DİĞER KAMU YATIRIMLARI

3.1. SANAYİ

3.1.1. Cumhuriyet Halk Partisi Dönemi Türk Sanayisi

Milli Mücadele'nin başarı ile sonuçlanıp Türkiye Cumhuriyeti'nin 29 Ekim 1923'te ilanından sonra Kurucu Kadro, Mustafa Kemal Paşa'nın öncülüğünde “ekonomik zaferler” kazanma ülküsü ile yola koyuldu. Bu hususta, Mustafa Kemal, “iktisadımıza önem vermek zorundayız” ifadesini kullanırken asıl vurgulamak istediği “sanayileşme” hamlesiydi (Karluk, 1995: 70). Sanayileşme faaliyetinin temel nedeni Osmanlı'dan devralınan yeterli bir sanayi altyapısı olmamasıydı. Nitekim sanayisinin büyük kısmı, el sanatları ve esnaf örgütlenmesine dayalı olan Osmanlı Devleti, Sanayi Devrimi için gerekli dönüşümleri sağlayamadığı gibi dışa açılmanın da etkisiyle adeta yıkıma uğramıştı (Kepenek ve Yentürk, 2001: 19).

1915 sanayi sayımına göre Osmanlı Devleti'nde kuruluş tarihleri belli olan 255 işletme bulunurken bu işletmelerin %28'ine denk gelen 72 işletme 1908 sonrası kurulmuştu. Bu durum Osmanlı sanayisinde özellikle 1908 sonrası bir gelişme olduğuna işaret etmekteydi. Ancak bu gelişme de daha çok sayısal oran olarak bir artışı işaret etmekle sınırlı olup, Osmanlı sanayi sektörü yapısı itibariyle oldukça ilkel bir niteliğe sahipti (Boratav, 2010: 33).

Cumhuriyetin ilk yıllarında bir yandan savaş ve bir yandan da göçlerin neden olduğu yıkımlarla, sanayi daha da geri bir duruma düşmüştü. Hali hazırda var olan sanayi de çoğunlukla iki ya da üç kişinin çalıştığı küçük işletmelerden oluşmaktaydı. Bu dönemin sanayileşme çabalarında öne çıkan en önemli unsur, temel üretim giderlerinden biri olan sermaye eksikliğiydi ve bu da özel kesimin sanayileşme hamlesinde etkin bir rol alamamasına yol açmıştı. İlk ciddi sanayileşme çabaları büyük ölçekli devlet işletmelerinin kurulmasıyla 1930'lu yıllarda gerçekleştirilebilmişti (S. Doğruel ve F. Doğruel, 2010: 60).

Türkiye'de hızlı ve etkili bir sanayileşme için 1930'ların başından itibaren ekonomide “devletçi” bir siyaset izlenmiş ve temel ihtiyaç maddelerinin kamu yatırımları sonucu kurulan fabrikalarda üretilmesi hedeflenmişti (Polatoğlu, 2020: XXXI). Türkiye'

de 1932 yılında faal olan 1.473 işletme bulunuyordu. Bunların 342' si 1923'ten önce, 1.088'i de 1923'ten sonra hizmete girmişlerdi. Kuruluş tarihi bilinmeyen işletme sayısı da 43'tü (BCA.030.10.0.0.24.136.9).

Özel sektörün mali yetersizlikleri nedeniyle sanayileşme yeterli katkı sağlayamaması 1930'ların başından itibaren sanayi yatırımlarında devletin daha etkin hale gelmesine neden olmuştu. Özel sektör gelişinceye kadar devletin ihtiyaç duyduğu ve dışa bağımlılığı önleyecek yatırımların gerçekleştirilmesi hedeflenmekteydi. Bu amaca yönelik bazı yurt dışı geziler düzenlenmiş ve ülkeye yabancı uzmanlar getirilmişti. Bu uzmanlara Türk sanayisinin daha fazla gelişmesi için yapılması gerekenleri içeren raporlar hazırlanmış, bu raporlar doğrultusunda beş yıllık kalkınma planları düzenlenmişti (Yıldız, 2015: 30).

1933 yılı başında, Beş Yıllık Sanayi Planı kesinleşerek ivedilikle uygulanmaya konulmasıyla iki yıl içinde 10'dan fazla büyük fabrikanın temeli atılmıştı. Bu fabrikalara nitelikli elemanlar yetiştirilmiş ve fabrikalar, temelleri atıldıktan iki-üç yıl gibi kısa süreler içerisinde üretim faaliyetlerine başlamışlardı (Yenal, 2003: 70).

3.1.2. Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Erzurum'da Sanayi Faaliyetleri

Cumhuriyet'in ilanı sonrası sanayileşme anlamında Erzurum'da kayda değer bir gelişmeden söz edilmesi güçtü. Şehirde 1925'lerden sonra sanayi tesisi olarak sayılabilecek yalnızca iki un fabrikası faaliyettedir (Küçükuşurlu, 2008: 329). 1935 yılına gelindiğinde sanayi tesisi olarak beş un fabrikası ve iki tabakhane bulunuyordu. Bunların haricinde Ağzıaçık bölgesinde bulunan bir linyit madenide, 1933 tarihinde altmış yıl süreyle Hürrem Bey adında bir şahsa tahsis edilmişti (Polatoğlu, 2021: 71).

Yine 1920'li yıllarda Erzurum sanayisi adına önemli bir tesiste önceden beri şehirde faaliyette bulunan ve 1925 yılında Askeri Fabrika uhdesine alınan İş Ocağı Silah Tamirhanesi olarak bilinen müesseseydi. Dört yüz kadar ailenin geçimini temin ettiği bu kurumun 1934'de Erzincan'a nakledilmesi gündeme gelince aynı yıl fabrika müdürlüğü görevine atanan İhsan Yavuzer, bu kurumun Erzurum'da kalması için tamirhaneyi bir fabrika statüsüne dönüştürmüştü. Tamirhanenin ismi de Silah Fabrikası'na dönüştürülecekti (Yavuzer, 1959: 9,10).

1937 yılında ise şehrin Gölbaşı mevkiinde günde 5.000 kiremit üretecek ve beş yüz işçi çalıştıracak bir kiremit ve tuğla fabrikası da hizmete girecekti. Yine aynı yıllarda İktisat Vekâleti'nin desteği ve Sümerbank katkısıyla iplik fabrikası kurulması için ön çalışma başlatıldı. Fabrika 1.200.000 liraya mal olacaktı ve 1938'de üretime başlayacaktı. Süreç başarısızlıkla sonuçlandı. Plan safhasından öteye geçemedi. 1940'lı yıllara gelindiğinde II. Dünya Savaşı'nın da etkisiyle ülkemizde sanayileşme daha çok yerel girişimlerle yürütülemeye çalışılmıştır. Erzurum'da 1941'de yine bir iplik fabrikası, şeker fabrikası ile 1944-1945'li yıllarda ordu tarafından bir deri fabrikası kurulması da gündeme gelecekti (Polatoğlu, 2021: 72-100).

Erzurum'da 1947'de Mustafa Keskiner tarafından yaptırılan Boyahane Un Fabrikası hizmete girdi (Küçükuşurlu, 2018: 372). Daha sonra bunu 1948'de hizmet vermeye başlayan Aziziye ve Palandöken Un fabrikaları takip etti (1967 Erzurum İl Yıllığı, 1968: 374).

1940'ların sonunda şehirde günlük 6-7 ton üretim kapasiteli toplamda 5-6 un fabrikası faaliyetliydi. Yine küçük çaplı nişasta, sirke, sabun imalatı ile pastırmacılık göze çarpıyordu. Ancak et ve hayvancılık memleketi olan şehirde hala bir et konserve fabrikasının olmayışı büyük bir eksiklik olarak görülüyordu. Dericilik faaliyetlerine ehemmiyet verilmesinin de olumlu neticeler doğuracağı kanaati hâkimdi (Yavuzer ve Tözüm; 1948: 45).

3.1.3. DP Dönemi'nde Erzurum'da Sanayi

Türkiye, 1930'lu yıllarda sanayileşmeyi milli bir politika olarak benimsemiş olmakla birlikte, ülkede sanayileşme sürecinin başlangıcı ancak 1950'li yıllarda yani Avrupa ülkelerinden yaklaşık 150 yıl daha sonra gerçekleşmeye başlamıştır (Ünal, 2010: 11). 1950'li yıllardaki sanayi yapısı, temelleri 1930'lu yıllarda atılan ve ağırlıklı olarak temel tüketim mallarının ithal ikamesine dayalı bir sanayi idi. Sanayinin bu durumunda DP iktidarında da büyük bir değişim gözlenmemiştir (Aydın, 2018: 34).

14 Mayıs 1950 sadece DP'nin iktidara gelişini belirleyen bir tarih olmakla kalmamış aynı zamanda özel sektörün iktidarını pekiştirdiğini de gösteren bir tarih olmuştu (İshakoğlu, 1976: 31). 1950-1960 yılları arasında sanayi sektörünün gelişmesine dönük özel planlar uygulanmış olmamasına rağmen ülke ekonomisinin her sektöründe

olduğu gibi, sanayide de çok dikkat çekici gelişmeler yaşanmıştı. Bu gelişmede esas rolü ise özel sektör yatırımları oynamıştır. Devlet yatırımları daha çok tarım, enerji ve hizmet yatırımları alanlarına yönlendirilmiştir. Devletin özellikle önem verip yatırım yaptığı sanayi alanları şeker ve çay fabrikaları, tarım araç ve gereçleri, gübre, et ve süt ürünleri, kâğıt endüstrisi alanlarıdır (Doğanay ve Çavuş, 2013: 411).

Erzurum’da DP Dönemi’nde ağırlıklı olarak hammaddesi tarıma dayalı kamu yatırımlarının ön plana çıktığı, bunun yanında hem kamu hem de özel sektör yatırım ve faaliyetlerinin farklı sektörlerde de devam ettiği bir süreç dikkat çekmektedir. 1950- 1960 arası dönemde Erzurum’da sanayi alanında öne çıkan kamu ve özel sektöre ait yatırım ve faaliyetleri şöyle sıralayabiliriz;

3.1.3.1. Erzurum’ da Sanayi Alanındaki Kamu Yatırımları (1950-1960)

3.1.3.1.1. Et ve Balık Kurumu’nun Kuruluşu

Türkiye’de et sanayinin kurulması konusu ilk olarak 1936’da toplanan Sanayi Kongresi’nde ele alınmıştır. İlerleyen yıllarda ülkenin çektiği et sıkıntısı sebebiyle çeşitli kurumlar tarafından hazırlanan raporlar hazırlanmıştır. Bu raporlar doğrultusunda hükümetçe, hayvancılığın kalkındırılması ve kasaplık hayvan üretimi ile tüketiminin düzenli bir şekilde yürütülmesi için balıkçılığı da kapsayacak şekilde bütün hizmetlerin önce Ticaret Ofisi’nce sonra da 24 Haziran 1949 tarih ve K/784 sayılı kararname ile Toprak Mahsulleri Ofisi tarafından yürütülmesine karar verildi (İshakoğlu, 1974: 98-Yurt Ansiklopedisi, C.4, 1982: 2739).

Bu kararın ardından önce Toprak Mahsulleri Ofisi bünyesinde “Et Balık Yağ İşleri Müdürlüğü” kuruldu. Uluslararası Kalkınma Ajansı (AID) uzmanları tarafından “Menges Planı” olarak adlandırılan raporla ülkede dokuz kombina kurulması ve Erzurum’dan Ortadoğu’ya et ihracatı yapılması öngörüldü. Yine rapora göre Türkiye’nin NATO’nun et ambarı olması ve kurulacak tesislerin de daha sonra özel teşebbüse devrolunması planlandı (Yurt Ansiklopedisi, c.4., 1982: 2739). Toprak Mahsulleri Ofisi’nin görev çeşitliliği ve genişliği göz önüne alınarak bu kurumdan ayrı yeni bir oluşuma gidildi (İshakoğlu, 1974: 98). Böylece Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı’na bağlı olmak üzere bir “Et ve Balık Kurumu” teşkili hakkındaki ilişik K/871 sayılı kararın yürürlüğe konması Bakanlar Kurulu’nca 28 Temmuz 1952’de kararlaştırıldı. Kurumun sermayesi

40.000.000 lira olup Bakanlar Kurulu kararı ile artırılabilir⁷³ (Resmi Gazete, 8221, 1 Ekim 1952).

Et ve Balık Kurumu, özel sektörün öne çıkmadığı, sermaye birikiminin olmadığı, sanayi ve ticaretin gelişmediği ve yine yetişmiş eleman sıkıntısı çekilen bir dönemde kurulmuş bir İktisadi Devlet Kuruluşu idi (<https://www.esk.gov.tr/tr/10097/Et-ve-Sut-Kurumu-Tarihcesi>).

Kurumun kuruluş amacı, et ve balık işlerini tertip ve tanzim etmek, ticaret, istihsal ve sanayi ile meşgul olmak ve bunlarla ilgili her türlü etüt ve araştırmalar yapmak olarak belirtilmiş ve bu amaçla Kurum'un yapacağı işler ise;

“a) Kasaplık hayvan, balık alım satım ve dış ticareti.

b) «a» fıkrasında gösterilen maddelerin her türlü tabii ve sınai ürünlerinin alım, satım ve dış ticareti,

c) Hayvan ve balık nesillerinin ıslah ve geliştirilmeleriyle alâkalı her türlü sınai, ticari ve zirai teşebbüsleri,

d) a, b, c, fıkralarında gösterilen maksatları sağlayacak her türlü teşkilât, fabrika, mezbaha vasıta ve tesisatı kurma ve işletmesi,

e) Lüzumu halinde, memleket dâhilinde kasaplık hayvan, balık ve mamulleri, üretim vasıtaları ve hayvan ve piyasalarını düzenleme ve anormal fiyat dalgalanmalarını önlemek üzere Ekonomi ve Ticaret Bakanlığının kararıyla tanzim satışları,

f) Kasaplık hayvan ve balık yetiştirme üretme, sanayi ve ticaret mevzularıyla ilgili işler için, Bakanlar Kurulu kararıyla görevlendirilecek Kurum dışındaki malî müesseseler kaynaklarıyla ve tayin edilecek sınırlar dâhilinde özel girişimcilere, resmî teşekküllere Ekonomi ve Ticaret Bakanlığınca onaylanacak talimatname esasları dâhilinde kredi açma işleri” olarak sıralanmıştı.

⁷³ Teşekkül, kuruluşundan itibaren, Ticaret Bakanlığına bağlı bir kuruluş olarak çalışmalarını sürdürmekte iken;

- 21.4.1975 tarih, 12396 sayılı Başbakanlık yazısı üzerine Cumhurbaşkanlığının 28.4.1975 tarih ve 4-340 sayılı onayı ile Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığına,

- Başbakanlığın 12.11.1979 tarih ve 1/17892 sayılı yazısı üzerine Cumhurbaşkanlığının 12.11.1979 tarih ve

4 /966 sayılı onayı ile Ticaret Bakanlığına,

- 15.12.1983 tarih ve 18252 sayılı Resmi Gazetede yayınlanan, 13.12.1983 tarih ve 174 sayılı KHK gereğince Tarım ve Köyişleri Bakanlığına bağlanmıştır (*Et ve Balık Kurumu Dergisi*, Sayı: 67, Ekim-Aralık 1991, s.16)

Ayrıca Kurum'un, Ekonomi ve Ticaret Bakanlığının izniyle yurt içinde ve dışında lüzum gördüğü yerlerde, teşkilât yapabileceği, şubeler açabileceği ve ofisler bulundurabileceği veya bu maksatla hakiki ve hükmi şahıslarla anlaşmalar yapabileceği belirtilmiştir (Resmi Gazete, 8221, 1 Ekim 1952).

3.1.3.1.2. Erzurum Et Kombinası

“Menges Planı” ndan sonra Amerikalı uzmanlara “Noble Planı” adıyla yeni bir rapor daha hazırlanmış, bu raporla kurulacak kombina sayısının dörde indirilmesi öngörülmüş ve yeni raporun uygulamaya konulması ile ilk olarak Erzurum Et Kombinası yapılmıştır (Yurt Ansiklopedisi, C.4,1982: 2739).

Erzurum'a et kombinası kurulması yönündeki karar ise Cemil Sait BARLAS'ın⁷⁴ Ticaret Vekili bulunduğu dönemde 1949 senesi başında alınarak yürürlüğe girdi⁷⁵. 15 Ağustos 1949 tarihinde gerçekleştirilen temel atma töreni ile de Erzurum Et Kombinası'nın inşaatına başlandı. Temel atma töreninde bir konuşma yapan teşkilatın Umum Müdür Muavini Yüksek Mühendis Refet Ertunar, inşaatın ve kurulacak tesislerin sorumlu kişisi olarak davetlilere kombinanın kuruluş gayesi ve hizmetlerine dair şu bilgileri vermişti;

“Yurt ölçüsünde hayvancılık mevzuu akla geldiği zaman, ilk olarak Doğu bölgesini anmamak kabil değildir. Filhakika; doğu bölgesi ve onun merkezi olan Erzurum'un bu mevzuda gösterdiği hassasiyet, alaka ve fedakârlık, şükranla anılmaya değer. Bugüne kadar yurdumuzun büyük nispette et ihtiyacını karşılayan ve harice hayvan ihracı sureti ile de döviz imkânları sağlayan ve en iptidai tarzda, en çetin şartlar içinde bu işi başaran Doğu bölgesi halkı olmuştur. Merkeziyeti ve bu sahadaki faaliyeti dolayısıyla ki, et kombinasının inşası, yerinde bir kararla ilk hareket noktası olarak Erzurum seçilmiştir. Et kombinası tesislerinin gayesi, küçük ve büyük baş

⁷⁴ 1905, İstanbul'da doğdu. Eğitim; İstanbul Hukuk Fakültesi ve Almanya Heidelberg Hukuk Fakültesi Hukuk Doktorası. Adliye Müfettişi, İstanbul Asliye Mahkemesi Azası, Etibank Hukuk Müşaviri – VII. ve VIII. Dönem Gaziantep Milletvekili - 17. Hükümet Ticaret, 18. Hükümet Devlet, Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı görevlerinde bulundu (TBMM Albümü 1920-2010, II, 1950-1980, s. 468).

⁷⁵ Aynı yıl, Belediye Mezbahası Müdürü olarak görev yapmakta olan İhsan Ünüvar tarafından kombinanın kuruluşu ile ilgili mahallinde inceleme yapmakta olan Amerikalı uzmanlara bölge hayvancılığı konusunda açıklamalarda bulunulmuştu. İhsan Ünüvar, açıklamalarında yalnız teşkilat kurmakla tahmin edilen neticenin elde edilemeyeceği, bölgedeki hayvan neslini ıslah, bakım ve üretim gibi öncelikli konulara işaret etti. Nitekim, Erzurum ve civarından her yıl sevk edilen yaklaşık 200.000 baş hayvan içerisinde, besili miktarın adet ve vasıf olarak kombinanın ihtiyacını karşılayacak durumda olmadığını, maksada erişebilmek için de önce Erzurum ve Ağrı vilayetlerinin muhtelif meralarında besi damları yapmak, damızlık dağıtmak ve mevcut neslin ıslahı için mümkün olduğu kadar süratli ve sıhhatli üretimi sağlayacak veteriner kadrosu kurulması gerektiğini ayrıntılarıyla ifade etti (Ünüvar, 1954, s.114).

hayvanların tüketim mntıkalarına, ihraç limanlarına kesilmiş et olarak sevkinin temin etmek ve bunu da en modern usullerle ve beynelmilel hıfzıssıha kaidelerine uygun olarak yapmak, ihtiva ettikleri teçhizat ve tatbik olunan metotlar sayesinde kesilen hayvanın hiçbir parçasını kayba uğratmadan ve onları değerlendirmek sureti ile ekonomi temin etmek ve bilhassa, yetiştiricinin malını kıymetlendirmek, onu sevk müşkülâtından, pazarlara canlı olarak sevk esnasında meydana gelen kayıptan kurtarmış olmak, tüketiciye eti dondurulmuş bir halde yabancı memleketlere ihraç etmektir.

Erzurum için düşünülen et kombinası, yekûn itibariyle 15.000.000 liralık bir tesistir. Halen yapılmakta olan tesis bu büyük kombinanın bir parçası mahiyetindedir. Bu ilk kısmın bedeli de takriben bir buçuk milyon lira civarındadır. İlk program olarak tatbik edilen bu tesisat, iki kısımdan müteşekkildir. Bunlardan birisi, ağılları ve canlı hayvan tartı yerleri ile bir kesim kısmıdır. Diğeri ise, soğuk hava depolarıdır.

Kesim kısmı saatte 40 adet büyükbaş hayvanı muamele edebilecek bir kapasiteyi haizdir. Küçükbaş hayvanın kesimi halinde tesisatın kapasitesi, büyük baş için zikredilen kapasitenin iki mislidir.

İnşaatın hususiyeti, bütün aksamın prefabrike (tamamen imal yerinde hazırlanmış) olarak yapılmış bulunmasıdır. Kolonlar, duvarlar, çatılar, kapılar, pencereler velhasıl binaların bilumum aksamı, makine ve teçhizatıyla birlikte hazırlanmış olarak Amerika'dan getirilmekte olup burada bunların birbirleriyle bağlanarak çatılması ve montajının yapılmasıyla iş tamamlanmış olacaktır. İnşaat bu tarzın seçilmesi, yani(prefabrike) konstrüksiyon olmasının başlıca sebebi, inşaatın süratle ikmal ve aynı zamanda kargir inşaata nazaran daha ekonomik bir hal tarzı olmasıdır..."(Ünivar, 1954: 113-116).

Yukarıda da ifade edildiği üzere Et Kombinasyonu'nun hizmete girmesi ile hayvancılıkla geçimini sağlayan vatandaşlar, hayvanlarının yalnız et bedelini değil kombinada değerlendirilecek diğer yan ürünlerinin de bedellerini alarak kazançlarını artıracaklardı. Dondurulmuş et ürünlerinin büyük şehirlere sevki ile bu şehirlerde yaşayan kalabalık nüfus, kışın en şiddetli zamanlarında bile düzenli ve uygun fiyatlarla gıda ihtiyaçlarını karşılayacaktı. Yine canlı hayvan nakliye masraflarının yüksekliği, sulama ve yemleme işlerinin külfetli, ayrıca canlı hayvan sevkîyatında yaşanan %10'luk kilo kaybı göz önüne alındığında kesilmiş hayvan eti nakliyesiyle büyük tasarruf sağlanmış olacak, ayrıca ihracat imkânlarının genişlemesiyle döviz kaynaklarında artış sağlanarak iktisadi kalkınmanın hızlanmasına önemli katkı sağlanacaktı⁷⁶ (Yeni Erzurum, 25 Ekim 1950).

⁷⁶ İstanbul ve civarının et ihtiyacı göz önüne alındığında, buraların et ihtiyacının kesilmiş et olarak Erzurum'dan karşılanması uygun görüldü. Böylelikle ulaşım ve hayvanların nakli dolayısıyla yaşanan kilo kayıpları önlenmiş olacaktı. Bu durumda yıllık yaklaşık 14.000.000 liraya yakın bir kaybın önüne

Türkiye’de hayvancılığın kalkındırılması, kasaplık hayvan üretimi ile et üretim ve tüketiminin düzenli olarak yürütülmesini sağlamak amacıyla 1949 yılında temeli atılan Erzurum Et Kombinası’nın yapımı 1951 yılında tamamlanmış, 1953 tarihinde ise faaliyete geçmişti (Bozdağ, 1973: 74). Kombinanın yapımı 1951’de tamamlanmış olmasına rağmen 1953 yılına kadar açılmadan bekletilmesinde Et Kombinasını devlet eliyle işletmenin DP tüzük ve programına uygun bulunmaması etkili olmuştur. Fakat daha sonra süreç hızlandırılmış ve bu tesisin artı değerinin katacağı ekonomik ve sosyal fayda üretimin başlamasında etkili olmuştur (İshakoğlu, 1974: 300). Erzurum Et Kombinası, 11 Temmuz 1953’te ilk olarak Toprak Mahsulleri Ofisi’nin bir kuruluşu olarak hizmete açılmış, birkaç ay sonra da Et ve Balık Kurumu’na bağlanmıştır (Yurt Ansiklopedisi, c.4.,1982: 2739).

Erzurum’un büyük ölçüde kasaplık hayvan yetiştirilen bir bölgenin merkezi konumunda yer alması, ilk et kombinasının Erzurum’a yapılmasında önemli rol oynamıştı (Sözer, 1970: 81). Gerek Demiryollarının gerekse de İl-İlçe Veteriner dairelerinin kayıtlarına göre Doğu bölgesinden Batı’ya ihraç edilen hayvan miktarı ortalama olarak 600.000 koyun ve 80.000 sığır olarak gerçekleşmekteydi (Yeni Erzurum, 26 Kasım 1950). Bu sayılar göz önüne alındığında yıllık hayvan ihraç sayısı bile şehrin hayvancılık hususundaki potansiyelini göstermesi bakımından oldukça önem taşımaktaydı.

Erzurum Et Kombinası; işletme tecrübesi, eğitim ve ön (pilot) işletme devreleri olmak üzere üç aşamada planlanmıştı. Ancak daha sonra programda değişiklik yapılarak ihtiyaçların mevcut tesislerle karşılanması mecburiyetinde kalınarak müdüriyet, müdür muavinliği, hukuk işleri, muhasebe, ticaret, işletme, veteriner ve ekspertiz gibi kadroların görev üstlenmesi ile işletmeye açıldı (Ünüvar, 1954: 117).

12 Ocak 1954’ten itibaren perakende olarak koyun ve sığır alımına geçilmiş ve hayvan yetiştiricilerinin yararına olacak bir politika izlenmeye başlanmıştı (Demokrat

geçileceği ve Et Kombinası’nın kısa zamanda yatırım maliyetini karşılayacağı hesap edilmişti. Türkiye’nin 200.665 baş sığır, 2.285.777 baş koyun, 3.533.000 baş keçi ihraç edebilecek kapasitesi olduğu halde canlı hayvan olarak ihraç rakamları bunun oldukça altında kalmakta, yıllık canlı hayvan ihracı 55.000 sığır ve manda ile 180.000 baş koyunu geçememekteydi. Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı’nın Nisan 1950’de aldığı kararla canlı hayvan ihracı tamamen serbest bırakıldığı halde 1950 yılında gerçekleşen canlı hayvan ihracının da önceki yıllardaki gerçekleşmiş olan sayıları aşamayacağından endişe edilmekteydi. Bu doğrultuda mevcut milli imkânların daha iyi değerlendirilmesi ve üreticinin kalkınmasının et endüstrisinin gelişmesine bağlı olduğu değerlendirilmişti (Yeni Erzurum, 25 Ekim 1950).

Erzurum, 12 Ocak 1954). Erzurum Et Kombinası, kasaplık canlı hayvan ihtiyacını serbest ve bağlantılı olmak üzere iki yoldan temin etmekteydi:

“A)Serbest Alımlar: Kombinaların bulunduğu şehirlerin Pazar ve borsalarında alım, evsaf ve şartlara uygun hayvanların %50 randıman (hayvanın et verim oranı) esasına göre teşekkül ettirilen günlük cari, barem fiyatı ile randıman esasına göre satın alınmasıdır.

B)Bağlantılı Alımlar: Önceden hazırlanan şartname veya sözleşmelerdeki esasları kabul eden besici ve yetiştirici olduğu bilinen satıcılarla belirli bir devre için sözleşme yapılarak yine randıman esasına istinaden hayvan satın alınmasıdır”⁷⁷ (1967 Erzurum İl Yıllığı, 1968: 383).

Kurum, serbest alımları piyasa fiyatları üzerinden gerçekleştirirken, diğer taraftan üreticilerle önceden bağlantı kurarak belli bir fiyat garantisi de sağlamaktaydı (Yurt Ansiklopedisi c.4, 1982: 2739). Erzurum hayvancılığını geliştirmek için bağlantı şartnamelerine, besiyi teşvik gayesi ile randıman farkı; kooperatifleşmeyi teşvik için de 100 sığırdan fazla veya 1000 koyundan çok verenlere prim uygulaması da başlatılmıştı (Numanoğlu, Demokrat Erzurum, 1954).

Gerek serbest gerekse bağlantılı alımlarda %50'nin üzerinde randıman veren hayvanlara randıman primi, belirli bir randıman sınırını aşan hayvanlara ise bağlantılı alımlarda, kalite, besi teşvik ve yağ primi desteği yapılmış, 2-6 yaş arasında olanlara da ayrıca gençlik primi ödenmiştir. Uygulanan bu usullerle, hem kaliteli besicilik teşvik edilmiş hem de üreticinin mağdur olmaması için hayvanının gerçek değerini alabilmesi sağlanarak üreticinin de memnuniyeti hedeflenmiştir (Yurt Ansiklopedisi, c.4., 1982: 384).

Erzurum Et Kombinası, saatte 40, günlük 320 büyük baş hayvan kesim kapasitesine sahip olup, tesisin kapasitesi küçükbaş hayvan kesiminde büyük baş kesim kapasitesinin iki katına çıkmaktaydı (Ünüvar, 1954: 116,117). 11 Temmuz 1953'de deneme sürecine başlayan Erzurum Et Kombinası, 1953 yılı sonuna kadar, beş buçuk ayda satın aldığı 56.000 koyun ve 12.500 sığırı, uluslararası yöntemlerle işleyerek halkın ve özellikle de

⁷⁷ Bu usule göre yapılacak sözleşmelerde aylar itibarıyla kayıtlı fiyatlar kurumca garanti edilir. Kombinanın o ay içerisinde serbest olarak aldığı canlı hayvan fiyatları, garanti edilen fiyatın düşse dahi bağlantılı olarak teslim edilecek hayvanların bedelleri garanti edilen fiyattan ödenir. Kombina, garanti edilen fiyattan daha yüksek bir fiyatla piyasadan serbest alım yaparsa aradaki fark sözleşmelerdeki şartlar dâhilinde satıcıya ayrıca ödenir (Erzurum İl Yıllığı 1967, 1968, s.384).

ordunun tüketimine sunmuştur. Bu beş buçuk aylık devrede kombina, satın aldığı koyunların biri için ortalama 60 lira, sığırların her biri için de 200 lira civarında ödeme yapmış ve bu kısa devre içerisinde de 5.860.000 lira üreticiye ödeme yapmıştır (Günçel ve Ayarko, 1954: 56).

Et Kombinası'nın bir yıllık faaliyet devresi değerlendirildiğinde kombina, 1954 yılının on ayı itibarıyla 6.000.000 kilo canlı hayvan almış ve bu suretle Erzurum hinterlandına 10.000.000 liradan fazla para dağılımını gerçekleştirmiştir. Bu ise daha tam kapasitesinin üçte biri ile bile çalışmaya başlamamış bir müessesenin sağladığı olağanüstü hizmet olarak kayıtlara geçmiştir (Numanoğlu, 1954). 1954'ün Şubat ayında Erzurum sınırları içerisinde pazarlanan kasaplık hayvan sayısı 1.900 iken, 1955'in aynı ayında kombina ile bu pazarlama miktarı 11.300'e ulaşmıştı. Bu rakamlar, tesisin kuruluşu ve canlı hayvan satın alma işlemlerinin başlaması ile kasaplık hayvan ticaretinde önceki dönemlere oranla kıyaslanamayacak derecede artış yaşandığını göstermekteydi (Büyük ve Modern Türkiye'de Kalkınan Erzurum, 1955: 27).

Kombinanın tüm tesisleri tam olarak faaliyete geçtiğinde, Erzurum'a kendi belediye sınırları içerisinde sağlayacağı gelirin ise 55.000.000 lira civarında olması beklenmekteydi (Günçel ve Ayarko, 1954: 56).

Kombina ayrıca, 1954 yılının Ekim ayı itibarıyla 8.000 den fazla üretici ve hayvancıdan mal almış ve bunlarla ticari ilişki kurmuştu. Bu da 8.000 ailenin refahı anlamına gelmekte olup böylece asıl amacı olan küçük üreticiyi kalkındırma yolunda da önemli bir başarı göstermiştir. Kombinaya mal satanların % 85'i köylü ve küçük besici, %12 si büyük besici ve tüccar, % 3'ü kadarı da celep ve cambazdan oluşuyordu (Numanoğlu, 1954).

1955 yılın itibarıyla besicilikle uğraşanların sayısı da 1953 yılına nazaran üç kat artış göstermişti. Bunlardan başka, Erzurum Et Kombinası, hayvan yemi ve kurum ihtiyacı malzemeler için de toplamda 2.500.000 lira daha Erzurumluya ödeme yapmıştı. Bu suretle hem köylü ve üreticinin işletme mahsullerini değerlendirmiş hem de iç malzeme piyasasında iyi bir alıcı olarak Erzurum Pazar hacmini artırmıştı (Modern Türkiye'de Kalkınan Erzurum, 1955: 27,28).

Kombina’da usullerine göre kesilen hayvanların, yalnız et kısmı değil hayvanın sakatat kısmı ve diğer uzuvları temizlenip uygun yöntemlerle aşağıda belirtildiği şekillerde istifade edilebilecek hale getirilmekteydi;

“1)Yemeğe salih yağlar: Bu yağların ayrılarak hususi işlemlerle suni tereyağı haline getirilip gliserin imali için hammadde elde edilmesi.

2) Yemeğe salih olmayan yağlar:

a) Tavuk ve kuş yemi,

b) Toprağı ıslah edecek gübreler

c) Sabunluk yağ ve her türlü kozmetik ürünün hammaddesinin temini.

3) Hayvan tırnaklarından tutkal imaline mahsus maddelerinden istifade edilmesi.

4) Kanı kurutarak, kan tozu imal edilmesi”.

Böylelikle hayvan vücudunun neredeyse tamamı zayi edilemeden kullanılmıştır (Ünüvar, 1954: 116,117).

Değerlendirilen başka bir ürün ise hayvanların derileridir. Kombinada elde dilen salamura sığır derileri devamlı olarak Sümerbank’a ait Beykoz Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi’ne sevk edilerek yurt içinde tüketilirken, koyun derileri ise pikle dairesinde yarı-mamul hale getirilerek ihraç edilirdi (Sözer, 1970: 83).

Erzurum Et Kombinası’nda yıllara göre kesilen büyük ve küçükbaş hayvan sayıları aşağıda gösterilmiştir;

Tablo 3.1. 1953-1960 Arası Dönemde Erzurum Et Kombinası’nda Kesilen Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvan Sayıları

YILI	BÜYÜKBAŞ	KÜÇÜKBAŞ
1953	9.808	45.598
1954	21.290	89.977
1955	31.674	51.760
1956	45.681	45.217
1957	34.954	169.821
1958	22.415	277.409
1959	26.667	236.566
1960	17.855	152.098

(Erzurum İl Yıllığı 1967, 1968: 383).

Kesilen sığır ve koyun gövdeleri yazın en sıcak günleri de dahil olmak üzere, Et Balık Kurumu'na ait soğutuculu vagonlarla Ankara, İzmit ve İstanbul'a nakledilirdi (Günçel ve Ayarko, 1954: 56).

Et Kombinasının Erzurum'da kuruluş gerekçeleri arasında şehrin bölge hayvancılığı bakımından önemli bir merkez oluşu etkili olmuştur. Bununla beraber Erzurum, iktisadi ve ticari ilişkiler için de kombina açısından en uygun sosyal muhit olacaktı. Bu durum hem kombinanın her alanda gelişmesine büyük katkı sağlamış hem de yeni kurulacak kombinalar için, bir nevi okul görevi görecek. Yeni ustaların yetişmesine vesile olacaktı (Modern Türkiye'de Kalkınan Erzurum, 1955: 27).

Kombinanın varlığı sosyal hayata da katkı sunacaktır. Bulunduğu bölgede işsizliği gidermek, iş ve ticaret ahlakının oluşumuna yardım etmek, halkın yaşam standardının yükseltmek, sosyal aktivitelerin kurulmasına hizmet etmek gibi daha faydalar buna örnek gösterilebilir. Ayrıca kombinanın halk eğitimi hususunda da bölge açısından önemli yararları mevcuttu. Doğu'da kurulması düşünülen üniversitenin, Veteriner Fakültesinin, Erzurum'da açılmasına karar verilmesinde,⁷⁸ kombinanın varlığı önemli bir rol oynamıştır. Veterinerlik Fakültesi; iç ve dış hastalıklar kliniği, parazitoloji, bakterioloji ve patoloji alanlarında araştırma ve yayın için doğru bir konumdaydı. Bölgenin hayvancılık konusundaki bilgisi ve ortamın buna müsait olması özellikle zootekni alanında fakülteye büyük bir kaynak sağlamış olacaktı (Günçel ve Ayarko, 1954: 56).

Kombina yönetimi kendi personeline Erzurum Lisesi'nin verdiği destekle yabancı dil kursları da düzenlemiştir. Okuma yazma bilmeyen işçiler için okuma yazma kursları ile yine personel tarafından oluşturulan münazara grupları arasında fikir tartışmaları düzenlemiştir. Kulüp kurmuş, sporcu yetiştirmiş, yardım faaliyetlerinde bulunularak fakir ilkokul öğrencilerine yemek ve giyecek desteği verilmiştir. Belediye'ye yol yapımı için, 7.000 parke taş verilmiş, Erzurum merkeze yakın Kân Köyü'nün yolu yapılmıştır. Aileleri barındırmak için 16 lojman inşa edilerek şehrin iskân politikasına kendi imkânları ölçüsünde katkı sunmuş, kombinanın karşısında bulunan çeşme de onarılmıştır. Kış

⁷⁸ Atatürk üniversitesi ilk olarak doğu illerini kapsayan bir üniversite olarak planlanmıştı. Bu doğrultuda da kurulacak üniversitenin fakülteleri de Van, Diyarbakır, Elazığ ve Erzurum'a dağıtılacaktı (Rıfkı Salim Burçak, *On Yılın Anıları (1950-1960)*, 1. Baskı, Nurel Matbaacılık San. ve Tic. A.Ş., Ankara, 1998, s.153).

aylarında et fiyatlarının aşırı yükseldiği dönemlerde ise şehrin et ihtiyacını uygun fiyatlarla karşılayan kombina, Erzurum'un gelecekte sanayi için doğru bir merkez olacağının işareti olmuştur (Modern Türkiye'de Kalkınan Erzurum, 1955: 28).

Et Kombinası işletmeye açıldıktan sonra ürün çeşitliliğini ve hizmet kapasitesini artırmak amacıyla deneme mahiyetinde üretimine başladığı sucuklardan olumlu sonuçlar elde etti. İlerleyen süreçte sucuk imaline başlanacağı yetkililerce ifade edildi (Yeni Erzurum, 8 Şubat 1956).

1956 yılı içerisinde kombinaya ilave olarak 2.000 ton eti muhafaza edebilecek 6 soğuk hava deposu, 2 dondurma tüneli ile 2 dondurulmuş et muhafaza tüneli eklenmek suretiyle hizmet kapasitesinin artırılmasına çalışıldı (BCA.30.1.0.0.112.712.6).

Et Balık Kurumu, Türkiye hayvancılığı ve ülke ekonomisi için oldukça önemli bir yere sahip olmakla birlikte ne yazık ki, yanlış ve siyasi maksatlı yatırımlar, atıl kapasiteler, yanlış istihdam politikaları ve günlük siyasi kararlar nedeniyle zarar etmeye başladı. Bakanlar Kurulunun 20 Mayıs 1992 tarih ve 3088 sayılı kararı ile özelleştirme kapsamına alınarak, 22 Ocak 1993 tarih ve 93/2 sayılı Yüksek Planlama Kurulu kararı ile adı değiştirildi ve "Et ve Balık Ürünleri A.Ş." haline dönüştürüldü. Ancak ilerleyen süreçte Et ve Balık Kurumu'nun Türkiye hayvancılığı için yararlı olacağı düşünüldü. Bu nedenle hayvancılığı geliştirme ve kalite standardını yükseltme politikaları doğrultusunda 26 Ağustos 2005 tarih ve 2005/104 sayılı Özelleştirme Yüksek Kurulu kararındaki; "...Şirketin yeniden yapılanması, AB normlarına uygun olarak hayvancılık sektöründe düzenleyici ve destekleyici bir rol üstlenmesi ..." temel gerekçesi ile kurum, özelleştirme kapsam ve programından çıkartılarak eski statüsüne iade edildi. Kurumun adı daha sonra Bakanlar Kurulu'nun 2013/4553 sayılı kararı ile Et ve Süt Kurumu Genel Müdürlüğü olarak değiştirildi (<https://www.esk.gov.tr/tr/10097/Et-ve-Sut-Kurumu-Tarihcesi> E.T: 10.04.2022).

1953'ten günümüze kadar hizmete devam etmekte olan Erzurum Et ve Süt Kurumu, 2017 yılında kent merkezinden taşınarak Aşkale ilçesinde E-80 karayolunun Erzurum-Erzincan yolu üzerinde, Birinci Organize Sanayi Bölgesi ve Erzurum Şeker Fabrikasına yakın konumda 64.000 metrekare alan üzerinde kurularak yenilendi (Erzurum Büyükşehir Belediyesi, 2021: 118). Günlük kesim kapasitesi ise 200 adet büyükbaş, 1.490 küçükbaş olup hinterland alanı Erzurum, Ardahan, Artvin, Bayburt, Erzincan,

Gümüşhane, Kars, Rize ve Trabzon bölgelerini kapsamaktadır (<https://www.esk.gov.tr/tr/10235/Erzurum-Et-Kombinasi> E.T: 12.05.2022).

3.1.3.1.3. Erzurum Şeker Fabrikası

3.1.3.1.3.1. Türk Şeker Sanayinin Kurulması

Gerek tarımsal üretime sağladığı katkı, gerekse yan ürünleri ve geniş istihdam imkânları sağlaması nedeniyle şeker, önemini her daim koruyan bir ürün olmuştur. Osmanlı Devleti’nde şeker sanayisinin kurulması için yapılan girişimler Tanzimat dönemine kadar uzanmaktadır (Özer, 2021: 97).

Cumhuriyet’in ilk yıllarında izlenen temel ekonomi politikası doğrultusunda devlet, özel girişimi destekleyerek serbest piyasa koşullarında sanayileşmeyi ilke olarak benimsemişti. Bununla birlikte özel sektörün yetersiz kaldığı yahut kârlı bulmadığı alanlarda da ekonomiye müdahale ederek yatırım yapmıştı. Hükümet tarafından 1925 yılında çıkarılan 601 sayılı yasa ile şeker ithalatı zorlaştırılarak şeker sanayine yatırım yapacak özel girişimcilere önemli ayrıcalıklar sağlanmış ve yerli şeker üretiminin korunması amaçlanmıştır (Karluk, 1995: 71).

Türkiye’de şeker fabrikası kurulması hususunda ilk teşebbüs Uşaklı Molla Ömeroğlu Nuri (Şeker) isimli bir çiftçi tarafından başlatıldı (<https://www.turkseker.gov.tr/?ModulID=3&MenuID=3>, E.T: 25.03.2021). Bu hususta, “İktisat Vekâleti’nin 7 Nisan 1923 tarih ve Ticaret Müdüriyet-i Umumiyesi’nin 9006161 numaralı tezkeresi ve İcra Vekilleri Heyeti’nin 19 Nisan 1923 tarihli toplantısı ile ele alınan, merkezi Uşak’ta olmak üzere bir şeker fabrikası tesis etmek ve şeker imal ve ticaretine ait her türlü zirai, sınai ve ticari faaliyetlerde bulunmak üzere 300.000 lira sermaye ve elli yıl süreyle Uşak Terakki-i Ziraat Anonim Şirketi adıyla bir şirketin kurulması kararı” ile Uşak Şeker Fabrikası’nın kurulması için ilk adım atılmıştı (Polatoğlu, 2017: 68).

Ancak şirketin kuruluşu, bir şeker fabrikasının da kurulduğu anlamına gelmemiş, yaşanan bazı mali ve teknik nedenler fabrikanın kuruluşunun gecikmesine neden olmuştur. Bu gecikme kısaca Şeker Kanunu olarak isimlendirilen 601 sayılı ve 5 Nisan 1925 tarihli “Şeker Fabrikalarına Bahşolunan İmtiyaz ve Muafiyet Hakkında

Kanun” un çıkmasına kadar devam etmiştir (Avcı, 1991: 53). İlk şeker fabrikasının temeli şirket tarafından 6 Kasım 1925 tarihinde atılabilmiş ve fabrika 17 Aralık 1926 tarihinde işletmeye açılmıştır. Ardından 26 Kasım 1926 tarihinde Alpullu Şeker Fabrikası hizmete girmişti (Karluk, 1995: 71- <https://www.turkseker.gov.tr/?ModulID=3&MenuID=3> E.T: 25.03.2021).

Türkiye’de pancar şekeri sanayinin kurulması fikrinin temelinde, nüfusun şeker ve şekerli maddelere olan ihtiyacının bu sanayinin ürettikleri ile karşılanması ve şeker yerine tüketilen meyvelerin de gerek kurutulmuş gerekse taze olarak ihracının artırılması yer almaktadır. Ayrıca eğitim bitkisi olarak pancarın ziraattaki modernizasyonunun oluşmasına yardımcı olmak, pancar ziraatının uygulanacağı yerlerde çiftçinin gelir ve geçim seviyesinde artış sağlanması da hedeflenmiştir (Avcı, 1991: 52,53).

Türkiye’de şeker fabrikaları kurma girişimleri ilerleyen yıllarda devam etmiştir. Bunları, 1933’de açılan Eskişehir Şeker Fabrikası ile 1934’de açılan Turhal Şeker Fabrikası A.Ş takip etti. Bu fabrikaların çalışmalarını daha verimli hale getirmek amacıyla 1934’de Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi (TŞFAŞ) kuruldu (Yurtoğlu, 2017: 303). Merkezi Ankara, süresi 99 yıl ve sermayesi 22.000.000 lira olarak belirlenen şirketin mukavelenamesi 8 Haziran 1935’de İcra Vekilleri Heyeti’nce tasdik edildi (BCA.30.18.1.2.56.53.6). Şeker sanayindeki gelişmelere paralel olarak Türkiye’deki şeker üretim miktarı da artış gösterdi. Ülkede, 1926’da 573 ton olan şeker üretimi 1935 yılında 53.827 tona yükselmiş ve bu artışta şeker yasasının getirmiş olduğu teşvikler de önemli katkı sağlamıştı⁷⁹ (Karluk, 1995: 71).

3.1.3.1.3.2. Erzurum Şeker Fabrikası’nın Kurulması

Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren Erzurum’a çeşitli fabrikalar kurulması amacıyla etütler yapıp sözler verilmiş olmasına rağmen bunların gerçekleştirilmesi konusunda herhangi bir adım atılamamıştı. 1935 yılında Doğu Gezisi kapsamında Erzurum’a ziyarette bulunan Başvekil İsmet İnönü’nü ye Erzurum ve çevresinde yaşanan ve kendisinin de bizzat tanıklık ettiği iktisadi kriz konusunda bir rapor sunulmuştu.

⁷⁹Bu teşvikler şunlardır; Pancar üretimi yapılan arazinin 10 yıl süre ile arazi vergisinden muaf tutulması, fabrikalara yapılan taşıma işlerinde ulaşım vergisinin 1/3 oranında indirilmesi, üretilen şekerden 8 yıl boyunca tüketim vergisi alınmaması, çalışan personelden 10 yıl süreyle kazanç vergisi alınmaması, kuruluş yeri için 15 hektar arazinin devletçe sağlanmasıdır (S. Rıdvan Karluk, *Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim-Yapısal Değişim*, Beta Basın Yayın Dağıtım, 1995, s.71).

Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası tarafından Erzurum'un ticari ve iktisadi durumunu anlatan raporda Erzurum'da bir şeker fabrikası kurulması hususunda şu ifadeler yer verilmişti;

“Evvelce de Vilayet Yüksek Makamına ve Ekonomi Bakanlığına arz ettiğimiz üzere, Erzurum'da alınacak iktisadi tedbirlerin başında bir şeker fabrikasının tesisini ehemmiyetli bulmaktayız. Erzurum yaylasının birçok yeri, pancar ekimine müsaittir. Üretilen pancarlarda % 18-20 şeker bulunmaktadır. Pancar küspesinin de çok uzun müddet ahırlarda kalan hayvanatın beslenmesi için faydaları olacağı tabidir. Şark mıntkasında şeker sarfiyatı, bir fabrikanın yetiştireceğini sarf edebilecektir. Yaptığımız tahkikata nazaran, senevi sarfiyat 8-10 bin tondur. Şeker fabrikası olursa, mıntıkada zürra (çiftçi) ve amele iş bulacak, eksilen nüfusla birlikte refah artacaktır. Eğer devletçe bir beşinci şeker fabrikası açılacaksa, yerinin Erzurum'da olmasını dileriz” (Küçükuşurlu, 2018: 377,378).

Yukarıdaki rapordan da anlaşılacağı üzere Erzurum'da kurulacak şeker fabrikasının hiç şüphesiz şehrin iktisadi ve sosyal hayatına pek çok açıdan katkı sağlayacağı muhakkaktı. Öte yandan Atatürk'ün 17 Kasım 1937 yılında Pertek'te yaptığı konuşma da, “Şeker fabrikalarının sayısı yirmiye çıkmaz ve şeker ekme kadar kolay alınır hale getirmesek, gürbüz çocuklara hasret kalacağız” şeklindeki ifadeleri de şeker fabrikalarının önemini ve daha fazla fabrika yapmanın gerekliliğini ortaya koymaktaydı (Temizgüney, 2010: 332).

Erzurum'da bir şeker fabrikası kurulması amacıyla 18 Mart 1953 tarihinde, Erzurum mebusu Rıza Topçuoğlu⁸⁰ ve Erzurum Valisi Cemal Gökten⁸¹ şehrin ileri gelen tüccarları ile bir araya geldiler. Şeker fabrikası için şehirde kurulacak şirketin statüsünün belirlenmesi için yapılan toplantı sonunda statü, kurucular tarafından imzalanmıştır. Şirket için Ziraat Bankası'nda açılan hesaba ilk parayı Erzurum İnekçilik ve Sütçülük İstihsal Kooperatifi yatırmıştır (Demokrat Erzurum, 19 Mart 1953).

Erzurum'a kurulacak şeker fabrikası için diğer önemli bir adım da 10 Mart 1953 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile “M.M. (Mahdut Mesul) Erzurum ve Civarı Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifi'nin kurulması olmuştu (BCA.030.18.01.133.81.8). Milli

⁸⁰ Rıza TOPÇUOĞLU (Hasan Rıza TOPÇUOĞLU); 1905 Erzurum. Tüccar, Erzurum Merkez Dervişağa Camii İmam ve Hatibi, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı, Kızılay, Verem Savaş Dernekleri, Belediye ve İl Genel Meclis Üyesi, IX. Dönem DP Erzurum Milletvekili – Kırmızı Şeritli İstiklâl Madalyası sahibi (TBMM Albümü 1920-2010, II, 1950-1980, s.560).

⁸¹ 28 Temmuz 1951 - 14 Haziran 1954 tarihleri arasında Erzurum Valiliği görevini yürütmüştür (Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum 1973 İl Yıllığı, 1974, s.391).

Eğitim Bakanı Rıfki Salim Burçak ve Erzurum Milletvekili Mustafa Zeren'in⁸² yanı sıra ilk yirmi bir üyesi arasında Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ'nin de yer aldığı kooperatifin kuruluşu gerçekleştikten sonra fabrikanın alt yapı çalışmalarına başlandı (Küçükuşurlu, 2018b: 188). Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifi'ne çiftçinin katılımını sağlamak için, bölge de ziraat teşkilatı kurulmuş, toprak ve ekim etütleri yapılmış, bölgenin her tarafında pancar ekecek çiftçi ile temasa geçilerek ekim hazırlıklarına başlanmıştı. Kooperatif 'te toplanan çiftçi sermayesinin fabrikanın kuruluşunda kullanılarak Kooperatif vasıtasıyla çiftçinin fabrikaya hissedar olması amaçlandı. Bu doğrultuda yürütülen çalışmalarla fabrikanın temel atma tarihine kadar dörtte biri nakdi olmak üzere 2.000.000 liraya yakın iştirak taahhüdü sağlandı⁸³ (Veldet, 1958: 1092,1093).

Şeker fabrikasının önce Aşkale'de kurulması kararlaştırılmış fakat daha sonra Ilıca'da tesisine karar verilmişti. Fabrikanın ilk olarak Aşkale'de kurulmak istenmesindeki amaç Erzincan bölgesindeki üreticinin de pancarını Aşkale'ye getirmesine kolaylık sağlamaktı. Ancak Erzincan'a da bir şeker fabrikası kurulması kararı alınınca daha merkezi konumda olan Ilıca'da tercih kılındı (Demokrat Erzurum, 26 Kasım 1953).

Bakanlar Kurulu'nun 30 Mart 1954 tarihli kararı ile de hem Erzurum'da kurulacak şeker fabrikası hem de Erzurum Vilayeti'nin tamamı ile Gümüşhane Vilayeti'nin Bayburt kazasından oluşan bölgede, 601 ve 6168 sayılı kanunlara göre pancar ekim alanlarının düzenlenmesi için Türkiye Şeker Kurumu A.Ş'ne imtiyaz verildi (BCA. 030.18.01.02.135.36.13).

⁸² Mustafa ZEREN; 1895 Pasinler. Harp Okulu ve İstanbul Hukuk Fakültesi -Albay, Muhafız Alayı Yaveri, 7. Tümen Yaveri, Haydarpaşa Sevk Memuru, Topçu Alayı Levâzım Müdürü, Gülhane Hastanesi, Kuleli Mektebi, Yedek Subay Okulu Levâzım Müdürü ve Hocası, Askerî Adli Yargıç, Askerî Yargıtay Savcı Yardımcısı, Yargıtay Aza Mülazımı, Askerî Adli Subay, Millî Savunma Bakanlığı İdari Teftiş Heyeti Üyesi, Askerî Yargıtay Adli Üyesi, Serbest Avukat – IX. Dönem DP Erzurum Milletvekili - TBMM Başkanvekili (TBMM Albümü 1920-2010, II, 1950-1980, s.560).

⁸³ “Şeker Sanayiinde 1950’lerden sonra çiftçinin kooperatifler yoluyla teşkilatlandırılması düşünülerek bu fikir uygulamaya geçirilmiştir. Bu kooperatifler yoluyla da çiftçinin fabrika kurması ve bunları işletmesi planlanmıştır. Ancak pancar üreticilerinin sermayeleri kooperatifler aracılığıyla da olsa fabrika kurmaya yeterli değildir. Aynı zamanda çiftçilerin güçlü bir kooperatif sistemi kurmaları da mümkün olamamıştır. Kooperatiflerin yönetiminde ve mali kaynakları oluşturulmasında Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. büyük çapta söz sahibi olmuştur. Sonuçta pancar kooperatifleri şeker şirketinin verdiklerini uygun olarak dağıtan, sosyal yaşam seviyesinin yükseltilmesine katkıda bulunan faydalı fakat yetersiz bir görünüm kazanmıştır” (Sedat Avcı, *Türkiye’de Şeker Sanayi*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1991, s.140,141).

İmtiyazın ardından “Doğu vilayetlerinin kapısı” sayılan Erzurum’da kurulacak fabrikaya, Şeker Fabrikaları Genel Müdürlüğü’nce tesis edilecek arazinin istimlakı için görevlendirilen bir heyet Erzurum’a gelerek çalışmalarına 1954’ün Haziran ayından itibaren başladı (Yeni Erzurum, 10 Haziran 1954).

1956 yılı içerisinde Doğu illerinde açılması planlanan dört şeker fabrikasından biri olan ve aynı zamanda tüm dünyada deniz seviyesinden bu derece yüksekte kurulacak ilk fabrika olması ile önem kazanan Erzurum Şeker Fabrikası’nın temel atma töreni Başbakan Menderes, Devlet Vekili Dr. Mükerrerem Sarol, Hariciye Vekili Prof. Fuat Köprülü, Maliye Vekili Hasan Polatkan, Nafia Vekili Kemal Zeytinoğlu, Milletvekilleri, Erzurum Valisi, Şeker Şirketi Umum Müdürü Baha Tekand, askeri ve mülki diğer yetkililer, basın mensupları ile oldukça kalabalık bir halk topluluğunun katılımıyla 22 Eylül 1954 tarihinde gerçekleştirildi (Veldet, 1958: 1087). Fabrika temeline ilk harç, Başbakan Adnan Menderes tarafından “*memlekete ve millete hayırlı olması*” dilekleriyle atılmıştı (Demokrat Erzurum, 22 Eylül 1954: 1).

Erzurum Şeker Fabrikası’nın üretim sahaları daha ziyade tahıl ekimine ayrılmış alanlar olmakla beraber uygun yerlerde de yem bitkisi olarak ot yetiştiriciliği yapılmaktaydı. Ancak bu alanlarda yapılan ziraatın, modern yöntemlerden uzak olması hem ürünün hem de verimin düşük olmasına yol açıyordu. Zirai mekanizasyon, gübreleme, sulama, ilaçlama, kaliteli tohumluk kullanılması gibi esasları barındıran modern ziraat sistemini yerleştirebilmek için ise köklü değişimi sağlayacak bir organizasyona ihtiyaç vardı. Eğitici ve yönlendirici bir bitki olan şeker pancarının yetiştirilmesi Doğu Anadolu’da bu organizasyonun gerçekleşmesinde önemli bir aşama olup Erzurum Şeker Fabrikası’nın kurulma nedenlerinden biri de bu dönüşümü sağlamaktı (Avcı, 1991: 264).

Bayburt’tan Iğdır’a kadar oldukça geniş bir ekim sahası olan fabrikanın ziraat teşkilatı, Bayburt, Ilıca, Horasan, Oltu, Hasankale, Ağrı ve Iğdır olmak üzere yedi bölgeye ayrılmıştı. Ayrıca, Kısanta (Demirözü), Erzurum, Aşkale, Narman, Hınıs, Eleşkirt, Tuzluca, Başköy’de de 8 müstakil fen memurluğu tesis edilmişti (Temizgüney, 2010: 334, 335). Her yıl 7.000 hektarlık alanda dönüşümlü pancar ekimi yapılacak, fabrika senede azami 60 günlük normal bir kampanya devresinde 100-120.000 ton pancar işleyerek 15-18.000 ton şeker üretimi gerçekleştirecekti. Fabrika üretiminin % 60-70

kadarını ise bu bölgede yoğun rağbet gören küp şeker oluşturacaktı (Veldet, 1958: 1107). Üretilen küp şekerin şekli de Turhal ve Kayseri’de üretilenlerden farklı olacaktı (Hürsöz, 25 Mayıs 1956).

Fabrika yetkileri de köylüyü pancar ekimine teşvik etmek için bazı tedbirler almıştı. Bu tedbirler kapsamında; ekim sahalarında haşere ile mücadele ilaçları kullanımı, suni gübreleme ve çiftçiye ucuz gübre temini, çiftçinin ziraat alet ve makinaları ile donatımı, sulama işleri konularında çiftçiye yardımcı olan çalışmalar yapılmıştır (Erzurum İl Yıllığı 1967, 1968: 375, 376). Ayrıca Erzurum pancar ekicileri, iklim koşullarının sertliği nedeniyle ekim ve bakım işlerini tam zamanında yapmak, kışın erken gelmesinden dolayı hasadı Eylül sonuna bitirerek fabrikaya ulaştırmak zorundaydılar (Yurt Ansiklopedisi, C.4, 1982: 2743). Bölge çiftçisinin daha ilk yıldan itibaren pancar ziraatının teknik icaplarını yerine getirmede gösterdiği itina, beklenen zirai kalkınmanın kısa sürede gerçekleşeceğine dair olumlu bir işaret olarak görülmüştü (Veldet, 1958: 1108).

Yine bölge topraklarının tabiatın bereketini taşıyan kendine özgü bir hususiyetinin olması ile başka alanlarda 150 günde gerçekleşen şeker pancarının gelişim süresi buralarda 100 günde tamamlanmaktaydı. Böylece doğa, kışın uzun geçmesi nedeniyle kaybettiği zamanı, gece ve gündüzlere katarak fazlasıyla telafi etmekte olup bu da pancar yetiştirilmesinde çiftçi için olumlu bir durum ortaya koymaktaydı (İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, 1960: 113).

Şeker pancarı ekimi için ayrılan verimli bölgelerde 1956 Mayıs ayı başında pancar ekiminin başlaması ve ay sonuna kadar ekim işinin bitirilmesi planlanmıştı. Hesaplamalara göre 1 ton pancardan 150-160 kg civarında şeker elde edilecekti. Fabrikada ilk olarak eylül ayı içerisinde deneme kampanyasına başlanacak eylül sonu itibarıyla de şeker üretimine geçilecekti (Hürsöz, 25 Mayıs 1956).

Günlük 1.800-2.000 ton pancar işleme kapasitesine sahip fabrikaya, büyük miktarda pancar depo edebilecek genişlikte silolar eklenmişti. Bölge hayvancılığı için büyük öneme sahip pancar küspesinin de uzun ve soğuk kış aylarında rahatça kullanılabilmesi için fabrikaya kuru küspe imal tesisleri ilave edildi (Veldet, 1958: 1107).

Kış aylarında, çiftçiler tarafından ambarlarında rahatlıkla muhafaza edilebilecek “prese kuru küspe” paketlerinin her bir kilosu ıslanınca 8 kg’a yakın besi vererek bölgenin hayvancılık sektörüne de büyük katkı sağlayacaktı (İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi,

1960: 113). Yine pancar üretimi için de bölge çiftçisine yıllık ortalama 12.000.000 liralık ödeme yapılacak ve üretilecek şekerin değeri ise 18.000.000 liraya ulaşacaktı. Bu gelişmeler, Erzurum Şeker Fabrikası'nın bölgenin ekonomik hayatına etkisi bakımından dikkate değerdi. Bina ve tesislerin yapımında, 11.500 ton çimento, 900 ton inşaat demiri, 8.000 m³ taş, 65.000 m³ kum ve çakıl, 1.300 ton kireç, 4.000 m³ kereste kullanıldı. Fabrikanın su isale hattı ve şebekesi için 25 kilometre boru, demiryolları için 7,5 kilometre ray döşenmiştir. 195. 000 m³ toprak hafriyatı gerçekleştirilmiş, 50.000 m³ sosyal bina inşa edilmiş, 750 kilovat gücünde elektrik tesisatı ile 5 buhar kazanı tesis edilip 120.000 ton ağırlığında çelik konstrüksiyon, makine ve tesis aksamı kurulumu yapılmıştı. Böylelikle Erzurum Şeker Fabrikası, sadece Türkiye'de değil Dünya ölçeğinde yüksek iş güdümü ve mühendislik eseri olarak şeker sanayi için ehemmiyet arz eden bir fabrika olarak öne çıkmıştı (Veldet, 1958: 1108).

22 Eylül 1954 günü temeli atılan fabrikanın montajı, bütün sosyal tesisleri ile birlikte (çalışılmayan kış ayları hariç) 325 iş gününde bitirildi. 24 Eylül 1956 günü pancar işlemeye alınarak deneme kampanyasına başlayan fabrikanın açılış töreni 30 Eylül 1956 Pazar günü yapıldı (1967 Erzurum İl Yıllığı, 1968: 375). Erzurum Şeker Fabrikası'nın açılış töreni, Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes'in de aralarında bulunduğu bir ortamda halkın da katılımı ile coşku içerisinde gerçekleştirildi (Veldet, 1958: 1097).

Erzurum Şeker Fabrikası'nın kurulduğu alan ile ilgili yukarıda bilgilendirmede bulunulmuştu. Konumu ile ilgili ise şu değerlendirmede bulunmak yerinde olacaktır. Fabrika, Erzurum'un 15 km batısında, Erzurum- Erzincan karayolu üzerinde yer almaktaydı. Aynı zamanda Kuzeydoğu Anadolu demiryolu hattının merkezi bir noktasında ve Trabzon-İran transit yolun güzergâhı üzerinde bulunan Erzurum Şeker Fabrikası, ulaşım bakımından da oldukça elverişli bir noktadaydı (Sözer, 1970: 80).

Kurulduğunda, dünyada yaklaşık 2000 metreye yakın bir rakımda inşa edilmiş “tek şeker fabrikası olma özelliğini taşıyan” Erzurum Şeker Fabrikası'nın, bölgeye yakın limanlara olan uzaklığına rağmen, üç inşaat mevsiminde tamamlanmış olması da oldukça önemli bir başarıydı (Veldet, 1958: 1108). Fabrikanın inşaat sürecinden başlayarak ve montaj işlerinin tamamlanmasına kadar olan süreçte 54 memur, 305 işçi, 83 müstahdem çalıştırılmış ve 102 memur yetiştirilmiştir (İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, 1960: 113).

İşletmeye açıldığı 1956 yılında, diğer şeker fabrikalarından getirilen 60 kadar usta, yeni işçileri eğitmişlerdi. Bu işçilerden bir kısmı da eski fabrikalarına dönmeyerek Erzurum'a yerleşmişlerdi (Sözer, 1970: 80).

Erzurum Şeker Fabrikası, bina ve tesislerinin yanında, şeker, malzeme, tohum, gübre ambarları, atölye binaları, ikametgâhlar, misafirhane, lokanta, satış mağazası binaları, işçi pavyonları, demiryolları, yolları, havuzları, bahçeleri, ağaçları ve parkları dahil olmak üzere son kurulan 11 şeker fabrikası içerisinde de en büyüğü olma özelliğine sahipti (İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, 1960: 113).

Fabrika, 1950'li yıllarda 55 binlere yaklaşan nüfusunun yanında sahip olduğu kara ve demiryolları ile de önemli bir ticaret merkezi konumundaki Erzurum için önemli bir yatırım idi (Temizgüney, 2010: 341). Fabrikanın kuruluşu ile birlikte burada çalışmaya başlayan memur ve işçiler sanayideki istihdama katkı sağlarken pancar eken çiftçi sayısında ve pancar üretiminde yaşanan artış beraberinde tarım ve hayvancılık sektörlerindeki gelişmeyi sağlamıştır. Özellikle kampanya döneminde yaşanan hareketlik esnafın, gelirinde artış sağlarken; pancarın, küspenin ve şekerin taşınma işlemleri ise nakliye sektörüne olumlu yansımıştır (Şimşek, 2018: 1147,1148).

Enerjisini, buhar türbini üreticisi ile kendi sağlayan fabrikada, üretimde yaklaşık 173,69 Kwh/ton enerji tüketimi gerçekleştirmekteydi. Fabrikanın su ihtiyacı akarsulardan ve artezyen kuyularından sağlanarak, üretimde 100 ton pancar için 1.100 m³ su tüketiliyordu (Erzurum Analitik Etüdları, 1965: 75).

Fabrika üretime geçtikten sonra önceden planlandığı üzere ve doğu illerinde küp şeker tüketiminin fazla olması da göz önüne alınarak küp şeker üretimine ağırlık verilmiştir. Fabrikada bölgeye has sert küp şeker (kesme şeker) üreten tesisler yılda on bir ay çalıştırılmış ve diğer şeker fabrikalarından gönderilen toz şekerden de küp şeker üretimi yapılmıştır (Yurt Ansiklopedisi, 1982, c. 4: 2742).

Tablo 3.2. 1956-1960 Arası Dönemde Erzurum Şeker Fabrikası Üretim Sahalarında Üretilen Pancar Miktarları

Ekim Sahaları	1956 Elde Edilen Pancar Miktarı (Ton)	1957 Elde Edilen Pancar Miktarı (Ton)	1958 elde Edilen Pancar Miktarı (Ton)	1959 Elde Edilen Pancar Miktarı (Ton)	1960 Elde Edilen Pancar Miktarı (Ton)
Ağrı	3.988	3.726	7.717	32.185	8.970
Bayburt	7.648	8.089	18.919	27.152	33.250
İlıca	5.684	7.597	13.441	10.824	19.784
Hasankale	9.874	12.729	20.622	29.197	40.618
Horasan	-	-	-	7.503	11.797
Iğdır	-	-	-	-	64.273
Oltu	-	-	-	8.373	16.512

(Erzurum İl Yıllığı 1967, 1968: 379)

Tablo 3.3. 1956-1960 Arası Dönemde Erzurum Şeker Fabrikası Üretim Miktarları (Ton)

Yıllar	Şeker Pancarı Eken Çiftçi Sayısı	Ekilen Alan (hektar)	İşlenen Pancar (Ton)	Pancardan İstihsal Edilen Küp Şeker Miktarı (Ton)	Pancardan İstihsal Edilen Kristal Şeker Miktarı (Ton)	Diğer Fabrikalara Ait Küp Tozundan Elde Edilen Küp Şeker(Ton)	Toplam (Ton)
1956	5.059	3.338	27.205	40	2.255	-	2.295
1957	4.662	5.253	32.142	1.990	600	2.925	5.515
1958	7.712	6.307	60.699	5.052	1.917	4.894	11.863
1959	10.533	8.225	115.233	8.479	6.290	-	14.769
1960	16.577	12.470	196.442	12.463	14.884	-	27.347

(Avcı, 1991: 265).

Tablo 3 1 1956-1960 Arası Dönemde Erzurum Şeker Fabrikasının Şeker Satış Miktarları (Ton)

Yıllar	Erzurum İli	Diğer İller	İhraç Edilen	Toplam
1956	687	878	-	1.566
1957	1.917	3.579	-	5.496
1958	2.043	4.541	-	6.584
1959	4.685	8.595	-	13.280
1960	5.149	11.052	9.060	25.261

(Erzurum İl Yıllığı 1967, 1968: 380).

Tablo 3.5. 1954-1960 Arası Dönemde Erzurum Şeker Fabrikası Yatırım Tutarları (TL)

Yıllar	Binalar	Makine ve Tesisler	Demirbaş	Arazi Üstün Tertip	Arazi ve Arsa	Toplam
1954	1.206.981	118.036	576.535	-	284.100	2.185.652
1955	71.544	5.154.188	1.809.275	79.828	63.828	7.178.663
1956	204.205	3.006.502	574.969	1.264	18.228	3.805.168
1957	15.418.527	23.701.512	203.552	3.649.560	5.832	42.978.983
1958	248.464	128.719	187.837	192.401	11.040	768.461
1959	316.927	304.590	432.565	105.073	55.650	1.214.805
1960	191.680	303.150	66.826	99.976	20.181	681.813

(Erzurum İl Yıllığı 1967, 1968: 382).

Fabrikanın ticari piyasaya alıcı olarak girmesi, piyasanın canlılığını artırmış, ürettiği şekeri bazı yıllarda çeşitli ülkelere ihraç ederek de ülkeye döviz girişi sağlamıştır. Çiftçiye ödenen pancar bedellerinin piyasaya yansması sonucunda Erzurum ve civarında bir para dolaşımının oluşması da fabrikanın bölge ekonomisindeki en önemli katkılarından biri olmuştur (Erzurum İl Yıllığı 1967, 1968 378).

Kuruluşundan bir müddet sonra fabrikanın arzu edilen sosyo-ekonomik faydaları sağlayabilmesi için üretim sahalarının genişletilmesine yönelik çalışmalar devam ettirilmiştir. 1956'dan 1960 yılına gelindiğinde şeker pancarı ekimi yapılan köy sayısı 289 dan 500 civarına, çiftçi sayısı 5.050'lerden 16.000'lere ve ekim yapılan alan miktarı da 3.338 hektardan 12.000 hektarın üzerine çıkmıştır (Avcı, 1991: 265).

Tablo 3.6. 1956-1960 Arası Dönemde Erzurum Şeker Fabrikası Ekim Sahaları Miktarı (Dönüm)

Pancar Ekim Sahası	1956	1957	1958	1959	1960
Ağrı	6.169	10.177	11.997	23.169	7.035
Bayburt	6.555	8400	11.860	18.570	17.068
Ilıca	8.237	11.000	15.046	9.602	11.440
Hasankale	11.045	16.533	22.254	20.485	29.523
Horasan	-	-	-	5.337	8.901
Aşkale	-	-	-	-	-
Iğdır	-	-	-	-	39.674
Kars	-	-	-	-	-
Oltu	-	-	-	4.630	9.392
Toplam	32.006	46.110	61.157	31.793	123.033

(Erzurum İl Yıllığı 1967, 1968: 381).

Erzurum Şeker Fabrikası, fabrika binasının yanında, şeker, malzeme, tohum, gübre ambarları, atölye binaları, misafirhane, lokanta, kantin ve satış mağazası binaları, işçi pavyonları, sinema ve tiyatro gibi tesisleri ile de Erzurum'un sosyal hayatına büyük bir canlılık getirmişti (Temizgüney, 2010: 342). Ayrıca, Şeker Şirketi Genel Müdürlüğü'nce alınan karar doğrultusunda, pancar ekimini geliştirmek ve köylü ile fabrika arasında daha samimi bağlar kurulabilmesi için, pancar ekim sahasında yer alan bölgeler içerisinde yaşayan köy çocuklarına yönelik kurs düzenlenmiştir. Ağrı'dan 5, Pasinler'den 7, Bayburt'tan 5 ve Ilıca bölgesinden de 8 çocuğun katıldığı kursta, özellikle sosyal sahada köy çocuklarının eğitimi amaçlanmıştır (Hakikat, 7 Mayıs 1958).

Fabrikanın, içerisinde yer aldığı Ilıca yerleşimi açısından belki en önemli sosyal etkisi ise kırdan kente göçün yavaşlamasına katkı sağlamasıdır. İlçenin nüfusu fabrikanın açıldığı 1956'dan 1960'a kadar yaklaşık 2.000 kişi artarken bu artış ilerleyen yıllarda da devam etmiş 1966'da 5.000 kişi civarına ulaşmıştır (Şimşek, 2018: 149). Kuruluş tarihindeki kapasitesi günlük 1.800 ton olan fabrikanın, 1979'da yapılan düzenleme ile günlük pancar işleme kapasitesi de 3.000 tona yükseltilmişti (Cumhuriyetin 80. Yılında Türk Şeker Sanayii, 2003: 71).

Erzurum Şeker Fabrikası, Özelleştirme Yüksek Kurulu'nun 4 Haziran 2018 ve 2018/69 no.lu kararı ile 287.000.000 TL bedelle Albayrak Turizm Seyahat İnşaat Ticaret A.Ş' ye satılmıştır (Resmi Gazete, 30412, 5 Haziran 2018). Özelleştirmenin ardından Mayıs 2019'dan itibaren SUKKAR adıyla üretim yapmaya başlayan Erzurum Şeker Fabrikası'nın günlük pancar işleme kapasitesi ise 4.000 tona çıkarılmıştır (<https://www.sukkar.com.tr/kurumsal/hakkimizda> E.T: 19.09.2022).

3.1.3.1.4. Çimento Fabrikasını Faaliyete Geçirme Girişimleri ve Erzurum Çimento Sanayii TAŞ'ın Kurulması

Erzurum'da çimento fabrikası kurulması DP iktidarı döneminde Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın 1952'de Erzurum'a yaptığı ziyaret esnasında gündeme taşındı. Vali Konağı'nda, Ticaret Odası üyeleriyle yapılan toplantıda Erzurum'da uzun süren kış mevsimi dolayısıyla şehirde yaşayan işsiz insanların yaşadıkları sorunlar gündeme getirilmişti. Çözümüne yönelik iş hacmi geniş bir fabrikanın kurulması üzerinde durularak, kurulacak bir çimento fabrikasının hem işsizliğin önlenmesi hem de harap durumda olan şehrin imarı bakımından faydalı olacağı kanaatine varıldı. Cumhurbaşkanı Celal Bayar ise Erzurumluların şirket kurarak hükümetten destek istemeleri halinde hükümetin külfetin büyük kısmını üzerine alacağı sözünü verdi (Yeni Erzurum, 24 Ocak 1952).

Çimento fabrikasının yapımı için gerekli şirketin kurulması için İş Bankası'nda hesap açıldı. Kısa bir sürede 22 tüccar tarafından 520.000 lira taahhütte bulunuldu (Yeni Erzurum, 16 Ocak 1953). Vali Cemal Göktan başkanlığında Ticaret Odası'nda yapılan toplantıda, Erzurum'un hem toprak hem de üretim merkezi olması nedeniyle şeker ve çimento fabrikası kurulmasının yerinde olacağı ve bu konunun takibi için ilgili bakanlıklara müracaatta bulunulması kararlaştırıldı. Bir taraftan da bu konuda oluşturulan komisyonlar aracılığıyla, halkın maddi ve manevi desteğinin de alınarak projenin bir an önce yapılması için çalışılacağı ifade edildi (Yeni Erzurum, 28 Ocak 1953).

Çimento fabrikasının kurulacağı bölgeyi tespit etmek üzere 1953 yılı sonlarına doğru Maden Tetkik ve Araştırma Enstitüsü'nden bir jeolog şehre gelerek Erzurum civarında incelemelerde bulundu. Çimento fabrikasının kurulması için ilk olarak Hasankale'nin Karavelet Köyü düşünülmüştü. Köyden alınan toprak numunelerinde arsenik tespit edilince yeni bir yer tespiti için araştırmalara başlandı. Araştırmalar

sonucunda en uygun toprağın Aşkale'nin Çağdarış Köprüsü civarında bulunduğu tespit edilerek fabrikanın burada kurulması kararlaştırıldı (Demokrat Erzurum, Kasım 1953).

Çimento Fabrikası yapımı için açılan ihale 22 Ocak 1954 tarihi itibarıyla sonuçlandı. Ankara'da yabancı bir firmaya ihale edildi (Demokrat Erzurum, 23 Ocak 1954). Fabrikanın kuruluşu için Ankara'da çalışmalar yürüten Erzurum milletvekilleri ise Vilayet ve Belediye'ye telgraf çekerek çimento şirketinin faaliyete geçebilmesi ve hissedarlarla gerekli sözleşmenin imzalanması için, listesi Emlak Kredi Bankası'nda bulunan hissedarların taahhüt etmiş oldukları hisse miktarlarının dörtte birini bir an önce hesaplara yatırmalarını talep etti (Demokrat Erzurum, 21 Ocak 1955). Bunun üzerine fabrikanın yapımı için kurulan Erzurum Çimento A.Ş. yöneticileri tarafından bir bilgilendirme yapılarak, fabrikanın inşası için bölgeden temin edilmesi gereken 1.500.000 lira sermayenin, 1/4'ü olan 375.000 liranın 300.000 liralık kısmının hissedarlar tarafından mahalli bankalarda açılmış bulunan Çimento fabrikası hesabına yatırıldığı bildirildi. Şirket sermayesinin 1/4'ünün bankalara yatırılmasının tamamlanması üzerine Erzurum Valisi Hilmi İncesulu⁸⁴, 17 Şubat 1955'de Erzurum Çimento A.Ş. esas sözleşmesini, Türkiye Çimento Sanayi A.Ş. adına imzalayacak olan temsilcinin mart ayı başında Erzurum'a gönderilmesini adı geçen şirkete ilette (Demokrat Erzurum, 19 Şubat 1955).

Kurulacak çimento fabrikası için şirket kurma girişimleri sürerken fabrikanın yeri konusunda da bir takım belirsizlikler yaşanmaktaydı. Kuruluş yeri için incelemelerini sürdüren Türkiye Çimento Sanayii Etüd Tesis Müdürlüğü tarafından hazırlanan 22 Şubat 1955 tarihli rapor hazırlanmıştı. Raporda, Aşkale civarındaki "Küçük Kağdarış"⁸⁵ mevkiinde yeter derecede hammadde tespiti üzerine Erzurum Çimento Fabrikası'nın burada kurulmasının kararlaştırıldığı ancak yapılan incelemeler neticesinde bölgedeki kalker ve özellikle killerde normalin üzerinde magnezyum oksit tespit edildiği için Aşkale'de ve yine ilk etütler neticesi aynı durumu gösteren Hasankale civarında bir çimento fabrikası kurulamayacağı ifade edilmişti. Fabrika tesisi için Erzurum-Tortum ile Köprüköy-Çabandede mevkilerinin daha verimli görüldüğü buralarda hammadde aranmasına yönelik yapılan incelemeler sonucunda da gerek iktisadi gerekse diğer

⁸⁴ 13 Temmuz 1954- 18 Nisan 1955 Erzurum Valisi (Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, 1974, s.391). I. (XII) ve II. (XIII) Dönem Çorum Milletvekili – 26. Hükümet Millî Eğitim Bakanı (TBMM Albümü 1920-2010, II, 1950-1980, s. 851).

⁸⁵ Köyün günümüzdeki ismi Küçükgeçit'dir.

açılardan en uygun yerin Tortum bölgesi olduğu belirtilmişti⁸⁶ (BCA.30.1.0.0.118.746.1).

Valiliğin daveti üzerine Erzurum Çimento Sanayi Türk Anonim Şirketi'nin ana temsilcisi olarak kuruluş işlemlerini tamamlamak üzere Avukat Cemal Azmi Silahtaroglu şehre gelerek Ticaret Odası'nda çalışmalarına başladı. 15.000.000 lira sermayeli fabrikanın idaresini üzerine alacak olan Erzurum Çimento Sanayi Türk Anonim Şirketi'nin fabrikadaki sermaye payı 5.000.000 lira olarak belirlendi. Bu sermayenin asgari 1,500.000 lirası yerinden, azami 3,500.000 lirası ise yine 1/4'ü nakden ödenmek üzere Erzurum Çimento Sanayi Türk Anonim Şirketi tarafından taahhüt edilecekti. Hisse senetleri 500 lira olup bunun 1/4'ünü ödeyenler ise şirkete kurucu ortak olarak girebilecekti (Yeni Erzurum, 12 Mart 1955). Malzemelerinin Alman Krup firmasına sipariş edildiği fabrikanın maliyeti ise 15.000.000 olarak hesaplanmıştı (Yeni Erzurum, 12 Mart 1955).

Kuruluş için gerekli işlemlerin tamamlanmasının ardından İcra Vekilleri Heyeti'nin 8 Temmuz 1955 tarihli kararı ile çimento ve kireç imali, satışı ve yapı işleriyle uğraşmak ve merkezi Erzurum'da olmak üzere 90 yıl müddet ve 5.000.000 Türk lirası sermaye ile Erzurum Çimento Sanayii Türk Anonim Şirketi'nin kurulmasına onay verildi (BCA.030.18.01.02.140.63.5). Şirket kuruluşunun ardından tescil işlemleri için ilgili makamlarla temasta bulunmaya başladı (Yeni Erzurum, 18 Ağustos 1955).

Erzurum'da kurulması düşünülen çimento fabrikası için Tortum İlçesi'nin adı geçince Tortum'da bir çimento fabrikası kurulmasında son aşamaya gelindiği hatta yakın zamanda Başbakan Adnan Menderes'in temel atma törenine katılacağı kamuoyunda gündeme geldi (Demokrat Erzurum, 24 Temmuz 1957). Özellikle Tortum Hidroelektrik Santrali'nin tamamlanması ile birlikte buradan elde edilecek enerjinin bir sanayi kolunda

⁸⁶ Söz konusu raporda Tortum mevkiinin hem iktisadi hem de diğer bakımlardan durumu için yapılan tespitler şöyleydi;

“1-Yol: Tortum kazası Erzurum'a 56 km mesafededir. Yol muntazam bir şose olup genişletilmesi için Karayolları programına alınmıştır. Bu yolun, Erzurum'a 30 km kadar mesafede yüksek dağlardan geçen 5-10 km'lik kısmının muayyen yerleri karla sık sık kapanmakta ise de bu kısmın açılması için kar makineleri faaliyet halinde tutulmaktadır.

2-İklim: Tortum kazası takriben 900-1000 metre rakımlı olup bu bölgede kış hafif geçmekte ve pek az kar yağmaktadır.

3-Kömür: Kil ve kalkerin bulunduğu mevki Balkaya linyit ocaklarına 80 km mesafede olup, oldukça muntazam yol ile bu ocağa bağlı bulunmaktadır.

4-Enerji: Tortum Hidroelektrik Santralinden Erzurum'a gelen hat bu saha içinden geçmektedir.

5-Su: Tortum çayından bol miktarda temin edilebilir” (BCA.30.1.0.0.118.746.1).

kullanılmasının planlandığı ve bu doğrultuda Tortum’da bir çimento fabrikası için saha istimlak çalışmalarına başlandığı belirtiliyordu⁸⁷ (Hürsöz, 31 Temmuz 1958).

Başbakan Adnan Menderes ise Erzurum’da bulunan Dâhiliye Vekili Namık Gedik’le⁸⁸ telefonla yaptığı konuşmada, “*Dadaş Erzurumlulara sevgi ve muhabbetimi iletiniz. Kadirşinas Erzurumlular, yalnız bir çimento fabrikası değil birçok fabrikanın temellerini elimle atacağım için müsterih olsunlar*” diye Erzurumlulara bir mesaj göndermişti (Demokrat Erzurum, 8 Ekim 1958).

Her ne kadar 1960 tarihinden önce Aşkale, Hasankale ve Tortum’da yapılan araştırmalar sonucunda 1957’de çimento fabrikasının Tortum’da kurulması planlanmış ise de daha sonra burası devre dışı bırakılmış ve bu durum dönemin Sanayi Bakanı Mehmet Turgut Bey⁸⁹ tarafından, TBMM’de verdiği bir açıklama ile doğrulanmıştı (Fındıkoğlu, 1970: 254,255).

Türkiye’de 1950’li yıllarda başlayan sanayileşme ile beraber ilerleyen kentleşme sürecinde Aşkale Çimento Fabrikası, Erzurum ili ve civarını içine alan bölgenin çimento ihtiyacını karşılamak amacıyla kuruldu (Erzurum Büyükşehir Belediyesi, Envanter Çalışması Raporu, 2021: 119). Temelleri 1968 yılında atılan fabrika, 1971 yılında Erzurum’un bir kamu teşekkülü olarak faaliyetine başlamış ve 1993 yılında özelleştirme yolu ile ERÇİMSAN Holding tarafından satın alınmıştır. İlerleyen dönemlerde Trabzon, Van, Gümüşhane, Erzincan, Bilecik ve Samsun fabrikalarının da satın alınmasıyla şirket sektörün önemli isimlerinden biri haline gelmiştir (<https://www.askalecimento.com.tr/hakkimizda> E.T: 18.02.2022).

İstanbul Sanayi Odası’nın “2019 yılı Türkiye’nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu” araştırmasında 355’nci sırada yer alan Aşkale Çimento sektöründe bölgenin lideri konumuna yükselmiştir (Erzurum Büyükşehir Belediyesi, Envanter Çalışması Raporu, 2021: 119).

⁸⁷ Sözü edilen dönemde Tortum’a çimento fabrikası kurulması için bir kısım malzeme ilçeye getirilmiş ve Konak Mahallesi’nde bir temel atma işlemi gerçekleştirilerek birkaç personel iş başı yaptırılmıştır. Ancak daha sonra getirilen malzemeler buradan alınarak Aşkale’ye götürülmüştür (Nejat KIZILKAYA, görüşme: 8 Ağustos 2021).

⁸⁸ Namık Gedik (İsmail Namık Gedik; Üsküdar-1911– IX., X. ve XI. Dönem Aydın Milletvekili – 21., 22. ve 23. Hükümet Dâhiliye Bakanı (TBMM Albümü 1920-2010, II, 1950-1980, s.697).

⁸⁹ Mehmet Turgut; Kilis-1929. – I. (XII) Dönem Afyonkarahisar, II. (XIII), III. (XIV) ve IV. (XV) Dönem Bursa Milletvekili – 29. Hükümet Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı, 30. Hükümet Sanayi Bakanı (TBMM Albümü 1920-2010, II, 1950-1980, s.978).

3.1.3.1.5. Erzurum Yem Fabrikası

Türkiye’de Yem Sanayii ile ilgili ilk adım 1955 yılında özel teşebbüs tarafından “Kartal Kesif Yem Sanayii Ltd. Şti.”nin kurulmasıyla başlamıştır. Yem sanayi alanında gerçek anlamda girişim ise devlet tarafından yapılmış ve 26 Kasım 1956 tarihinde, bir İktisadi Devlet Teşekkülü olarak Yem Sanayii Türk Anonim Şirketi kurulmuştur (Yem Sanayii Alt Komisyon Raporu, 2001: 3). Yeni kurulan Yem Sanayii Türk Anonim Şirketi’nin sermaye tutarı da 5.300.000 lira olarak belirlenmişti (TBMMTD, D: 11, C:12, İ:3, 19 Şubat 1960: 32).

Bu şirketin kuruluşunun hemen öncesinde ise Toprak Mahsulleri Ofisi ile Et ve Balık Kurumu tarafından;

“1. Et ve balık tesislerinin bulunduğu yerler (Et, balık unu, kemik, kan unu temini bakımından),

2. Besi hayvancılığı, süt inekçiliği ve tavukçuluğun inkişafına müsait bölgeler,

3. İstihsal edilen yemlerin en kolay bir şekilde satışının mümkün olduğu bölgeler”

gibi kriterler göz önüne alınarak et kombinalarının bulunduğu Ankara, Konya, Erzurum ve İstanbul’da 4 yem fabrikasının kurulmasına karar verilmiş ve bu fabrika binalarının ihaleleri Toprak Mahsulleri Ofisince yapılmıştır (TBMM, Tutanak Dergisi, D: 9, C: 5, İ: 3, 14 Kasım 1958: 56).

Belirlenen kriterler çerçevesinde Erzurum’da kurulması planlanan Yem Fabrikası için ilk olarak arsa temin ve temel tecrübe çalışmaları yürütülmüş (BCA.30.01.0.0.112.712.6), sonrasında, Erzurum Yem Fabrikası’nın temeli Milletvekili Sabri Erduman,⁹⁰ dönemin Erzurum Valisi Nurettin Aynuksa ile resmi ve hususi kurum mensupları, gazeteciler ve davetlilerin katılımıyla 13 Ağustos 1957’de atılmıştır (Polatoğlu, 2021: 142).

Erzurum Et Kombinası sahası içerisinde temeli atılan Erzurum Yem Fabrikası 11 Kasım 1959’da faaliyete geçti (1967 Erzurum İl Yıllığı, 1968: 459). Yem Sanayi TAŞ’ ne bağlı olarak kurulan Erzurum Yem Fabrikası’nın maliyeti 2.000.000 lira idi.

⁹⁰ Sabri Erduman; Hasankale – 1911. Eğitim; Erzurum Öğretmen Okulu – Yusufeli Ersis, Hopa Kavak Köyü, Şavşat Merkez Okulu Öğretmeni, Ardanuç Merkez Okulu Başöğretmeni, Milli Eğitim Memuru, Serbest Ticaret, Çiftçi, Bucak Yönetim Kurulu Başkanı – IX., X. ve XI. Dönem Erzurum Milletvekili (TBMM Albümü 1920-2010, II, 1950-1980, s.712).

Fabrikanın üretim kapasitesi 1958 yılında faaliyete geçen Ankara ve Konya yem fabrikaları gibi saatte 12 ton olarak belirlenmişti (TBMMTD, D:11, C:12, İ: 3, 19 Şubat 1960: 33- Hürsöz, 27 Nisan 1959).

Açıldığında 54 işçinin çalıştığı fabrikanın yıllık üretim kapasitesi 14.000 tondur (Polatoğlu, 2021: 142). Ancak faaliyetinin ilk yılında öncelikli olarak fabrikanın çevreye ve üreticiye tanıtılmasının gayreti verilmiş olduğundan bir yıllık satış miktarı ancak 260 tona ulaşabilmişti (Sözer, 1970: 83). Bölgenin kanatlı ve diğer büyük-küçükbaş hayvan yemi ihtiyacını karşılamak üzere kurulan ve yıllık üretim kapasitesi çift vardiya ile yılda 16.800 tona ulaşan fabrika için bu miktarın düşük kaldığını ifade edebilirdi (Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, 1974: 301).

Bölge hayvancılığında yüksek rakamlara ulaşan yoğun ve kaba yem ihtiyacının karşılanması için Erzurum Yem Fabrikasına büyük görevler düşmekteydi. Fabrikanın üretim kapasitesinin artması, öncelikle hayvan ve hayvan ürünlerinin fiyatlarıyla yem fiyatları arasındaki dengeye ve pazar şartlarına bağlı olacaktı (Sözer, 1970: 84). Sanayi yemi bölge hayvancılığı açısından büyük önem taşımakla birlikte, maliyet yüksekliği, hayvan yetiştiricilerinin satın alma gücünün düşüklüğü gibi nedenler, ilk dönemlerde sanayi yemlerinde, kullanımın az olmasına neden oldu (Erzurum Analitik Etüdları, 1965: 76). Fabrika yemlerinde ilginin az olmasının diğer nedenleri ise yem sanayisinin bölge için çok yeni bir müessese olması; çiftçinin ilk defa yoğun hale getirilmiş yem çeşitleriyle karşı karşıya kalması ve bu konudaki tecrübesizliğinden kaynaklanan çekincelerdi (Sözer, 1970: 71).

Yem Sanayii Türk AŞ başlattığı çalışmalarla karma yemi, hayvan yetiştiricilerine benimsetmeye çalıştı. Ayrıca kişisel girişim gücünün bu alana girmesine yardımcı olmak için özel sermaye ile iş birliği ve ortaklık sürecini gerçekleştirdi. Böylelikle, Yem Sanayii Türk AŞ'nin fabrikaları, diğer paydaş merkezleri ile birlikte faaliyetlerine devam etmiş ve sektörün ihtiyacı olan karma yem üretmeye başlamıştı (Yem Sanayii Alt Komisyon Raporu, 2001: 4).

Yem Sanayi Türk AŞ'ne bağlı tüm fabrika ve birimlerin, 20 Mayıs 1992 tarih ve 3058 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile özelleştirme kapsamına alınması üzerine, kurumun adı "Yem Sanayi ve Ticaret AŞ" olarak değiştirilmiştir (Buhur, 2011: 77).

KİT'lerin özelleştirilmesi çalışmaları kapsamına dahil edilen Yem Sanayii Türk A.Ş., önce ortak şirketlerindeki hisselerini satarak elden çıkardı. Ardından fabrikalarının satışını da tamamlayarak 1996 yılı başı itibarıyla sektörden çekildi (Yem Sanayii Alt Komisyon Raporu, 2001: 4). Bu süreçte Erzurum Yem Fabrikasını özelleştirilmesi de 21 Nisan 1994 tarihinde 6.616.000 lira (215.129 ABD Doları) bedelle gerçekleştirilmişti (oib.gov.tr. E.T: 23.07.2022).

3.1.3.1.6. Belediye Mezbahası

1950'li yıllarda şehirde faaliyet gösteren işletmelerden biri de Erzurum Belediyesi'ne ait olan Belediye Mezbahası idi. Mezbaha da şehrin ihtiyacı için asgari 1.500 küçük ve 1.000 büyük baş hayvan kesimi yapılmakta ve belediye buradan yıllık 180-200.000 liralık gelir sağlamaktaydı. Kayseri'de çemenlenerek diğer şehirlere gönderilen pastırmanın bir kısmının üretimi de mezbahanın iç kısmında bulunan pastırma imalathanelerin de yapılmaktaydı (Ünüvar, 1954: 128).

Mezbaha, Et Kombinası ile Orman Bölge Müdürlüğü ve Fidanlık Dairesi'nin orta kısmında yapılmıştı. 1930 yılında inşa edilmiş olan mezbaha o günün imar ve ihtiyaç şartlarına göre planlanmıştı. 1950'li yıllara gelindiğinde hıfzıssıhha şartlarına göre tamir ve tadilatı gerekiyordu. Bu konu uzun süreden beri Belediye Meclisi'ne aksettirilmiş ancak yıllık 300.000 lira civarında geliri olan bu kurumun onarımı için bütçe tahsis edilmemişti. 1960 yılı verilerine göre mezbaha, toplam 23 kişiden oluşan personeliyle yıllık 50.000 koyun, 4.000 keçi ve 9.000 sığır kesimi ile şehrin muhtelif yerlerinde faaliyet gösteren 31 kasaba et tedarik etmekte ve pastırma imalatına yer vermekteydi (Ünüvar, 1961: 92).

Aslında Kombina teşkilatının bulunduğu yerlerde Belediye aracılığıyla mezbaha işletilmesi uygun olarak değerlendirilmemekteydi. Ancak kombinaların kuruluş gayeleri arasında yer alan; küçük çaptaki hayvan yetiştiricilerini korumak, halkın başlıca gıda maddesi olan eti, dondurmadan günlük kesimle devamlı satışını yapmak gibi görevleri tam olarak hayata geçirilemediği için, belediyeye de gelir sağlama adına mezbaha işletilmesi uygun görülmüştü (Ünüvar, 1961: 92).

3.1.3.2. Sanayi Alanındaki Özel Sektör Yatırım ve Faaliyetleri (1950-1960)

3.1.3.2.1. Gıda Üretimi Yapan İşletmeler

3.1.3.2.1.1. Palandöken Un Fabrikası

Eminkurba Mahallesi'nde Nenehatun Caddesi'nde bulunan fabrika ilk olarak 1938 yılında kurulmuş 1948 yılında Alman ve Türk malı malzemeler ile modern hale getirilmişti (Küçükuşurlu, 2018a: 373). Elektrikle çalışan yedek bir motora sahip fabrika günlük 45, yılda 12.000 ton buğday kırmaktaydı (1967 Erzurum İl Yıllığı, 1968: 374). 1948'de "Palandöken Un Fabrikası Zahiirecilik ve Kırmacılık Kolektif Şirketi" ne bağlı ve kuruluş sermayesi 400.000 lira olan fabrikanın 1952'de kolektif şirket statüsü feshedilmiş, 1953 yılında fabrikanın ortaklarından Şaban Dilaver tarafından "Palandöken Un Fabrikası Zahiirecilik ve Kırmacılık Hususi Şirketi" olarak yeniden faaliyete geçirilmiştir. 30 işçinin çalıştığı fabrika 1956'da limited şirkete, 1962'de kolektif şirkete dönüşmüştür (Küçükuşurlu, 2018a: 373).

Fabrikaya 1955 yılında inşaatına başlanılan 45 tonluk ilave tesis eklenmiştir. İlave tesislerin 235 beygirlik dizel motoru ve elektrojen grubu Almanya'dan getirtilmiş diğer makine kısmı ve malzemeler yerli sanayi ürünlerinden oluşmuştur. 200 tonluk yer altı deposu, geniş buğday ve un ambarları bulunan fabrikanın ek tesislerinde ilk etapta 30 ton buğday kırılmaya başlanmıştır. Tam kapasite ile çalıştığında 45 ton buğday kırılabilir fabrika toplamda 65 ton buğday işleme kapasitesine sahip olacaktı (Hürsöz, 22 Ocak 1958).

3.1.3.2.1.2. Aziziye Un Fabrikası

Erzurum şehir merkezinde Kongre Caddesi'nde 1948 yılında kurulmuş olan fabrika Alman malı makinelerle donatılmıştı. Elektrikle çalışan fabrikanın ayrıca 90 beygirlik dizel motoru vardı. 1 günde 30 ton buğday kırmakta, yılda 9.855 ton buğdayı una çevirmekteydi (1967 Erzurum İl Yıllığı, 1968: 374).

Mustafa ve oğlu Behzat Keskiner tarafından kurulmuş olan şirket, 1955 yılı itibariyle Ticaret Odası'na adi ortaklık⁹¹ olarak kaydedilmişti. Şirket, 1959'da komandit

⁹¹ 6098 sayılı TBK' nın 620 nci maddesindeki tanımı ile orantılı olmak üzere iki veya daha fazla gerçek ya da tüzel kişinin mallarını ve emeklerini ortaklaşa bir gayeye ulaşabilmek için bu emek ve mallarını

şirket haline getirilmiş olup 1960'lı yıllarda 18 işçisiyle faaliyetlerine devam etmiştir (Küçüküçurlu, 2018a: 372).

3.1.3.2.1.3. Polat Un Fabrikası

18 Mayıs 1952 tarihinde dönemin Erzurum Valisi Cemal Gökten'ında katıldığı bir törenle temel atma merasimi gerçekleştirilen “Polat Un Fabrikası” Erzurum ekonomisine yeni bir kurumun kazandırılması bakımından oldukça önemliydi (Demokrat Doğu, 19 Mayıs 1952).

Rusya, Bahçesaray'da fırıncılıkla uğraşan bir aileden gelen ve mali varlığını, Erzurum sınırları içerisinde sınıai bir yatırıma yönlendiren bir sermayedar olan Hamza Polat, Milli Mücadele döneminde Erzurum'da fırıncılık yapan bir şahsiyetti.⁹² Fırıncılar Derneği başkanlık görevini de yürütmüş olan ayrıca kantariye işleri, buğday ve canlı hayvan ticaretleri ile meşgul olan Hamza Polat'ın, ticaretten sanayi hayatına geçişi 1953'te Kongre Caddesi'nde faaliyete başlayan bu un fabrikası ile olmuştur (Fındıkoğlu, 1970: 267). Hamza Polat ve kardeşlerinin ortaklığı ile kurulan fabrika, günlük 400 çuval un üretim kapasitesi ile şehrin ihtiyacını karşılayacak kapasiteye sahip olup açılışı ise 3 Mayıs 1953 tarihinde yine şehrin ileri gelenlerinin katılımı ile gerçekleştirilmişti (Demokrat Doğu, 4 Mayıs 1953).

Kuruluşunda İsviçre malı makineler kullanılan fabrikada yıllık 300 gün çalışma süresiyle 9.000 ton un üretimi yapılmaktaydı (1967 Erzurum İl Yıllığı 1968: 374). 1960'larda fabrikada çalışan işçi sayısı 20 idi (Küçüküçurlu, 2018a: 374).

birleştirmeyi üstlendikleri bir ortaklık yapısıdır. (Fahri Özsungur. Adi Ortaklık Kavramı ve Ticaret Şirketlerinin Tüzel Kişiliği Bulunmayan Bir Ortaklık Yapısı ile İşlettikleri Ticari İşletmelerin Ticaret Siciline Tescili, *Anadolu Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı:5, Yıl: 2017, s.43).

⁹² Ailesi, Rusya'da, Bahçesaray'da uzun müddet fırıncılık yapmış olan İspir doğumlu olan Hamza Bey'in kendisi Milli Mücadele devrinde Erzurum'da fırıncıdır. Fırıncılar Derneği başkanlığı görevini de yürütmüş olan Hamza Polat, aynı zamanda kantariye işleri, buğday ticareti, canlı hayvan ihracı ile de uğraşmıştır. Ticaretten sanayi hayatına geçişi ise 1953'de Kongre Caddesi'ndeki un fabrikası ile olmuştur. Arkasından “Pasinler Tuğla ve Kiremit Fabrikası” için kendisinin de ortak olduğu anonim bir şirket kurmuştur. Hamza Bey, kısa bir süre sonra şirket hisselerinin büyük bir kısmını devralarak şirketin dağılmasını önlemiştir. Kuruluş sermayesi 500.000 lira olan şirketin %75 hissesi Polat ailesine, geri kalanın bir kısmı da “Pasinler..” unvanının ilk sahipleri olan Türkoğulları'na aitti (Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Doğu Kalkınması ve Erzurum Şehirleşmesi İle İlgili Sosyolojik Meseleler, Tortum Kalkınma Derneği Yayınları, İstanbul, 1970, s.267).

3.1.3.2.1.4. Daphan Un Fabrikası Limited Şirketi

1957 yılında Merkezi Aşkale’de olmak üzere Bayramoğlu ve Kulaçoğlu ailelerinin hissedarı olduğu 500.000 lira sermayeli “Daphan Un Fabrikası Limited Şirketi” hizmete girmişti. Şirket, zahirecilik, kırmacılık, un imalatı ve satıcılığı ile her nevi ticaret alanında faaliyet gösterecekti (Türkiye Ticaret Sicili Gazetesi, 13 Mayıs 1957).

3.1.3.2.1.5. Makarna ve Gazoz Fabrikaları

Yukarıda verilen tesislere ilave olarak Gölbaşı’nda bulunan “Tuğla ve Kiremit Fabrikası”nın sahibi Ali Kömürcü, 1954’de bu fabrikanın bir kısmını iptal ederek bunun yerine bir makarna ve un fabrikası yaptırmıştır. 1956’da da Abdülmuttalip Yargılı tarafından “Yüksel Un Fabrikası” kuruldu (Küçükuşurlu, 2018a: 375).

Erzurum Gölbaşı Senti’nde hayvan hastanesi karşısında “Sekmanlı Kollektif Şirketi İlyas Selkmanlı ve Kardeşleri” ünvanı ile 1 Ocak 1958’den itibaren “Sekmanlı Makarna Fabrikası” hizmete açıldı (Türkiye Ticaret Sicili Gazetesi, 1 Mart 1958).

1955 yılında Orhan Güzelhuylu tarafından Yenikapı Caddesi’nde “Palandöken” ismiyle bir gazoz imalathanesi kuruldu. İmalathane çok büyük olmamasına rağmen alanındaki ilk teşebbüslerden birisi olması nedeniyle önemliydi. 1956 yılında ise İsmet Temizel tarafından Kan Yolu Caddesi Erzurum Oteli arkasında “Ferah Gazozu” adıyla yeni bir gazoz firması daha kurulmuştu (Küçükuşurlu, 2023: 186,187).

3.1.3.2.1.6. Ekmek Fabrikası

Erzurum’da, 1950 yılında Pelit Meydanı civarında günlük 15 ton un işleyecek bir ekmek fırını yapılmıştı. Kömürle çalışan 30 beygir gücünde bir motorla hizmet veren fırında ekmekler hamur yoğurma makinasında yoğrulacak daha sonra elektrikle şekil verme makinesine gönderilecek olup günde asgari 40.000-50.000 ekmek çıkarılacaktı (Yeni Erzurum, 13 Ekim 1950). Fabrikada işlemler, el değmeden makineler tarafından yapılacaktı. Üç büyük tablada saate 1.300 ekmek üretilecekti (Yeni Erzurum, 17 Aralık 1950).

Erzurum’da, Asri Ekmek Fabrikası adı altında ve büyük harcamalar yapılarak hizmete girmiş olan fabrika, üç yıllık faaliyet süresince zarar etti. Fabrika, şehirde hizmete

vermeye devam eden 27 ekmek fırını ile beraber yürüttüğü hizmeti, ekonomik nedenlerden dolayı sonlandırmak zorunda kalacaktı (Hakimiyet, 23 Aralık 1953).

3.1.3.2.1.7. Balkan Konserve Fabrikası

Fabrika ilk olarak 1951 yılında “İsmail Solakoğlu ve Ortakları Kolektif Şirketi” tarafından mezbaha civarında belediyeden kiralanarak bir alanda kuruldu. Fabrikanın genişletilmesine karar verilince 1954’te İsmail Solak tarafından Gölbaşı’nda bulunan Kamburoğlu Hanı’nı kiralanarak “Balkan Konserve Fabrikası” kuruldu (Küçükuşurlu, 2023: 185).

Erzurum’da Gölbaşı semtinde bulunan Kanburoğlu Hanı’nda yapımı tamamlanan konserve fabrikası 31 Temmuz 1954 tarihinde yapılan törenle açılmıştır. Fabrikada meyve, sebze, et ve balık konserveleri üretilmiştir. Toplam da 85 personelin çalıştığı fabrika günlük 2.500 kutu konserve üretimine sahip bulunuyordu. Fabrikanın kapasitesi gerektiğinde 4.000 kutu üretim kapasitesine çıkarılabilecekti (Hakimiyet, 2 Ağustos 1954). Fabrika 1955’te başkasına devredildi ve faaliyetlerine “Doğu Konserve Fabrikası” olarak devam etti (Küçükuşurlu, 2023: 185).

3.1.3.2.1.8. Diğer Üretim Faaliyetleri

17 Kasım 1937’de Üçüncü Genel Müfettiş Tahsin Uzer ve Vali Haşim İşcan’ın⁹³ katıldığı büyük bir törenle açılışı gerçekleştirilen Doğu Kiremit ve Tuğla Fabrikası, o tarihe kadar Erzurum’da özel sektör tarafında yapılan en büyük sanayi tesisiydi (Küçükuşurlu, 2018a: 375). Makinaları Fransa ve yerli üretimden meydana getirilmiş olup elektrik enerjisi ile çalışmaktaydı. Fabrikada bir yılda üretilen tuğla miktarı 400.000 adetti (Erzurum İl Yıllığı 1967, 1968: 375). Kurulduğu tarihten beri sadece yaz aylarında 20-30 işçiyle faaliyetini sürdüren fabrika, hammaddesini Pasinler’e bağlı Ezirmik köyünden temin ediyordu (Sözer, 1970: 84). Tuğla ve kiremitte kullanılan toprakta 148 kilo sertlik mevcut olup kiremitler, üzerinde 148 kiloluk ağırlığa kadar kırılmadan dayanabiliyordu (Büyük ve Modern Türkiye’de Kalkınan Erzurum, 1955).

⁹³ Haşim İşcan, 6 Aralık 1934’den 22 Aralık 1940’a kadar Erzurum Valisi olarak görev yapmıştır (Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, 1974, s.391).

1950’li yıllarda faaliyetini sürdüren fabrikada, üretimin yoğun olduğu zamanlarda 110 kadar işçi çalıştırırken üretimin düşük olduğu zamanlarda bu sayı 50 işçiye kadar düşmüştür. Fabrikanın iki ocağı bulunuyordu ve bu ocaklarda her 10 günde 10.000 kiremit üretiliyordu. Fabrikada çalışan işçilerin yevmiyeleri ise 75 ile 275 kuruş arasındaydı (Yeni Erzurum, 24 Ekim 1950). Bu fabrikanın hizmete girmesiyle Erzurum’da ilk defa bazı binaların çatısı kiremitle kaplanmıştır. Ali Kömürcüoğlu tarafından kurulan fabrika, 1948’de Ali Keleş’e devredilmiş, 1962 yılında ise kapanmıştır (Küçükuşurlu, 2018b: 181).

Cumhuriyetin ilk yıllarında Baltacıoğulları tarafından şehrin güney tarafında Boğaz bölgesinde “Boğaz Deri ve Kösele İmalathanesi” 1931’de faaliyetine başlamıştır. İlk zamanlarda iptidai şartlarda deri ve kösele imalatı yapılan işletme, 1950’lerde Selahattin ve Mahmut Baltacıoğlu tarafından modernleştirilmiş, gerçek anlamda bir fabrikaya dönüştürülerek faaliyetlerini sürdürdü (Küçükuşurlu, 2018b: 179). Fabrika 1955 yılından itibaren Selahattin ve Mahmut Baltacıoğlu tarafından işletilmeye başlandı. Selahattin Baltacıoğlu 1957’de ortaklıktan ayrılarak Kavaflar Çarşısı’nda deri, kösele, yün, yapağı ve kundura levazımatı alım satımı işine girdi. Aynı tarihte Mahmut Baltacıoğlu Dere Mahallesi Boğaz Yolu üzerinde “Şark Kromlu ve Nebati Kösele Deri Sanayii Müessesesi”ni kurdu (Küçükuşurlu, 2023: 132).

Erzurum’da, 1957’de Ali Rıza Ayaz ve ortakları tarafından “Cihan Lastik Fabrikası” kuruldu (Küçükuşurlu, 2023: 187). Kamburoğlu İşhanı’nda faaliyet gösteren işletmede 15 işçi çalışmakta ve günde 300 çift lastik imalatı yapılmaktaydı. Ali Rıza Ayaz, 1958’de yapmış olduğu açıklamada, ham kauçuk imalatını geliştirdikten sonra oto lastiği imal etmeye başlayacaklarını ifade etmişti (Hürsöz, 16 Temmuz 1958). Şehirde faaliyet gösteren diğer bir tesis Halim Genç tarafından 1958’de kurulan “Aziziye Lastik Atölyesi” idi. Yine İsmail Kaya tarafından “Yayla Lastik Atölyesi”, Yusuf Ziya Aydın tarafından “Çoruh Lastik Ayakkabı İmalathanesi” ve Talip Yargılı ve ortakları tarafından “Erzurum Lastik Fabrikası” kuruldu. 1960 öncesinde faaliyette olan bir diğer fabrika da Ali Bayram ve Hasan Yıldırım tarafından kurulan “Mercan Lastik Fabrikası”ydı. Necati Kocaman’a ait “Kocamanlar Lastik Ayakkabı İmalathanesi” bu dönemde kurulmuş diğer bir işletmeydi (Küçükuşurlu, 2023: 187).

Erzurum’da yerli sanayi sektöründe öne çıkan bazı girişimciler adından sıklıkla söz ettirecekti. Dökümcü Mehmet Tuna tarafından imal edilmiş olan matkap tezgâhı deneme çalışmalarını başarı ile tamamladı. İthal malı tezgâhlar kalitesinde bir makine olduğunu kanıtladı (Hürsöz, 30 Nisan 1958).

Yine Hakkı Arıcan düdüklü tencere imalatına girişmişti. Dönemin Çalışma Bakanı Hayrettin Erkmen’e bir adet hediye edilecekti. Kereste sanayinde başarılarıyla öne çıkan isim ise Nejat Mutlutürk’tü. Atölyesinde tomrukları kapı ve pencereye dönüştüren tezgâhları ile adından söz ettirmekteydi. Ancak bu örneklerle rağmen Erzurum sanayisinin gelişmesinin önündeki en önemli engellerden biri de malzeme temininde yaşanan sıkıntılardı. Bazı ürünleri karaborsaya düşmekte ve fahiş fiyatlara satılmaktaydı. Diğer taraftan şehir elektrik şebekesinde yaşanan sürekli voltaj düşüklükleri de sanayiciyi zor durumda bırakmaktaydı (Hürsöz, 30 Nisan 1958).

Erzurum’da gelişme gösteren sektörlerden biride pastırma ve sucuk imalatıydı. Özellikle de Belediye Mezbahası (Et Balık Kombinasi karşısı) yanında birçok firma sucuk ve kavurma imal etmeye başlamıştı. İmal edilen ürünler daha çok İstanbul’a gönderilirdi. Erzurum pastırması, Kayseri pastırmasıyla büyük bir rekabete girişmiş olup, pastırma imali için Kayseri’ye sevki yapılan hayvanların üretim merkezinin Erzurum olması bu rekabette Erzurum’u avantajlı duruma getirmişti (Sözer, 1970: 85). Pastırma atölyelerinin üretim miktarları yıllık 2.500.000 kilo civarındaydı⁹⁴ (Büyük ve Modern Türkiye’de Kalkınan Erzurum, 1955: 16).

⁹⁴ Erzurum’da 1950-1960 arası dönemde pastırmacılık oldukça önemli bir sektördü. Kombina Caddesi üzerinde özel sektöre ait pastırmahaneler yer almaktaydı. Bu sektörün önde gelen isimlerinden biri Aziz Dizlek, mayıs ayı ile birlikte iki bin civarı inek, bin civarı manda ve bin civarında da öküz alarak Palandöken ile Şahvelet arasında yer alan Hayta Yaylası (Sarı İhsan Bey Yaylası)’na bu hayvanları gönderirdi. Ağustos’un 15’ine kadar bu bölgede kalan hayvanlardan daha sonra günde 50-100 kadarı pastırma yapımı için kesime gönderilirdi. Pastırma sektöründe adından söz ettirenlerden biri Necmettin Çinik’ti. Ağrı civarından yıllık 2.000 civarı inek satın alan Necmettin Çinik, yine yaz mevsiminden itibaren bu hayvanlardan günlük 100 kadarını kendine ait pastırmahanesinde üretim için değerlendirirdi. Sektörün önde gelen bir diğer ismi Şadi Göncüoğlu, Ağrı’dan 2.500 ile 3.000 civarı inek alır buranın yaylalarında otlatırlardı hayvanları yaza doğru Palandöken’e getirirdi. Bu hayvanlar da yine Ağustos’un 15’inden itibaren kesime götürülür ve pastırma imalinde kullanılırdı. Yine Abıl Bey piyasadan etli hayvan satın alarak pastırmacılık yapan diğer bir tüccardı. Hasan’ı Çetto olarak bilinen kişi de Horasan’da kendine ait pastırmahanesinde pastırma üretimi yapan tüccarlardan birisiydi. Pastırmacılık el emeğiyle yapılırdı. Etler kanı süzöldükten sonra tuzlanır, sırtlara asılarak yağlarının erimesi sağlanır sonra da çemenlenirdi. İstanbul başta olmak üzere diğer illere pastırma sevkiyatı yapılırdı. Pastırma imalinde ilk dönemlerde Ermeni ustalar öne çıkmış ise de sonradan bu işi öğrenen Erzurumlu ustalar ağırlık kazanmıştır. Ayrıca dışa satımın az olduğu dönemlerde özellikle bahar aylarında seyyar tezgâhlarda bol miktarda ve uygun fiyata pastırma satışı yapılır halk kilo ile pastırma satın alabilirdi. Pastırmacılık sektörü Erzurum’da 1985’lere kadar yoğun bir şekilde devam etmiştir (Nami GÖDEKLİ, görüşme: 9 Mayıs 2022).

Ayrıca şehirde zirai aletler ve demir eşya imalathaneleri, döküm atölyeleri ve lastik ayakkabı imal eden pek çok işyeri bulunuyordu (Sözer,1970: 85). Erzurum’da faaliyet gösteren 4 lastik ayakkabı fabrikası, 9 liraya aldıkları kauçuk fiyatlarının 1960’ın Ocak Ayı başlarında aniden 18 liraya çıkması üzerine faaliyetlerini durdurmuşlardı. Bunun sonucu olarak 50 işçi işsiz kalmıştı (Hürsöz, 9 Ocak 1960). Yaşanan bu tür olumsuzluklara rağmen Erzurum’da özellikle 1955’ten itibaren sanayi sektörüne yapılan yatırımlarla beraber çalışan sayısında önceki yıllara nazaran belirgin bir artış yaşanmıştı.

Tablo 3.7. 1955-1960 Arası Dönemde Erzurum ve Türkiye’de Sanayi Kesiminde Çalışanların Miktarı ve Oranların Seyri (15 ve Daha Yukarı Yaşlardaki Faal Nüfus).

Yıllar	Erzurum		Türkiye	
	Sanayi Kesiminde Çalışanları Sayısı	Toplam Faal Nüfusa Oranı(%)	Sanayi Kesiminde Çalışanları Sayısı	Toplam Faal Nüfusa Oranı
1955	9.889	3,4	989.371	8,1
1960	11.915	4,1	1.252.072	9,6

(Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, 1974: 275).

1950-1960 yılları arasında gerek Türkiye’de gerekse Erzurum’da başta kamu yatırımları olmak üzere sanayi alanında önemli ilerlemeler sağlandı. Ancak yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere Erzurum’da 1955 ve 1960 yıllarında sanayi kesiminde çalışan nüfusun faal nüfusa oranla Türkiye ortalamasının altında kaldığı görülmektedir. Yine Erzurum’da sanayi kesiminde çalışan nüfus artışı %20’ler civarında iken Türkiye ortalaması %27’ler civarında gerçekleşmiştir. Bu da Erzurum’daki gelişim hızının Türkiye ortalamasının altında kaldığını göstermektedir.

3.2. MADENCİLİK

DP’nin iktidarda olduğu 1950-1960 arası dönemde Erzurum’da tespit edilmiş maden çeşitleri içerisinde şehrin kömür ihtiyacının karşılanması için bazı linyit ocakları işletilmiş ayrıca Oltu’da bulunan damarlardan iptidai imkânlarla siyah kehribar olarak da bilinen Oltu taşı çıkarılmıştır. Bu dönemde özellikle linyit madenlerinde kömür üretimi için çalışmalar yürütülmüş ancak gerek ulaşım gerekse mevsim şartlarının ortaya

koyduğu olumsuzluklar bu çalışmalarda azami verim elde edilmesinde büyük engel teşkil etmiştir.

3.2.1. Linyit Kömür İşletmeleri

Erzurum bölgesinin en büyük kömür sahasını Şenkaya ilçe sınırları içerisinde kalan Balkaya Neojen havzası oluşturmuştur. 1912’de işletilmiş ve Rus jeologlar tarafından incelenmiş olan havza daha sonra 1.Dünya Savaşı esnasında da küçük ölçekte işletilmiştir. Maden Tetkik Arama Enstitüsü (MTAE) tarafından 1938 yılında bölgede yapılan incelemelerde muhtemel rezerv 3.000.000 ton ve mümkün rezerv ise 5-7.000.000 ton olarak hesaplanmıştı. 1955 yılında yine MTAE’nin yaptığı sondajlarla 2.500.000 tonluk bir rezerv olacağı kanaatine varılmış fakat 1960’daki incelemeler sonucu 800.000 ton mümkün rezerv ve 1.000.000 tonda muhtemel rezerv olarak yeniden değerlendirilmişti (Sözer, 1970: 77).

4.500 kaloriye sahip Balkaya Kömürleri işletmeye açıldığında Erzurum’da 1.000’in üzerindeki köyde yakacak olarak kullanılan 400.000 ton hayvan gübresinin tarlaya aktarımı sağlanmış olacaktı. Köylünün kömür için 6.000.000 lira harcayacağı ancak tarlaya aktarılan gübrenin kullanımı ile 25.000.000 milyon liralık fazladan üretim sağlayacağı hesap edilmişti (Yeni Erzurum, 20 Mart 1952).

Balkaya Köyü arazisinde 1954’de Eti Bank’ın yaptığı maden araştırmasında linyitin sadece Balkaya Köyü arazisi ile sınırlı kalmadığı, Balkaya-Göle sınırına yakın Şenkaya kazasına bağlı bir köyü de içine alacak şekilde 60-70 km’lik bir dağ silsilesinin her yanından çıktığı anlaşılmıştı. Bu silsile Göle sınırında bulunan Balkaya Köyü’nden başlayarak, Tortum Kazası sınırsa bulunan Şamhı Köyü’ne kadar uzanıyordu. Bu linyitlerin büyük ölçüde işletmeye açılması köylünün iş ve çalışma sahası bulmasını da sağlayacak böylece ormanların insafsızca kesiminin önüne geçilecekti (Demokrat Erzurum, 22 Kasım 1954). Balkaya Kömür Madeni’nin 1956 yılında günlük 100 tona ulaşan üretim kapasitesinin yol ile diğer bazı problemlerin halledilmesiyle günlük 500 tona çıkarılarak Erzurum’un yakacak meselesine önemli katkı sunacağı belirtilmişti (Yeni Erzurum, 25 Ekim 1956).

Balkaya Kömürlerinden daha üstün vasıfta olduğu düşünülen bir linyit kömür madeni de İspir’in 15 kilometre batısındaki Tanasor Köyü civarında tespit edildi.

Kömürün işletilmesi için gerekli işlemler tamamlandı. Ancak kömür çıkan bölgeyi İspir kaza merkezine bağlayacak bir yolun bulunmaması madenin işletilmesine engel oluşturuyordu. Madenin işletme imtiyazını alanlardan Refik Çağlayan, Vilayet Meclisi Umumisi'ne yolun yapılması için bir dilekçe ile müracaatta bulundu. Yolun bir an önce yapılarak kömür madeninin işletmeye açılması hem İspir kazası ve civarını yakacak sıkıntısından kurtaracak hem de bu bölgede da bulunan ormanların korunmasını sağlayacaktı (Hürsöz, 24 Aralık 1955).

Yine İspir Karakaya bölgesinde tespit edilen zengin linyit damarları, Cevdet Ilıcalı, Cevdet Özkan ve Nejat Mutlutürk tarafından kurulan şirket tarafından işletilmeye başlandı. Günlük 25-30 ton civarında olan üretimin 150 tona kadar çıkarılması hedeflendi. Vatandaşlar da kömür almak için şirketin Erzurum'daki deposuna yoğun ilgi göstermişlerdi (Hürsöz, 4 Ocak 1957). Ancak kış aylarında yolun kapalı olduğu zamanlarda Erzurum halkının bölge kömüründen istifade edemeyişi vatandaşların zor durumda kalmasına yol açmaktaydı (Hürsöz, 14 Ocak 1957).

Karakaya Kömür İşletmeleri askeriye ile yaptıkları anlaşma çerçevesinde taahhüt ettikleri 2.500 ton kömür teslimini yerine getirmiş ayrıca 2.500 ton kömürde şehir ihtiyacı için üretmişti. Ancak kar nedeniyle yolun kapalı olması bu kömürün şehre ulaşmasına engel olmaktaydı. İssiz ve kokusuz olan kömürün tonu 90 liradan satılmaya başlanmıştı. Kömürün nakliyesinde ton başına 65 lira ödendiği valiliğin kömür nakliyesine araç tahsis etmesi durumunda kömürün tonunun 50 liradan satılabileceği belirtilmişti. Ayrıca işletmeye kömür çıkarması için gerekli ekipman yardımı yapılması durumunda yıllık 20.000 ton kömür çıkarılabileceği böylece yıllık 15.750 ton civarında kok kömürü tüketilen şehrin kömür ihtiyacının karşılanabileceği ifade edildi. İspir'in Kırık nahiyesine bağlı olan Karakaya bölgesine yolun olmaması ve Erzurum-İspir yolunun da henüz tamamlanmamış olması bu kömürlerden hem de İspir'in hem Erzurum'un yeterince yararlanmasının önündeki en büyük engeli oluşturuyordu (Hürsöz, 8 Şubat 1958).

1958 yılında Cevat Ilıcalı, Cevdet Ilıcalı, Cevdet Özkan ve Nejat Mutlutürk tarafından sermayesinin % 50'si bankaya bloke ettirilen Karakaya Madencilik Limited Şirketi resmi kuruluşunu gerçekleştirdi. Şirketin kömür ocaklarında en fazla ihtiyaç duyulan maden direklerinin orman işletmeleri tarafından karşılanması halinde 1958 yılı için 10.000 tonun üzerinde üretim yapabileceği ve bu üretimin önemli kısmının askeri

kurumlara verileceği kalan kısmın da halkın ihtiyacı için kullanılacağı açıklanmıştı (Hürsöz, 10.Haziran 1958).

Devlet Su İşleri 8. Bölge Müdürlüğü tarafından Aşkale'ye bağlı Evreni Köyü civarında sulama amacıyla yapılan sondaj çalışmalarında, yüzeyden 19-25 metre derinlikte ve 20 metre kalınlığında zengin olduğu tahmin edilen Linyit kömürü tabakasına rastlanılmış, alınan örnekler tahlil için Ankara'ya gönderilmişti (Demokrat Erzurum, 18 Eylül 1959).

1950-1960 arası dönemde Erzurum çevresinde yer alan kömür işletmeleri özel sektörün tarafından işletilmiştir. Ancak bu işletmelerin daha verimli ve modern usullerle işletebilmesi için devlet desteğine ihtiyaç duyulmaktaydı. İşletmelere devlet desteği sağlanıp teknolojisi daha gelişmiş araç-gereç ve ekipmana sahip olamadıkları için ocaklar tam kapasiteyle çalıştırılmamış ayrıca bu ocakların ulaşım sorunu tam olarak halledilemediği için hem Erzurum ve hem de ülkemiz için buralardan yeterince istifade edilememişti.

3.2.2. Oltu Taşı

1950'li yıllarda Oltu'nun Keçek (Sülünkaya), Lisbek (Tutlu), İzinsor (Günlüce) ve Tavusker (Çataksu)⁹⁵ köylerinden Oltu taşı olarak adlandırılan kehribar çıkarılıyordu. Çıkarılan kehribarlardan erkekler için ağızlık, tesbih, kadınlar için de küpe, bilezik, gerdanlık gibi süs eşyaları imal edilirdi (Demokrat Erzurum, 22 Kasım 1954).

3.2.3. Tuzlalar

Erzurum bölgesinde yer alan tuzlaların çoğunluğunu memba tuzlaları oluşturmuş kısmen de kaya tuzlalarının mevcut olduğu tespit edilmişti. 1950'li yıllarda bölge dahilinde yer alan tuzlalar ve yıllık üretim miktarları aşağıda verildiği şekildeydi (Günçel ve Ayarko, 1954: 47).

⁹⁵ Tavusker (Çataksu) Köyü daha sonra Olur ilçesine bağlanmıştır.

Tablo 3.8. Erzurum’da Faal Olan Tuzlalar ve Üretim Miktarları

Tuzlanın Adı ve Bölgesi	Yıllık Üretim Miktarı(Ton)
Aşkale	1.000
Çökender(Çat)	450
Muhlis(Çat)	1.500
Kırmızı(Hınıs)	2.000
Bar(Tortum)	400
Oltu	1.800
Tatos(Tekman)	850
Kıhtik(Narman)	350

(Günçel ve Ayarko, 1954: 47)

3.2.4. Ormanlar

Erzurum’da ormancılıkla ilgili hizmetleri yürütmek üzere Sarıkamış İşletmesi’ne bağlı bulunan Merkez Kontrol Mühendisliği Teşkilatı ile amacı Doğu illerinin ağaçlandırılmasını sağlamak olan ve 1944’te kurulan Orman Fidanlık Müdürlüğü Teşkilatı bulunmaktaydı. Erzurum’da daha önce yapılmış olan küçük ölçekteki ağaçlandırma işleri 1952 yılında daha kapsamlı şekilde ele alınmıştı. Yapılan çalışmalarla Erzurum’a 1952 yılında 100.000 ağaç, 1952 ve 1953 yıllarında yine Erzurum merkez, kaza ve köylerine 500.000 bin fidan dikimi gerçekleştirilmişti. Bölgede özellikle kavak yetiştiriciliği sisteminin halka benimsetilmesine çalışılmış Erzurum Kalesi, Karasu Vadisi, Aziziye Tabyalarının etekleri ile Aşkale ve Ilıca’da geniş ağaçlandırma çalışmaları yapılmıştı.1950’li yılların ilk yarısı itibariyle Erzurum orman alanlarının genişliği, bağlı bulundukları kaza merkezleri ile idari bakımdan bağlı oldukları işletme ve bölgeler aşağıdaki gösterilmiştir (Günçel ve Ayarko, 1954: 40,41).

Oltu Çukuru bölgesinin %46’sı ormanlık arazilerden oluşurken köylülerin geçim amacıyla bu ormanları kesmeleri bölgedeki orman varlığının oldukça azaltmasına yol açmıştı (Demokrat Erzurum, 22 Kasım 1954). 1960 yılı itibariyle Erzurum’da, orman vasfını yitirmiş çalılıkların dahil olduğu toplam 84.000 hektar alan, orman varlığı olarak değerlendirilmişti. Bu orman alanlarının 56.000 hektarı iyi vasıflı, 28.000 hektarı ise bozuk ormanlardan oluşuyordu;

Tablo 3.9. Orman Varlığı ve İdare Bölgeleri

Ormanın Bulunduğu		Ormanın Genişliği ve Cinsi		İdare Edildiği	
Vilayet	Kaza	Hektar	Cins	İşletme	Bölge
Erzurum	Şenkaya	37.666	Bozuk Koru	Oltu	Avundur
					Kılıçboğazı
Erzurum	Oltu	23.400	Bozuk Koru	Oltu	Ersinek
					Bahçecik
Erzurum	Tortum	13.400	Bozuk Koru	Oltu	Siğsor
					Azort
Erzurum	İspir	30.300	Bozuk Koru	Oltu	İspir
Erzurum	İspir	12 400	Bozuk Baltalık	Oltu	İspir
Erzurum	Aşkale	6.800	Bozuk Baltalık	Sarıkamış	Aşkale

(Ünüvar, 1961: 170).

3.3. DİĞER KAMU YATIRIMLARI (1950-1960)

3.3.1. Tortum Hidroelektrik Santrali

3.1.1. Tortum Şelalesi'nden Elektrik Üretiminin Gündeme Gelmesi

Erzurum'da elektrik kullanımı aydınlatma amacıyla ilk olarak bir elektrik motoru marifetiyle 1919'da başlamış ve ardından 1925'e kadar Hükümet Konağı ile etrafındaki birkaç resmi daire ve caddenin aydınlatılmasından öteye geçememişti (Küçükkuşurlu, 2008: 374,375).

Cumhuriyetin ilanından sonraki dönemlerde, şehrin elektrik ihtiyacına kalıcı çözümler üretilmek istenmiş ve bu hususta öncelikli olarak yerel kaynaklardan faydalanılması düşünülmüştür. Özellikle de Tortum Şelalesi ön plana çıkmıştır.⁹⁶ Mevcut

⁹⁶ Bir hidroelektrik santrali kurulması için gereken en önemli önceliklerden biri coğrafi konumdur. İkinci önemli unsur ise potansiyel enerjiyi elde edilecek göldeki su kaynağıdır (Cumhur Topkaya, görüşme: 28 Ağustos 2021). Oltu Çayı'na karışan Tortum deresi vadisinin bir heyelan kütlesi tarafından kapanmasıyla teşekkül eden Tortum Gölü, Erzurum'un 100 km kadar kuzeyinde olup gölün çıkış ayağında tabii düşmeler yapan cazip bir enerji kaynağıdır. Gölün genişliği 750 metre ve uzunluğu 9 km kadardır. Derinliği bazı yerlerde 150 metreyi bulmaktadır. Gölde çıkan Tortum çayı 2 kilometre mesafe dahilinde birbiri arkasına yedi çağlayandan atlayarak 200 metre düşüm yaptıktan sonra biraz ileride Oltu çayı vasıtası ile Çoruh nehrine kavuşur. İşte Tortum çayının yaptığı bu şelaleler güçlü enerji kaynaklarından birini teşkil

durumda elektrik ihtiyacını karşılamak için faydalanılan motorların hem yakıt hem de yedek parça gibi sorunları nedeniyle elektrik üretiminde sorunlar yaşanmaktaydı. 1930'lu yıllara gelindiğinde Erzurum Valisi Fevzi Bey'in,⁹⁷ Tortum Şelalesi'nde incelemeler yapması, yerel kaynaklardan yararlanılması adına önemli bir adım olarak kabul edilmiştir. Fakat mesafe uzaklığı dikkate alınarak belediye imkânlarıyla bu işin başırlamayacağı anlaşılmış ve bu projeden vazgeçilmiştir (Kıyıcı, 2021: 5). Sonradan konu yeniden gündeme alınacaktı.

Tortum Şelalesi ile ilgili incelemelere 1938'de Elektrik İşleri Etüd İdaresi (Eİİ) tarafından başlandı (Sözer, 1963: 189). Eİİ Genel Direktörlüğü'nce 1945 yılından sonra Tortum Gölü'nden istifade edilmesi için daha ciddi adımlar atılarak bir ön proje hazırlandı (1973 Erzurum İl Yıllığı, 1974: 283).

1940'lı yıllarda Erzurum'un elektrik ihtiyacı hala çözülememişti. Bu sorun çözüldüğü takdirde şehrin ekonomik kalkınmasının da önü açılacaktı. Elde edilecek kazanımlar şöyle sıralanabilir;

“I- Elektrik, gündelik hayatta kullanılacak diğer yakacakların yerine geçecekti.

II- Elektrik gerek mevcut un değirmenleri gerekse kurulması tasarlanan dokuma, deri, bira vb. fabrikalar için ihtiyaç duyulan enerjiyi temin edecekti.

III- Aydınlatma ihtiyacı karşılanacak gaz yağında tasarruf sağlanacaktı” (Fındıkoğlu, 1946: 24).

Santralin hayata geçirilmesi sadece Erzurum'u değil hiç şüphesiz Doğu Anadolu'nun da gelişimi için önem arz etmekteydi. Bu konu 1946 yılında Ekonomi Bakanı Fuat Sirmen⁹⁸ tarafından da dile getirilmişti. Sirmen, Mecliste yaptığı konuşmada,

etmektedir. Bu tabi kaynaktan faydalanarak inşa edilecek hidroelektrik santral, Erzurum şehrine ve burada kurulmakta ve kurulacak olan endüstri tesislerine bol ve ucuz enerji sağlayacaktı (Vatan Gazetesi Erzurum İlavesi, 7 Ocak 1953, s.6).

⁹⁷ Mehmet Fevzi Daldal - Kötek 1883 – Mülkiye Mektebi-Ankara Vilâyeti Maiyet Memuru, Ankara İdadisi Mevâlid-i selâse (Tabiyat İlimi) ve Hıfzıssıhha Öğretmeni, Demirci, Koçhisar, Tavas, Anamur, Şile Kaymakamı, Hapishane-i Umûmiye Müdürü, Aydın Mektupçusu, Serbest Ticaret, Mülkiye Müfettişi, Erzincan Valisi (TBMM Albümü 1920-2010, I, 1920-1950, s.307). 1928-1931 Erzurum Valisi (<http://www.erkurum.gov.tr/gorev-yapmis-valiler>, erişim: 12.10.2022). Afyon ve Isparta Valisi – VI. Dönem Ankara Milletvekili (TBMM Albümü 1920-2010, I, 1920-1950, s.307)

⁹⁸ Fuat Sirmen İstanbul - 1899- İstanbul ve Roma Hukuk Fakülteleri, Roma Üniversitesi Hukuk Fakültesi Doktora - Fransızca, İtalyanca - Hukuk Doktoru – Eskişehir Aza Mülazımı, Ankara Ağır Ceza Mahkemesi Aza Mülazımı, Ankara Adliye Meslek Mektebi Müdürü ve Ceza Hukuku Öğretmeni, Adliye Müfettişi, Ankara Cumhuriyet Savcısı – V. Dönem Erzurum, VI. ve VII. Dönem Rize Milletvekili - 14. Hükümet

Şark'ın kalkınması için bu bölgede enerji verecek santrallerin kurulması gerektiğini ifade etmişti. Bunlardan birinin Tortum Şelalesi'nden enerji üretimi olduğunu ve bunun da çok kısa bir zamanda hayata geçirilebileceğini umduğunu ifade etmişti (TBMMTD, D:7, C:21, T: 3, 28 Ocak 1946: 139).

3.3.1.2. DP'nin İktidara Gelmesi ile Tortum Şelalesi'nden Elektrik Üretiminin Yeniden Ele Alınması (1950)

1950 seçimlerinde DP'nin iktidara gelişi ile birlikte Tortum Şelalesi'nden elektrik elde edilmesi fikri fiiliyata geçmeye başlayacaktı. 1950 yılı yazında Erzurum milletvekillerinin seçim bölgelerinde yapmış oldukları gezilerde vatandaşlar, öncelikle Tortum Şelalesi meselesinin çözüme kavuşturulması hususundaki taleplerini vekillere iletmışlerdi. DP Hükümeti ile yürüttükleri yoğun temasların sonucunda, Erzurumluların iktidardan ilk beklentisinin Tortum Şelalesi'nden elektrik üretimi meselesinin halli olduğu, hükümet tarafından da benimsenecekti (Burçak, 1998: 58,59).

Tortum Santrali'nin yapımının önce Amerikan Marshall Yardımı Planı kapsamına alınarak gerçekleştirilmesi planlandı. Marshall Yardımı Planı Türkiye İdarecisi Amerikalı Russel Dorr, 1950'de Erzurum'a gelerek 31 Ağustos ve 1 Eylül tarihleri arasında konu ile ilgili incelemelerde bulundu. Hazırladığı raporun "Elektrik Kuvvet Menbaaları" başlıklı bölümünde Erzurum'un elektrik sorunu ve çözümü ile ilgili görüşlerini şöyle ifade etti;

"Elektrik tenvir sisteminin halini görmekliğim ve bir kısım ufak atölyelerde, umumiyetle makine kuvvetinin kullanılabileceği el ameliyelerinin hüküm sürmekte olduğuna dair müşahadelerim, Erzurum'da elektrik kuvveti meselesinin, şehrin hayat standardını ve iktisadi inkişafını köstekleyen ciddi bir mesele olduğuna dair beni ikna etti. Üç adet Dizel jeneratörlü 800 kw takatindeki belediyeye ait merkez ve evlerin ışıǵı için cereyan verilmek üzere yalnız geceleri çalıştırılmaktadır. Son zamanlarda kurulan et işletme tesisinin akşamları 200 kw kadar sarf edilmeyen elektrik enerjisi olacaktır. Demiryollarının yalnız geceleri tenvir maksadı için kullanılıp belediye şebekesine bağlı olmayan dizelle çalışan 100 kilovatlık bir jeneratörü vardır. Bütün bu imkânlar bir araya getirilerek faydalanılsa, elektir cereyanı Erzurum şehrinin istifadesine hemen hemen derhal ve pek ucuz bir fiyatla amade tutulabilir" (BCA.030.01.41.242.19).

İktisat Vekili (TBMM Albümü 1920-2010, I, 1920-1950, s.421). Meclis Başkanı -(01.11.1961 – 01.11.1963)- (05.11.1963 – 10.10.1965) (TBMM Albümü 1920-2010, s.XVII).

Russel Dorr, raporunda şehirde bazı ufak atölyelerde makine kuvvetiyle yapılması gereken işlerin el yordamıyla yapılmasına şahit olduğunu ifade ederek bu durumun şehirde hayat standartlarının yükselmesi ve şehrin gelişmesi açısından önemli bir sorun olduğunu belirtmişti.⁹⁹ Belediye tarafından elektrik üretmek için kullanılan dizel motorlardan uzman kadro eksikliği nedeniyle yeterince istifade edilemediğini, bu motorların bakım bahanesiyle gündüzleri çalıştırılmadıklarını belirtmişti. Belediyenin üretmiş olduğu elektriğin yanı sıra Et Kombinası, Askeri Fabrika ve Demiryolları'nın da kendi imkânları ile elektrik ürettiklerini bu elektriğin daha verimli kullanılabilmesi için belediye şebekesine bağlanması gerekliliği üzerinde durmuştu. Bu imkânların birlikte kullanılmasıyla Erzurum'un ihtiyaç duyduğu elektriğin daha çabuk ve ucuz şekilde kullanıma sunulabileceğine dikkat çekmişti. Uzman personel eksikliğinden kaynaklanan üretim sorunlarının ortadan kalkması için elektrik hizmetlerini yürütecek uzman personelden oluşan bir hizmet servisine ihtiyaç vardı. Bu servis hizmetiyle beraber şehirdeki elektrik üretim kaynaklarının da koordineli bir şekilde kullanılmasıyla üretilen elektriğin şehrin ihtiyacını karşılayacağı görüşündeydi. Sudan elektrik üretilmesi hususunda ise gerekli inşaat işleri de göz önüne alındığında hem uzun zamana hem de yüklü bir bütçeye ihtiyaç duyulacaktı (BCA.030.01.41.242.19). Rapordan da anlaşılacağı üzere Russel Dorr'un sudan elektrik üretimine sıcak bakmaması Tortum Santrali yapımının Marshall Yardımları kapsamına alınmasına engel olmuştu.

Erzurum halkının yeni iktidardan beklentisi olan elektrik ihtiyacının çözümü Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes'in 1950 Ekim'inde Erzurum'a gerçekleştirdikleri ziyaret esansında da gündeme geldi. Elektrik işinin olumlu bir şekilde sonuçlandırılacağına başbakan tarafından söz verildi (Burçak, 1998: 59).

⁹⁹ Bir hayvancılık ve et memleketi olan Erzurum'da elektrik olmadığı için büyük kasaplar bile eti el makineleri ile çeker, sucuklar el ile doldurulurdu. Marangozlar, büyük dikim evler elle çalışırdı. İşletmeler elektriğin sağladığı imkânları et makinelerinde, marangoz atölyelerinde, dikim evlerinde, tornalarda ve birçok sanayide oldukça iyi kullanma becerilerine sahip oldukları halde bundan mahrumdular. Çünkü şehirde gündüz elektrik yoktu gece ise nöbetle veriliyordu. Bu nedenle aydınlanmasından istifade edilmesi bahtiyarlık olarak görülürdü. Oysa Şelale'den sağlanacak elektrikle Erzurum elektriğe kavuştuğunda yalnız Erzurum sanayi hayatına girmeyecek Erzurum civar ilçeleri, Kars, Artvin ve hatta Ağrı bile bundan istifade edebilecekti (Neriman Yavuzer-Rukneddin Tözüm, *Erzurum'dan Notlar*, İsmail Akgün Matbaası, 1948, İstanbul, s.43,44).

3.3.1.3. Tortum Şelalesi Hidroelektrik Santrali İçin Mevzuat Sürecinin Tamamlanması ve İşin İhalesinin Yapılması

Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Erzurum ziyaretinin ardından Tortum Elektrik Santrali işi hükümet programına alındı. İlk bütçede santral için 1.000.000 liralık kaynak ayrıldı. Belirlenen miktarın Erzurum milletvekillerince yeterli görülmemesi üzerine gerekli artışın sağlanması için girişimlerde bulunuldu (Burçak, 1998: 59,60). Bu girişimler sonucunda 19 Şubat 1951'de TBMM'de yapılan bütçe görüşmelerinde Tortum Hidroelektrik Santrali için ayrılan ödenek 2.000.000 liraya yükseltildi (TBMM Tutanak Dergisi, D:9, C:6, T:1, 19 Şubat 1951: 281).

Daha önce hükümet programına alınan Tortum Şelalesi'ne elektrik santrali kurulması kararı 17 Nisan 1951 tarihinde de Bakanlar Kurulu'nda kabul edildi. Erzurum civarının elektrik ihtiyacını mümkün olduğu kadar kolay ve ucuz fiyatla karşılamak üzere merkezi Erzurum'da olan 50 yıl süreli ve 1.000.000 lira sermayeli "Tortum Şelalesi Hidroelektrik Anonim Şirketi"nin kuruluşu gerçekleştirildi (BCA. 030.18.01.02.125.32.4).

1 Kasım 1951 tarihinde Cumhurbaşkanı Celal Bayar, TBMM'de yaptığı açılış konuşmasında aralarında Tortum Şelalesi'nden Erzurum'a bol ve ucuz enerji sağlayacak santralinin de bulunduğu hidroelektrik tesisatı inşaat projeleri ihalelerinin yakın zamanda yapılacağını açıkladı (TBMMTD, D:9,T:2, C:10, 1 Kasım 1951: 10). Bu açıklamanın akabinde Erzurum Belediye Meclisi'de 17 Aralık 1951'de gerçekleştirdiği toplantıda Tortum Hidroelektrik Santrali'nin, 12.400.000 lira tahmini bedelle,¹⁰⁰ belediyenin nam ve hesabına İller Bankası'nca yaptırılmasını kararlaştırdı. Ayrıca hükümetçe 1951 yılı için santrale ayrılan 2.000.000 liranın belediye adına İller Bankası hesabına aktarılması karara bağlandı (Kubilay, 1979: 77).

1952 yılı başlarında Hasankale depremi nedeniyle Erzurum'a bir ziyaret gerçekleştiren Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Ticaret Odası üyeleriyle Vali Konağı'nda bir araya geldi. Burada yaptığı açıklamada inşa edilecek santralin Belediye'nin, İller Bankası

¹⁰⁰ Mecliste yapılan 19 Ocak 1951 tarihli bütçe görüşmelerinde santralin tahmini bedeli; inşaat işleri 1.163.431, santral makine ve teçhizatı 3.750.000, Tortum - Erzurum hava hattı 4.350.000 ve Erzurum Transformatör istasyonu da 1.100.000 lira olmak üzere toplam 10.363.431 lira olarak belirlenmişti (TBMM Tutanak Dergisi, D:9, C:6, T:1, 19 Şubat 1951).

ile anlaşması gereği doğrudan doğruya İller Bankası'na yaptırılacağını vurguladı (Yeni Erzurum, 24 Ocak 1952).

İller Bankası, bu doğrultuda 1952 yılının ikinci yarısında girişimlere başladı (1973 Erzurum İl Yıllığı, 1974: 283). Tortum Hidroelektrik Santrali'nin inşaat kısmı yapım işi; 2 Temmuz 1952 ihale tarihi ve 1 Haziran 1955 bitiş tarihi olmak üzere 1.683.000 lira bedel üzerinden müteahhit Reşit Şahin'e verildi. Diğer taraftan Santralin makine ve elektrik kısmının yapım işi ise 17 Ocak 1953 ihale tarihi ve 17 Ocak 1956'da bitiş tarihi olarak 6.430.000 lira bedelle AFEBE TAŞ'a ihale edildi (BCA.030.01.109.689.6). Erzurum Belediye Meclisi de 28 Aralık 1953 tarihinde yaptığı görüşmeler sonucunda, Tortum Hidroelektrik Santrali yapımı için İller Bankasından 8.300.000 lira borç alınmasını karara bağladı (Kubilay, 1979: 79).

3.3.1.4. Tortum Hidroelektrik Santrali Yapım Sürecinin Başlaması

Santralin inşaat işleri için Nisan 1953 yılında çalışmalara başlandı. Mayıs ayı içerisinde 1.250 personelle işe devam edildi. Haziran ayı içerisinde bu sayı 1.000, Temmuz ayı itibarıyla da 800-1.000 aralığında devam etti. Ekipler halinde çalışmalarını sürdüren işçiler sayesinde kanal, yol, toplama havuzu, bent vb. işler hızlı bir şekilde ilerledi. Çalışmalar çerçevesinde şelaleden 40 m yükseklikten düşmekte olan suyun mecrası değiştirildi. Böylelikle daha yüksekten düşmesi sağlanarak şelalenin irtifası artırılmış oldu.¹⁰¹ (Demokrat Erzurum, 14 Temmuz 1953).

Santral şantiyesinde çalışan personelin ihtiyacını karşılamak üzere 6 bakkal dükkânı ile 2 fırın açılmış, işçilerin barınmaları için çadır ve barakalar temin edilmiş, ayrıca bir sıhhiye çadırı ile bir sağlık memuru da şantiye alanında hizmet vermeye başlamıştı. 1953 yılındaki yevmiyeleri 3-8 lira arasında değişen işçilere ödemeleri aylık olarak yapılmakta, istenildiğinde hak edişlerinin yüzde ellisi avans olarak ödenmekteydi (Demokrat Erzurum, 14 Temmuz 1953).

¹⁰¹ Santralin inşaat sürecinde Çağlayan Köyü başta olmak üzere civar köylerden de inşaatta çalışmak üzere "gücü kuvveti yerinde olan insanlar" alanda kurulan çadırlarda kalarak santralin yapımına katkı sağladılar. Taşların, kayaların el gücü ile kırılarak, parçalanarak tünellerin, 196,4 metre cebri borunun (Su kaynağı ile türbin arasındaki basınçlı boru) oluşturulması büyük bir özverinin sonucudur. Cebri borunun yerleştirildiği 196,4 metrelik borunun önce tüneli açıldı. Kayalık kısmın hem üst hem de alt başından aynı anda kazı çalışmasına başlanarak tünel açılmış ve içerisine "cebrî boru" yerleştirilmiştir (Cumhur Topkaya, görüşme: 28 Ağustos 2021).

Santralin inşası için yapılan çalışmalar devam ederken, Erzurum Belediye Meclisi'nin 7 Haziran 1954 tarihli toplantısında şehir elektrik şebekesinin iyileştirilmesi ve genişletilmesi için ihale yapıldığı ve çalışmaların Ağustos 1955'de bitirileceği belirtildi¹⁰² (Kubilay, 1979: 80). 10 Haziran 1954'de yapılan toplantıda da Tortum Hidroelektrik Santrali'nin 1955 yılı sonuna bitirileceği ve şehre 11.200 kw saat elektrik vereceği ifade edildi (Demokrat Erzurum, 11 Haziran 1955). Ancak özellikle santralin inşası için gereken dövizin temininde yaşanan sorunlar, yapım işlerinde aksamalara yol açmakta bu da gecikmeye neden olmaktaydı (Burçak, 1998: 60).

1954 yılı Sonbaharında santralin bent ve isale kanalı¹⁰³ inşaatları tamamlanmıştı. Santral binası hafriyat işleri ile Erzurum transformatör binası inşaatları ise devam etmekteydi. Enerji nakli için gerekli hava hattı malzemeleri gelmiş, hattın yarısının direkleri dikilmişti. Transformatörler İskenderun Gümrüğü'ne getirilmiş, türbin ve jeneratörler de Almanya'da imal edilmişti (BCA.030.01.109.689.6). Tortum Hidroelektrik Santrali'nin mümkün olan en kısa zamanda işletmeye açılması için sürdürülen çabalar devam ederken Erzurum milletvekilleri de ilgili makamlarla temas halindeydi. Santralin makine kısmının Avrupa'dan getirebilmesi için gereken dövizin tamamının müteahhide verilmesi sağlanarak tesisin 1956 yılı içinde işletmeye açılması için yoğun bir çaba sarf etmişlerdi (Demokrat Erzurum, 21 Ekim 1954).

Erzurum şehri ve civar kasabaların aydınlanması için gereken enerjinin yanında, şehirde kurulmuş ve yakın gelecekte kurulacak diğer sanayi tesislerinin de enerji ihtiyacı da göz önüne alındığında, Tortum Santrali'nden 1955 senesi için çekilmesi gereken enerji 5.300 kw olarak hesaplanmaktaydı. Ancak 1960 yılı ihtiyacı kesin olmamakla birlikte 1955 yılı ihtiyacının %50'sinden fazla olacağı dikkate alındığında; İnşa edilmekte olan su alma tesisleri ile kurak aylarda elde edilebilecek enerji, asgari 5.400 kw olup bu takat 1955 senesi ihtiyacını tam olarak karşılayabilmekte ancak 1960 senesi için yeterli gelmemektedir; 1955 senesi azami sarfıyatı bir türbin tarafından karşılanmaktaydı. İlerleyen süreçte ikinci türbinin de devreye girmesi gerekiyordu. Olası arızalar için yedek türbin ise bulunmuyordu.

¹⁰² 10 Mayıs 1954 tarihli ihale Genel Makina-Elektrik Komandit Şirketi tarafından üstlenilmiş, ihale bedeli 807.492 lira, ihale bitiş tarihi ise 10 Ağustos 1955 olarak belirlenmişti (BCA.030.01.109.689.6).

¹⁰³ Göldeki suyun türbinlere taşınmasını sağlayan kanaldır.

1960 yılına ihtiyacın tam olarak karşılanabilmesi için halen devam etmekte olan tesiste şu ilavelerin yapılması gerekli görülmüştü: Gölden doğrudan doğruya su almak için 1.250 metre uzunluğunda bir tünel açılmalıydı (yaklaşık tutar 2.000.000 TL); Santrale üçüncü bir türbin jeneratör grubu ve ikinci cebri boru ilave (yaklaşık tutar 1.100.000 TL) edilmeliydi; Hava hattına iki tel ilave ile hattın iki devreye çıkarılması (yaklaşık tutar 775.000 TL) gerekmektedir.

İnşaat kısmı ile elektrik ve makine ödemeleri içi toplam da 3.875.000 TL'ye ihtiyaç duyulurken, harici ödeme tutarı ise 1.500.000 TL olarak hesaplanmıştı. Maliye Vekâleti tarafından ihale izninin derhal verilmesi ve gerekli dövizin zamanında temin edilmesi halinde, yapılmakta olan işlerin 1956, ilave işlerin de 1957 yılı sonuna kadar tamamlanabileceği öngörülmekteydi (BCA. 030.01.109.689.6).

Tortum Şelalesi Hidroelektrik Santrali inşası devam ederken İller Bankası tarafından gönderilen bir yazıyla Santralden, Aşkale, Hasankale ve Tortum kazalarına elektrik verilmesi talep edilmişse de Belediye Meclisi tarafından ileride şehrin ihtiyacını aksatacağı gerekçesiyle kabul edilmemişti. Bunun üzerine İller Bankası'nın konuyla ilgili gönderdiği ikinci bir yazı Belediye Meclis Toplantısı'nda yeniden ele alındı. Yazıda, Tortum Santrali'nin ilk ihalesi yapılan iki türbin grubundan 10.800 kw'lık gücün, sonradan ihale edilen ve inşası devam eden üçüncü türbinle 16.200 kw'a çıkarıldığı ve ileride bir türbinin daha eklenmesiyle 21.600 kw'ı bulacağı ifade edildi. Buna karşılık 1960'da Erzurum Şeker Fabrikası ve kurulacak radyo istasyonu da dahil ihtiyaç duyulan sanayi enerjisinin 3.970 kw şehir elektrik ihtiyacının da 5.138 kw olacağı belirtildi. Adı geçen ilçelere ve Aşkale'de kurulacak çimento fabrikasına elektrik verilmediği takdirde, 16.000.000 liraya ulaşan masrafin bütün yükü Erzurum Belediyesi'nde olacaktı. Bu da mevcut masrafin ödenmesinin güçleşmesi anlamına gelmekteydi. Toplantıda söz alan üyeler ise İller Bankası'nın 1960'tan sonrasını hesaba katmadığını, elektrik şehre geldikten sonra tüketimde her yıl %30'luk bir artış yaşanacağını ve ilerleyen yıllarda elektriğin şehre yetmeyeceğini beyan etmişlerdi. Bunun üzerine konunun, uzmanların katılımıyla daha sonraki oturumlarda değerlendirilmesine karar verildi (Yeni Erzurum, 8 Ekim 1955).

3.3.1.5. Tortum Şelalesi Hidroelektrik Santrali'nin Hizmete Alınması

Erzurum şehir merkezi ile Hasankale, Aşkale ve Tortum ilçelerinin elektrik ihtiyacını karşılamak üzere yapımına başlanılmış olan Tortum-Tev Hidroelektrik Santrali her biri 5.400 kw'lık iki adet turbo-jeneratör grubuna sahipti. Santral ilk hizmete açıldığında 10.800 kw'lık bir güç üretecek ve bu güç 98 km'lik hava hattı ile 66.000 voltluk gerilimle Erzurum'a nakledilecekti (BCA.30.1.0.0.118.746.1).

10.800 kw kurulu ve 21.600 kw nihai takatinde bulunan ve yılda 90.000.000 kw saat enerji istihsal edecek olan Tortum Hidroelektrik Santrali'nin maliyeti 30.800.000 lira olup 1960 yılı başında hizmete geçmesi planlandı (TBMMTD, D: 11, İ: 3, 19 Şubat 1960, 1960 Yılı Muvazenei Umumiye Kanunu Lâyihası Ve Bütçe Encümeni Mazbatası 1960: 13) .

Tortum Şelalesi Hidroelektrik Santrali 1960 Mayıs ayı itibariyle hizmete hazır hale geldi. Santral, 4x 5.400 kw'a kadar genişlemeye müsait olarak yapılmış olmasına rağmen ilk aşamada 2 adet 5.400 kw'lık üniteyi içermekteydi. Tortum Şelalesi Hidroelektrik Santrali'nin inşa süreci planlanandan daha uzun sürede tamamlanmıştı. Ülke ekonomisinde yaşanan istikrarsızlık, beraberinde yüksek bir maliyet artışı getirmiş ve tesisin tamamı neredeyse planlananının iki katı bir fiyata mal olmuştu (Sözer, 1963: 189,190).

İnşaata tamamlanarak hizmete girmeye hazır hale getirilen santralin Başbakan Adnan Menderes'in de katılacağı görkemli bir törenle açılması planlanmış ancak 1960 Askeri Darbesi sonrası herhangi bir tören yapılmadan faaliyete geçirilmişti (Alyanak, 1999: 63).

Kanal Tipi Santral olarak inşa edilmiş olan Tortum Şelalesi Hidroelektrik Santrali özelliği itibariyle manuel olarak vanaların devreye alınması ile elektrik üretimine geçebiliyordu. Oysa modern sistemlere sahip gövde tipi vb. elektrik santrallerinin elektrik üretimine başlayabilmesi için öncelikle kendi elektronik sistemlerini çalıştırmak için dışardan enerjiye ihtiyaç vardı. Bu durum da savaş, deprem gibi elektrik akışının kesildiği olağanüstü durumlarda bu santrallerin çalışmasına engel oluşturmaktaydı. Kanal tipi santraller dışardan enerjiye ihtiyaç duymadan manuel olarak hizmete girebildiklerinden olağanüstü durumlarda stratejik bir kazanım sunmaktaydı (Cumhur Topkaya, görüşme: 28 Ağustos 2021).

Santral hizmete girdiğinde iki türbinle, toplamda 15.760 PS'lik güce sahipti (Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, 1974: 283). Ancak DP iktidarının on yıllık devrinin başlangıcı olan 1950'de Erzurum şehir nüfusu 50.000'ler civarında iken bu sayı 1960 yılı itibarıyla 90.069'a yükselmışti. Yüksek orandaki bu nüfus artışının yanında, açılışı daha önceden yapılmış olan silah fabrikasının¹⁰⁴ yanında, 1953'te işletmeye açılan Et Kombinası, 1956'da üretime geçen Şeker Fabrikası ve 1957'de eğitime başlayan Atatürk Üniversitesi gibi önemli kamu yatırımları gerçekleştirilmişti. Ayrıca yıllık 50.000 ton civarında üretim kapasitesine sahip un fabrikaları başta olmak üzere faaliyet gösteren bazı özel işletmeler elektriğe olan talebin artmasına neden olmaktaydı¹⁰⁵ (Kıyıcı, 2021: 27,28).

Santralin mevcut üretim gücünün Erzurum'un ihtiyacını gelecekte karşılamakta yetersiz kalacağı anlaşıncı santral kapasitesinin artırılmasına karar verildi. Tortum Hidroelektrik Santrali'ne iki ünitenin daha eklenilmesi işi 1968 yılında İller Bankası tarafından üstlenildi (Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, 1974: 283). Kapasite artırımının hemen öncesinde Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı tarafından yapılan müracaatla, mülkiyeti Erzurum Belediyesi'ne ait olan Tortum-Tev Hidroelektrik Santrali ile hava hattının kanun gereği bedeli karşılığı bakanlığa devri talep edildi. Bu konu Belediye'nin 29 Nisan 1968 tarihli toplantısında ele alındı. Devir işlemlerinin oluşturulacak heyet tarafından rapora dönüştürülmesi kararlaştırıldı (Kubilay, 1979: 119).

Kapasite artırımıyla Tortum Hidroelektrik Santrali'ne, 1972 yılında iki ünite daha eklenerek santralin gücü 25,2 Mw'a çıkarıldı (Yurt Ansiklopedisi c.4, 1982: 2741). Her biri 10.500 PS gücünde iki türbin ilavesi için yapılan harcama tutarı ise 24.000.000 lira oldu. Böylelikle Santralin 1952-1960 yılları arasındaki 1. Grup tesislerin yapımı için harcanan 40.000.000 liraya ilave olarak 1969-1971 yılları arasındaki 2. Grup tesis için de

¹⁰⁴1934 senesinde Erzurum'da bulunan Silah Tamirhanesi'ne müdür olarak tayin olunan İhsan Yavuzer, Tamirhane'nin Erzincan'a nakledilmesi gündeme gelince bunu önlemek için burada bir fabrika tesisatı oluşturarak nakledilmesi düşünelemeyecek bir duruma getirmiş ve adını Silah Fabrikası'na dönüştürmüştür (İhsan Yavuzer, Devre Göre Erzurum'da Esnaf ve Teknik Sanat Teşekkülleri, *Tarih Yolunda Erzurum*, Yıl 1, Sayı 4, Aralık 1960 Erzurum, s.10).

¹⁰⁵ 1950-1960 arasındaki dönemde hızlı kentleşme ve sanayileşme çabalarına koşut enerji gereksinimi de ülke genelinde önceki dönemlere göre daha hızlı arttı. Bahsi geçen zaman aralığında elektrik enerjisi üretimi 2,5 kattan fazla artış göstererek 2.815.000 kw'a yükselmiştir. Toplam elektrik üretiminde, hidrolik üretimin payı 1950'de %3,8 iken bu pay 1960'ta %35,6'ya ulaşmıştır (Yurt Ansiklopedisi, Türkiye Genel C.11, Anadolu Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 1982-1983-1984, s.8458).

24.000.000 lira harcanmış ve tesisin toplam maliyeti 64.000.000 lirayı bulmuştu (Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, 1974: 283).

Santralin kapasite artırımının tamamlanmasının ardından Belediye Meclisi'nin Nisan 1972 tarihli toplantısında Tortum Hidroelektrik Santrali'nin Türkiye Elektrik Kurumu (TEK)'na devri için yeni bir süreç başladı. Vali Necmettin Karaduman¹⁰⁶ başkanlığında kurulan devir komisyonu, yapılan müzakereler sonunda 20 Ağustos 1972 tarihinde Tortum Hidroelektrik Santrali, lojman ve diğer binalar ile 98 km'lik havai hattın (Tortum-Tev ile Erzurum Kavakkapı arasındaki hat) TEK' e devrini kabul etti (Kubilay, 1979: 130).

Tortum Şelalesi Hidroelektrik Santrali ve ona bağlı taşınmazlar Özelleştirme Yüksek Kurulu'nun 15 Haziran 2015 tarihli 2015/55 sayılı kararı ile özelleştirme kapsam ve programına alındı (Resmi Gazete, 24 Haziran 2015). Daha önce iki kez özelleştirme ihalesi yapılan ancak satış işlemi gerçekleştirilmeyen Tortum Hidroelektrik Santrali için son olarak Türkiye Cumhuriyeti Hazine ve Maliye Bakanlığı Özelleştirme İdaresi Başkanlığı'na 4046 sayılı Özelleştirme Uygulamaları Hakkında Kanun hükümleri çerçevesinde; Santral ile bu santral tarafından kullanılan taşınmazların ("Tortum HES") "İşletme Hakkının Verilmesi" yöntemi ile özelleştirileceği duyuruldu (Resmi Gazete, 31401, 20 Şubat 2021).

Yapılan ihalenin ardından Tortum Hidroelektrik Santrali ve bu santral tarafından kullanılan taşınmazların 222.710.000 lira bedelle Mila Enerji'ye satışı Cumhurbaşkanlığı kararı ile 4 Eylül 2021 tarih ve 31588 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girdi (Resmi Gazete, 31588, 4 Eylül 2021).

3.3.2. Erzurum Verem Savaş Hastanesi ve Dispanseri

Türkiye'de Cumhuriyetin ilk yıllarından bulaşıcı hastalıklarla mücadele devletin en temel sağlık politikalarından birini oluşturdu. 1928 yılında düzenlenen İkinci Milli Türk Tıp Kongresi'nin ana gündemi olarak da verem konusu ele alınmıştı (<https://hsgm.saglik.gov.tr/tr/tuberkuloz-baskanligimiz/tarihte.html> E.T: 15.03.2023). 30

¹⁰⁶ Necmettin Karaduman; Trabzon – 1926. 1948 Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunu- 1966-1970 Kahramanmaraş, 1970-1975 Erzurum ve 1975-1977 İçel Valiliği- XVII. Dönem Trabzon Milletvekili – 1983-1987 TBMM Başkanı (TBMM Albümü 1920-2010, c.3, 1983-2010, s.1115).

Nisan 1930'da kabul edilen 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nda veremle ilgili maddelere yer verilmiş, 1932 yılında Verem Mücadele Dispanserleri Talimatnamesi yayımlanmıştı. Sıtma, frengi ve trahom hastalıklarına karşı merkez ve taşrada özel hizmet örgütleri oluşturulmuş fakat mali yetersizlikler nedeniyle verem için özel bir örgüt kurulamamıştı. Hastalıkla mücadelede gönüllü dernekler öne çıkmıştı. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı da 1945'ten itibaren veremle daha organize bir şekilde mücadele etmeye başladı ve verem savaş derneklerinin kurulmasını teşvik etti (<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turkiye-ulusal-verem-savasi-dernegi>E.T: 15.03.2023).

5 Nisan 1949'da 5368 sayılı Verem Savaşı Hakkındaki Kanun çıkarıldı. Kanunla, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın teşkilatlanma, tesis, teçhizat ile personel ve mali konularda devletin veremle mücadele politikası ve programları netleşti. Türkiye'de 1950'li yıllara kadar veremle mücadele dispanserler ve sanatoryumlar açılarak sürdürüldü (<https://hsgm.saglik.gov.tr/tr/tuberkuloz-baskanligimiz/tarihte.html> E.T: 17.03.2023).

Yukarıda ifade edilen çalışmalar doğrultusunda Erzurum Verem Savaş Derneği'de Halkevinde toplanan 22 kişilik kurucular topluluğuna sunulan tüzüğün tartışılması ve kabulünden sonra Dr. Rıfki Ongun ve Dr. Zeki Başar'ın İl Vilayet Makamına 27 Haziran 1947'de sundukları dilekçe ile faaliyete geçti (Başar, 1957: 11).

Dernek resmi olarak kuruluşunu tamamladıktan sonra gayesini gerçekleştirmek için bir sağlık tesisi hayata geçirmeyi planladı. Erzurum merkezinde ve ilçelerinde her geçen gün verem hastalığına yakalanan kişilerin sayısında yaşanan artışlar, Erzurum Verem Savaş Derneği'nin bu hizmeti sunacak bir yer temin etmesini zorunlu hale getirdi (Ünüvar, 1954: 98).

Dernek yöneticileri, ilk olarak daha önce Üçüncü Umum Müfettişliği¹⁰⁷ olarak kullanılan ve bu kurumun kaldırılmasından sonra da metruk kalan binayı Verem Savaş

¹⁰⁷ Başbakan İsmet İnönü 1935 yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Karadeniz Bölgesi'ni kapsayan bir inceleme gezisine çıkmış ve gezi sonunda hazırladığı ünlü "Kürt Raporu"nu Atatürk ve Bakanlar Kurulu'na sunmuştur. Raporunda, "*Doğu İlleri verimli bir hale gelmedikçe bütçenin ve devlet kudretinin artması beklenemez*" ifadesi öne çıkmıştı (Erdal Aydoğan, Üçüncü Umumi Müfettişliği'nin Kurulması ve III. Umumi Müfettiş Tahsin Uzer'in Bazı Önemli Faaliyetleri, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi S 33-34, Mayıs-Kasım 2004, s.4). Raporunda Erzurum merkezli yeni bir müfettişliğin derhal kurulması gerektiği vurgulanarak bu müfettişlik mıntikasının Ağrı, Erzincan, Kars, Trabzon, Artvin, Rize, Gümüşhane ve Erzurum'dan oluşması öngörülmüştü (Engin Çağdaş Bulut, Devletin Taşradaki Eli: Umum Müfettişlikler, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, yıl 11, Sayı 21, s.95). Bakanlar Kurulu'nun 23 Ağustos 1935 tarihli kararı ile 25 Haziran 1947 tarih ve 1164 numaralı kanunun

Dispanseri olarak düşündüler. Ancak daha sonra buranın müstakil bir Verem Hastanesi olarak faaliyete geçirmesi kararlaştırıldı¹⁰⁸ (Cinisli, 1968: 315).

Bu kapsamda başlatılan girişimler doğrultusunda ilgili bakanlıklara müracaatlar yapılarak milletvekilleri ile irtibata geçilmiş, Ulusal Verem Savaş idarecileriyle temas yolları aranmış ve nihayetinde binanın tahsisi sağlanmıştı (Başar, 1957: 32).

Ancak tahsis edilen bina tek başına hastane ihtiyacını karşılayacak durumda değildi. Bu nedenle ilave yatakhane binası eklenmesi zorunluluğu ortaya çıktı. Verem Savaş Derneği tarafından yürütülen inşaat çalışmaları sonucunda hastane Mart 1950’de hizmet vermeye hazır hale getirildi (Cinisli, 1968: 315). İlave yatakhane binası için yapılan harcama tutarı 70.000 liraydı (Ünüvar, 1954: 99). 10 Mart 1950 tarihinde açılışı gerçekleştirilen hastane ilk olarak 11 Mayıs 1950 tarihinde kadın servisine yatılı hasta kabulüne başladı. 26 Mayıs 1950’de 24 yataklı kadın servisi tamamen dolmuştu. 10 Temmuz 1950’den itibaren de erkek hastaların yatırılmasına başlandı. Ancak 26 yataklı erkek servisi de 26 Temmuz 1950’de dolunca 50 yataklı hastanede boş yatak kalmadı. Bunun üzerine hastanenin yatak sayısı 1953’te 60’a çıkarıldı (Başar, 1957: 81).

Erzurum Verem Savaş Derneği, 1953’te Yenikapı Caddesi’nde kiralık bir evde faaliyete geçen Erzurum Verem Savaş Dispanseri için de modern bir bina yapmayı planlamıştı. Bunun içinde Gürcükapı Semsiti’nde Eski Millet Bahçesi’nin 1.600 metrekaarelik kısmı 30.000 lira karşılığında Erzurum Belediye’sinden satın alındı. Bedelinin yarısı Sağlık Bakanlığınca yarısı da Dernek tarafından ödenen arsa 333.609 lira keşif bedeli ile 29 Mayıs 1959 tarihinde ihale edildi. Dispanser binası 6 Ocak 1960’da tamamlanarak faaliyete geçti. Dispanser binasının inşası için Sağlık Bakanlığı’nca yapılan yardım tutarı ise 115.000 liraydı (Cinisli, 1968: 316).

birinci maddesi gereğince Erzurum, Kars, Gümüşhane, Çoruh, Erzincan, Trabzon, Ağrı vilayetlerini kapsamak üzere Üçüncü bir Umumi Müfettişlik kurulması uygun görülmüştü (BCA.30.18.1.2.57.70.15). Umum Müfettişlikler, Bakanlar Kurulu’nun 21 Kasım 1952 tarih ve 5990 nolu “Umumi Müfettişlik teşkiline dair kanun ile ek ve tadillerinin yürürlükten kaldırılması hakkında Kanun” kapsamında kaldırılmıştır (Resmi Gazete, 8270, 29 Kasım 1952).

¹⁰⁸ Verem Hastanesi olarak kullanılan bina Çat Yolu üzerinde bulunan ve Erzurum’da uzun yıllar Göğüs Hastanesi olarak hizmet vermiş olan binaydı.

3.3.3. Numune (Memleket) Hastanesi Ek Bina İnşaatı

1902’de dönemin Erzurum Belediye Başkanı Şerif Efendi’nin¹⁰⁹ gayretleriyle temeli atılan hastane, yine onun döneminde 1904’te tamamlanarak Erzurum Gureba Hastanesi adıyla açılmıştı (Küçükuşurlu, 2008: 182). 1924’ten itibaren Numune hastanesi olarak hizmetine devam eden ve 300 yatak kapasiteli olan hastaneye ihtiyaca binaen 200 yatak ilave yapıldı. Ancak bu artış ihtiyacı karşılamayınca 200 yataklı ek bina yapımı kararlaştırıldı (Ünüvar, 1954: 97).

Memleket Hastanesi’nin C ve D bloklarının inşası, Nafia Vekâleti adına Erzurum Valiliğince 235.750 lira bedelle 26 Şubat 1954 tarihinde ihale edildi (BCA.30.11.1.0.256.7.4). Memleket Hastanesinin 200 yataklı C ve D kısımlarının inşaatının temeli Erzurum Valisi Hilmi İncesulu ve milletvekillerinin de katılımıyla 1 Eylül 1954’te yapılan törenle atıldı (Demokrat Erzurum, 2 Eylül 1954).

İhaleyi alan müteahhidin değişmesi ve ince demir temininde yaşanan aksaklıklara bağlı olarak inşaatın bitirilme süreci de uzadı (BCA.30.11.1.0.256.7.4). İlave inşaat uzun bir zaman geçmesine rağmen bir türlü tamamlanamadı. 1960 yılı Nisan ayı içerisinde 1.700.000 lira daha ödenek tahsis edildi ve birkaç gün içerisinde ödeneğin 700.000 liralık kısmının gönderilmesi planlandı (Hürsöz, 5 Mayıs 1960).

Numune Hastanesi’ne ilave olarak yapılan binaların 1960’lı yılların başında henüz tamamlanamamış olması yeterli ödeneğin verilmemesinden kaynaklanmıştı. Bu durum, Doğu Bölgesi’nin sağlık ihtiyacını karşılamada önemli rolü olan Erzurum’un, gerekli sağlık yatırımları alması hususunda ihmale uğradığını göstermekteydi (Ünüvar, 1961: 85).

¹⁰⁹ Şerif Efendi’nin 1901 yılı ortalarından itibaren Erzurum Belediye Başkanlığı görevini yürüttüğü düşünülmektedir. 1910’ların başında bu görevden ayrılmıştır (Murat Küçükuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi 1*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2008, s.167-202).

3.3.4. Atatürk Üniversitesi'nin Kuruluş Süreci ve Faaliyete Geçmesi

3.3.4.1. Atatürk'ün Doğu'da Bir Üniversitenin Kurulması Fikri

Doğu'da bir üniversite kurulması fikri ilk defa Atatürk tarafından gündeme getirilmiştir. Atatürk'ün 1 Kasım 1937'de TBMM'nin yasama dönemi açılışında yaptığı konuşmada konu şöyle gündeme geldi;

“Büyük davamız, en medeni ve en müreffeh millet olarak varlığımızı yükseltmektir. Bu, yalnız kurumlarında değil, düşüncelerinde temelli bir inkılap yapmış olan büyük Türk milletinin dinamik idealidir. Bu ideali en kısa bir zamanda başarmak için, fikir ve hareketi, beraber yürütmek mecburiyetindeyiz. Bu teşebbüste başarı, ancak, töreli bir planla ve en rasyonel tarzda çalışmakla mümkün olabilir. Bu sebeple, okuyup yazma bilmeyen tek vatandaş bırakmamak; memleketin büyük kalkınma savaşının ve yeni çatısının istediği teknik elemanları yetiştirmek; memleket davalarının ideolojisini anlayacak, anlatacak, nesilden nesile yaşatacak, fert ve kurumları yaratmak; işte bu önemli umdeleri en kısa zamanda temin etmek, Kültür Vekâleti'nin üzerine aldığı büyük ve ağır mecburiyetlerdir.

İşaret ettiğim umdeleri, Türk gençliğinin dimağında ve Türk milletinin şuurunda daima canlı bir halde tutmak, üniversitelerimize ve yüksekokullarımıza düşen başlıca vazifedir. Bunun için, memleketi şimdilik üç büyük kültür bölgesi halinde mütalaa ederek; Garp bölgesi için İstanbul Üniversitesi'nde başlanmış olan ıslahat programı daha radikal bir tarzda tatbik ederek Cumhuriyete cidden modern bir "üniversite kazandırmak; merkez bölgesi için, Ankara Üniversitesi'ni az zamanda kurmak lazımdır; ve Doğu bölgesi için Van Gölü sahillerinin en güzel bir yerinde, her şubeden ilkokullar ile ve nihayet üniversitesiyle modern bir kültür şehri yaratmak yolunda şimdiden fiiliyata geçilmelidir.

Bu hayırlı teşebbüsün, Doğu vilayetlerimiz gençliğine bahşedeceği feyiz, Cumhuriyet Hükümeti için ne mutlu bir eser olacaktır” (TBMMZC, D:5, C: 20, İ: 3, 1 Kasım 1937: 7).

Atatürk, Doğu'da Van Gölü sahilinde üniversitesi olan modern bir kültür şehrinin kurulması için harekete geçilmesini vurguluyordu. Bu konuşmanın ardından Atatürk'ün isteğinin hayata geçirilmesi için çalışmalar başlatıldı. Kültür Vekili Saffet Arıkan,¹¹⁰ eski

¹¹⁰ Saffet Arıkan; Erzincan – 1887– Erkân-ı Harbiye – Askerlik, Diplomasi – Divân-ı Âli Askerî Kâtibi, Numune Tümeni Kurmayı, Tümen Kurmayı, 6. Ordu Kurmayı, 18. Kolordu 1. Şube Müdürü, Kolordu Kurmay Başkanı, Genel Karargâh 1. Şube Müdür Yardımcısı, 25. Kolordu Kurmay Başkanı, Sadrazam ve Bakan İzzet Paşa'nın Başyaveri, 1. Şube Müdürlüğü Kurmay Okulu Öğretmeni ve Müdür Yardımcısı, Garp Cephesi Kurmay Başkanı, Moskova Askerî Ataşesi, Yarbay – Halk Fırkası Kurucu Üyesi - II. Dönem Kocaeli, III. IV. V. VI. (İstifa : Berlin Büyükelçiliğine atanması nedeniyle 03.08.1942) ve VIII. Dönem Erzincan, VII. Dönem Konya Milletvekili – III., IV., VI. ve VII. Dönem Hariciye Encümeni Reisi - II. Dönem Maârif ve Müdâfaa-i Milliye, 8., 9., 10. Hükümet Maârif, 12. Hükümet Milli Müdâfaa Vekili (TBMM Albümü 1920-2010, I, 1920-1950, s.465)

Maarif Vekili Abidin Özmen,¹¹¹ Bayındırlık müdürleri ve Güzel Sanatlar Akademisi üyelerinden oluşan bir heyet, Doğu illerine bir gezi yaparak hazırladıkları raporu Atatürk ve ilgili çevrelere sunmuşlardı. Raporda; ilk olarak Van ve Ahlat civarında inşaat şantiyelerinin kurulması, yatılı-burslu sistemle gençlerin lise çağından alınarak bu üniversite için yetiştirilmesi önerilmekteydi. Çevre illerin kültürel örgütlerinin güçlendirilmesi de diğer bir teklifti (Eyyupoğlu, 2002: 813).

8 Kasım 1937’de TBMM’de parti programı ile ilgili konuşma yapan Celal Bayar’da, üniversiteleri hakiki ilim adamı yetiştirecek fevkalade disiplinli ilim müessesleri haline getireceklerini ve Atatürk’ün işaretleri doğrultusunda Doğu’da bir kültür merkezi esaslarını kurmaya başlayacaklarını ifade etmişti (TBMM, D:5, C:20, İ:3, 8 Kasım 1937: 32). Ancak 1937 sonuna kadar sonuçlandırılmayan çalışmalar Atatürk’ün hastalanması üzerine yarım kaldı ve Atatürk’ün ölümünden sonra konu gündemden düştü (Ünüvar, 1961: 116). İkinci Dünya Savaşı’nın başlaması ile de belirsizlik daha da artmıştı (Eyyupoğlu, 2002: 813).

3.3.4.2. Cumhurbaşkanı Celal Bayar Doğu’da Bir Üniversitenin Kuruluş Çalışmasını Yeniden Başlatıyor (1 Kasım 1950)

Atatürk’ün Doğu’da üniversite kurulmasına yönelik fikri, on üç yıl sonra Celal Bayar’ın Cumhurbaşkanı sıfatıyla TBMM’de yapmış olduğu konuşmayla yeniden gündeme geldi. Bayar, 1 Kasım 1950’de Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin açılış konuşmasında, Atatürk’ün 1937’de yaptığı konuşmanın Doğu Üniversitesi ile ilgili kısmını tekrarladıktan sonra “*Eğitim işlerinde diğer mahallere nispetle daha geri kalmış olan doğu bölgemizde, böyle bir irfan müessesinin kurulması için bütün güçlüklerle göğüs*

¹¹¹ Abidin Özmen; Niğde - 1890– Mülkiye Mektebi - Fransızca – İdare – Maliye Nezâreti Varidat Umûm Müdürlüğü Kâtibi, Dâhiliye Nezâreti Memuru, Konya, Niğde Maiyet Memuru, Malkara, Yalvaç, Birecik, Kilis Kaymakamı, Hüdavendigâr İli Polis Müdürü, Bursa Evkâf Müdürü, Mülkiye müfettişi, Bitlis, Muş, Antalya ve Bursa Valisi – IV. Dönem (Ara Seçim) Aydın Milletvekili – 7. Hükümet Maârif Vekili (TBMM Albümü 1920-2010, I, 1920-1950, s.189).

gerilmeli ve önümüzdeki bütçe yılında işe başlanmalıdır” şeklinde ifadelerde bulunmuştu (TBMMTD, D: 9, C: 1, T: 1, 1 Kasım 1950: 5).

Celal Bayar Doğu Anadolu’nun “kaderini değiştirecek” olan bu büyük eğitim kurumunun oluşumu için yeni bir başlangıç yaptı. Doğu’da kurulması düşünülen üniversite, İkinci Menderes Hükümeti tarafından “*Doğu’da bir üniversitenin temeli atılacaktır*”¹¹² sözleri ile programa alındı (Burçak, 1998: 150). Ardından Milli Eğitim Bakanlığı tarafından İstanbul Üniversitesi, İstanbul Teknik Üniversitesi ve Ankara Üniversitesi Rektörlüklerine 11 Haziran 1951 tarih ve Üniversiteler Bürosu’nun 14/5366 sayılı bir yazısı gönderildi. Yazıda, doğu illerinde bir yüksek ilim ve kültür merkezi oluşturulmasının hükümet programında yer aldığından bahisle bu hususta nihai kararın üniversiteler temsilcilerinden oluşan bir heyetin incelemesi ve doğu illerine yapacağı gezilerden sonra verilmesinin uygun olacağı belirtildi (Doğu Üniversitesi Hakkında Rapor, 1952: 4,5). Konunun Üniversitelerarası Kurul’da görüşülmesinin ardından 3 üniversitenin senatolarınca seçilen ve 5’er kişiden oluşan 15 kişilik Bilim Heyeti kuruldu. Komisyon, 27 Temmuz 1951’de Ankara’da Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri başkanlığında ilk toplantısını yaptı. Toplantıda, Doğu illerinde bir inceleme gezisi yapmaya karar verildi ve Cumhurbaşkanı Celal Bayar ile birlikte bu geziye çıkıldı (<https://atauni.edu.tr/ata-tarihce/kurumsal> E.T: 28.02.2023).

Heyet, Van, Diyarbakır, Elazığ ve Erzurum’da yaptığı incelemelerin ardından Murat Havzası’nı üniversite için en uygun yer olarak kabul etti. İlim Heyeti’nin almış olduğu kararda, Üniversitenin tek bir merkezde kurulması düşünülmemiş, fakülte ve enstitüleri Van ve Elazığ bölgelerine dağıtılırken; Erzurum ve Diyarbakır’da ise hayvancılığa ve tarıma ait araştırma yapmak üzere bazı araştırma istasyonlarının kurulmasının faydalı olacağı belirtilmişti (Burçak, 1998: 150-152).

Bu çalışmaların ardından Cumhurbaşkanı Celal Bayar, 1952 yılında TBMM’nin açılışında bir konuşma daha gerçekleştirmişti. Burada yaptığı konuşmada Doğu Üniversitesi ile ilgili olarak şu ifadelere yer vermişti; “*Mütehassıs bir “ilim heyeti”ne icap eden tetkikler yaptırılmış ve neticede Doğu’da bir üniversite kurulması için lazım*

¹¹² Adnan Menderes 30 Mart 1951’de TBMM’de yaptığı konuşmada “*Doğuda bir üniversitenin temeli atılacaktır. Umumi terbiyemizde millî ve insani hedefleri gözden kaçırmadan ilmî ve pedagojik esaslara göre karakter, şahsiyet ve maneviyat gelişmesine ehemmiyet vereceğiz*” şeklinde açıklamada bulunmuştu (TBMMTD, , D: 9, C:6, T:1, 30 Mart 1951, s.65)

gelen şartların mevcut olduğu ve böyle bir müessesenin Doğu'nun içtimai seviyesinin yükselmesine, maddi ve manevi bakımdan kalkınmasına hizmet edeceği kanaati teyit edilmiştir” (TBMMTD, D:9, C: 17, T: 3: 1 Kasım 1952: 8).

1952 yılında iktidar tarafından hazırlanan Doğu Üniversitesi Kuruluş Kanunu tasarısında, Doğu Anadolu’da kurulacak bir üniversiteyle gerçekleştirilmek istenen düşünceler dört maddede şöyle ifade edilmişti;

“a) Mahallin içtimai, iktisadi ve teknik ihtiyaçlarını, bakir enerji kaynaklarını bütün şubeleri ile ziraatını, madenlerini, kendisi için bir öğretim ve araştırma konusu olarak alacak,

b) Bu faaliyet sahalarında halka rehber olacak, onun suallerine cevap verecek ve ondan gelecek tecrübeleri toplayıp etüt edecek,

c) Bu çevre gençlerinin mahallî mevzular üzerinde yükseköğrenim yapmalarını sağlayarak kalkınma için lüzumlu insan elemanını yetiştirecek ve bol miktarda münevverimizi orada toplayacaktır

d) Velhasıl Doğu'nun gelişmesinde bir ilmî merkez vazifesini görececek bir müessese olarak anlaşılmaktadır” (TBMMTD, D:9, C:20, T:3, 25 Şubat 1953, Doğu Üniversitesi kurulmasına dair Kanun lâyihası ve Millî Eğitim ve Bütçe Komisyonları raporları (1/434):1).

Yukarıda verilen maddelerden de anlaşılacağı üzere 20 sene önce gündeme gelmiş olan Doğu’da kurulması düşünülen üniversiteden beklenenler artık sadece klasik öğretim yapıp diploma vermenin ötesinde daha büyük ideallere yönelmiş bulunmaktaydı (Oruç, 1970: 2). Atatürk’ün 1937’de dile getirdiği Doğu Üniversitesi düşüncesi ilk aşamada yalnızca kültürel kalkınma çerçevesi içinde düşünülmüştü. Ancak DP’nin yeniden gündeme getirdiği Doğu Üniversitesi meselesi, Doğu Anadolu’nun bir bütün olarak kalkınması programı içinde ve ekonomik kalkınmayla eş güdümlü bir mesele olarak ele alınmıştı (Doğu Üniversitesi Hakkında Rapor, 1952: 9,10). Üniversite, akademik faaliyetlerinin yanı sıra Doğu’nun ekonomik ve sosyal kalkınmasına doğrudan etki edecekti (Burçak, 1998: 152).

Hükümet, 25 Şubat 1953’te yapılan bütçe görüşmelerinde çıkardığı “ Doğu Üniversitesi Kuruluş Hazırlıkları Hakkında Kanun Layihası” ile “Doğu vilâyetlerinde bir

üniversite kurulmak üzere zaruri enstitü, yüksekokul, okul ve kurumları tesis için gerekli muameleleri yapmaya” ve “Millî Eğitim Vekâleti mensupları hariç, Doğu Üniversitesinin kuruluş hazırlıklarında çalıştırılacak üniversiteler mensuplarıyla maaşlı veya ücretli Devlet memurlarına ve memur olmayan mütehassıs şahıslara bu mesailerine karşılık olarak İcra Vekilleri Heyetince tespit edilecek miktarlarda ücret vermeye” Millî Eğitim Bakanlığı’nı yetkili kılmıştı. Kanunla ayrıca Doğu Üniversitesi adına her türlü bağış ve vasiyet kabulüne yine Milli Eğitim Bakanlığı’nın yetkili olduğu ve bu çeşit bağışların vergi, resim ve harçtan muaf tutulacağı belirtilmişti (TBMMTD, D:9, C:20, T:3, 25 Şubat 1953, Doğu Üniversitesi Kurulmasına Dair Kanun Lâyihası ve Millî Eğitim ve Bütçe Komisyonları Raporları (1/434) :8).

Bu hedeflere uygun olarak Hacettepe ve ABD Nebraska Üniversiteleri ile 1953’te bir işbirliği protokolü imzalandı. Buna göre Hacettepe Üniversitesi ile Tıp Fakültesi’nin kuruluşu için on yıllık bir anlaşma yapıldı. Nebraska Üniversitesi’nin de üniversiteye öğretim elemanı göndermesi ve laboratuvar malzeme ve ekipman ihtiyacını karşılamasına destek vermesi kararlaştırıldı (Yurt Ansiklopedisi c.4, 1982 :2761). “Land Grand”¹¹³ modeli bir üniversite olan Nebraska Üniversitesi ile yapılan anlaşma doğrultusunda 1953 yılından itibaren yeni kurulacak üniversite adına Nebraska Üniversitesi’ne akademisyenler gönderildi (Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, 1974: 157).

Üniversitenin kuruluş yerinin neresi olacağı tam bir kesinlik kazanmamıştı. 1953 yılı baharında Milli Eğitim Bakanlığı görevine getirilen Rıfkı Salim Burçak’ta Doğu Üniversitesinin yerinin tespitinde tam bir kesinlik olmadığı kanaatini taşımaktaydı. Ona göre bu önemli müessesenin önemli birkaç fakültesini Doğu’nun büyük merkezlerinden Erzurum ve Diyarbakır’a almakta fayda hatta zaruret vardı. Bu doğrultuda kurulacak üniversitenin Doğu’nun tesir alanı geniş büyük merkezlerine dağıtılmasının daha isabetli olduğu düşünülerek Doğu illerinin bir kere daha ve yakından incelenmesi kararlaştırıldı.

¹¹³ Atatürk Üniversitesi, Batılı ülkelerin Ortaçağ’dan beri geliştirilmiş klasik üniversitelerini örnek alan Türkiye’deki diğer üniversitelerden yapısı itibarıyla farklılık göstermiş ve ABD’de yüz yıllık bir geçmişe sahip “Land Grand” tipi bir müessese olarak düşünülmüştü (Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, 1974 s.156). Bu sistemde kurulacak üniversitelere devlet arazi hibesi yoluyla destek sağlamaktaydı (Yücel Namal, Hasan Karakuzu, Türkiye’de Üniversite Açma Politikasına Bir Örnek: Doğu Üniversitesi Fikrinden Atatürk Üniversitesi’ne, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* Eylül 2016, Yıl 9, Sayı XXVII, s.491). Ayrıca “Land Grand” tipi üniversiteler, bilimsel çalışmalarla çevrenin doğal ve sosyal koşullarına yön vermeyi, deneme sonuçlarını çevreye yaymayı ve bulundukları bölgeyle tam bir işbirliği içinde halka azami derecede faydalı olmaya öncelik veren kurumlardı (Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum, 1973 İl Yıllığı, 1974: 157).

Ardından, Milli Eğitim Bakanlığı Müsteşarı Reşat Tardu'nun başkanlığında üç üniversitenin öğretim üyelerinden on altı kişilik yeni bir heyet oluşturuldu. Heyet, 1953 yılı Temmuz'unda Sivas, Elazığ, Bingöl, Muş, Van, Ağrı, Kars, Erzurum, Siirt, Diyarbakır ve Urfa illeri ile Bitlis'in Tatvan ilçesinde inceleme gezilerinde bulundu. Heyet incelemelerini tamamladıktan sonra Ankara'da Milli Eğitim Bakanı başkanlığında görüşmeler yaptı. Görüşmeler neticesinde Üniversitenin Sosyal İlimler Fakülte ve Enstitülerinin Van'da, Mühendis Koleji'nin Diyarbakır'da, Jeoloji, Biyoloji, Ziraat, Orman Fakülte ve Enstitülerinin Elazığ'da, Veteriner ve Tıp Fakülteleri ile Güzel Sanatlar Enstitüsünün de Erzurum'da açılması kararlaştırıldı (Burçak, 1998: 153).

İkinci heyetin Üniversitenin kuruluş bölgesi ile ilgili çalışmalarını açıklamasının ardından sıra kurulacak üniversitenin isminin ne olacağındaydı. Çeşitli yönlerden hazırlık çalışmaları yapılan üniversite için hep Doğu Üniversitesi ismi kullanılmış, çıkarılan yetki kanunlarında da bu isim yer almıştı. Üniversitenin isminin ne olacağıyla ilgili olarak Rıfki Salim Burçak, Milli Eğitim Bakanlığı Müsteşarı Reşat Tardu ile bir görüşme gerçekleştirmiş ve üniversitenin isminin "Atatürk Üniversitesi" olmasının uygun olacağına mutabık kalmışlardı¹¹⁴. Alınan bu karar Rıfki Salim Burçak tarafından Cumhurbaşkanı Bayar'a iletilmiş ve kendisi de bu teklifi memnuniyetle kabul etmişti. 1 Kasım 1953'te TBMM'nin yeni yasama dönemi açılış konuşmasında "Atatürk Üniversitesi" ismini kullanmıştı (Burçak, 1998: 153, 154).

Cumhurbaşkanı Bayar yaptığı konuşmasında, " *Doğu'da bir üniversitenin kurulması için yapılan hazırlıklar tamamlanmış; Doğu Anadolu'yu, büyük bir medeniyet eserine kavuşturacak olan bu müessese tesis ve inşa safhasına girmiştir. Bu yeni Üniversitenin Veteriner ve Güzel Sanatlar Fakülte ve Enstitüleri, Erzurum'da, Sosyal İlimler Fakülte ve Enstitüleri Van' da, Mühendis Koleji Diyarbakır'da, Jeoloji, Biyoloji, Ziraat ve Orman Fakülte ve Enstitüleri, Elâzığ' da açılacaktır. Bu büyük ve yeni kültür müessesemize, yeni Türkiye'nin ve inkılâpların banisi büyük şahsiyetin ismine izafetle 'Atatürk Üniversitesi' adını vermeyi uygun bulurum*" diyerek Doğu'da kurulacak üniversitenin adını ilan etmiş oluyordu (TBMMTD, D: 9, C: 25, T: 4, 1 Kasım 1953: 6).

¹¹⁴ Rıfki Salim Burçak, kurulacak üniversiteye "Atatürk" isminin verilme gerekçelerini "Bir kere Doğu'da bir üniversite açılması fikrini ilk defa ortaya atan Atatürk'tü. Ayrıca bu üniversitenin kurulması ile birlikte Doğu'da başlayacağını umduğumuz kalkınma hareketi, Türkiye'yi çağdaş medeniyet seviyesine çıkarmayı yeni Türk nesillerine hedef olarak göstermiş olan büyük kurtarıcının adından daima hız ve ilham almalı" şeklinde ifade etmişti (R. Salim Burçak, *On Yılın Anıları*, Ankara, 1998, s.153,154).

Gerek Türk eğitim sisteminin modern ve kaliteli bir şekilde güçlendirilmesi ve gerekse Atatürk Üniversitesi'nin kuruluş süreciyle ilgili olarak Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın ABD'ye yaptığı gezi de oldukça önemliydi. 28 Ocak-27 Şubat 1954 tarihleri arasında gerçekleşen bu ziyaret esnasında ABD'nin üst düzey yetkilileriyle ikili temaslar kurulmuş ve üniversitelerinde incelemelerde bulunulmuştur. Bayar, 1 Şubat 1954 tarihinde Columbia Üniversitesi'nde yaptığı konuşmada; *"Türkiye'nin şark vilayetlerinde bir Atatürk Üniversitesi kurmak ve bunu Amerikan eğitim telakkilerine göre tesis etmek kararındadır. Memleketimin milli öğretim ve eğitim gayeleri Amerikan demokrasisinin de kendi öğretim ve eğitim müesseseleri için kabul etmiş olduğu gayeleri, esasa taalluk etmeyen küçük farklarla, hemen hemen aynıdır. Bilhassa hürriyete, demokratik vatandaşlık terbiyesine içtimai inkişafa, ferdin yapıcı olmasına ehemmiyet veren bir terbiye anlayışımız vardır. Aynı anlayışla yetişen iki memleket halkının umumi görüşleri ile ileride daha derin münasebetler tesis edeceklerinden şüphe etmiyorum"*. Bu ziyaretinin ardından Nebraska Üniversitesi ile müzakerelerde bulunmak amacıyla Milli Eğitim Bakanı yardımcısı ile Trabzon milletvekili İsmail Şener¹¹⁵ ABD'ye gitti. Görüşmeler neticesinde Nebraska Üniversitesi ile işbirliği yapılması karar altına alındı. Bu çerçevede Amerika Dış Faaliyetler İdaresi (F.O.A) ile antlaşma imzalandı. Nebraska Üniversitesi'nden Ziraat Fakültesi Dekanı Profesör Lemberg, Mimari ve İktisat Fakültesi Dekanı Grig, Tarih Profesörü Albin T. Anderson, Ziraat Fakültesi Araştırma ve Arkeolojisi Profesörü Klumber, İdari İlimler Fakültesi Profesörü Knut ile Veteriner Fakültesi Patoloji ve Hijyen Profesörü gelerek Üniversite'nin kuruluşu ile ilgili çalışmalarda bulunacaktı¹¹⁶. Ayrıca kurulacak olan üniversitenin masrafları için Hükümet, 1.500.000 Türk Lirası, F.O.A. ise 1.079.000 dolar yatıracaktı. Ayrıca Türk doçent ve profesörler ilgilendiği alanlarla ilgili olarak 1 yıldan 2 yıla kadar ABD'de eğitim alacaktı (Namal ve Karakuzu, 2016: 490-492).

¹¹⁵ İsmail Hakkı Şener; 1913- Vakfıkebir- Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi, ABD Michigan State College Of Agriculture Ziraat Ekonomisi İşletmeciliği ve Politikası İhtisası - İngilizce - Ziraat İktisat Doktoru – Başvekâlet İstatistik Umûm Müdürlüğü Müşaviri, Ziraat Vekâleti Amerikan Kredileri Dairesi Başkanı, Devlet Bakanlığı Ziraat Müşaviri, Hariciye Vekâleti Milletlerarası İktisadi İşbirliği Teşkilât Ziraat Müşaviri, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası Ziraat Müşaviri, Balık Sanayi Kalkınma TAO İdare Meclis Azası ve Murahhas Azası – X. ve XI. Dönem Trabzon Milletvekili (TBMM Albümü 1920-2010, II, 1950-1980, s.756).

¹¹⁶ Nebraska Üniversitesi heyeti ilk incelemelerini yapmak üzere Temmuz 1954'te Türkiye'ye geldi. Doğu Üniversitesi'nin kurulması ile ilgili tavsiye ve tekliflerini 10 Ağustos 1955'de bir raporla bildirdi. Daha sonra üniversitenin kurulmasını planlamak ve gerçekleştirmek üzere bir Türk-Amerikan Karma Komitesi kuruldu. Komite 1955-1957 yılları arasında çalışarak Üniversite Kanun Tasarısı'nı hazırladı (Atatürk Üniversitesinin Elli Yılı 1957-2007, C.1, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 968, Ankara 2007, s.18).

Doğu Üniversitesi'nin kuruluşu çalışmaları devam ederken 10 Mart 1954 tarihinde çıkarılan 6373 sayılı kanunla Doğu illerinde kurulması kararlaştırılan üniversiteye "Atatürk Üniversitesi" adı verildi. Kanunla, Atatürk Üniversitesi'nin her türlü inşaat ve tesisatı için yıllık ödenek miktarı 12.000.000 lirayı geçmeyecek şekilde ve 60.000.000 liraya kadar da gelecek yılları kapsayacak taahhütlerde bulunmaya Nafia Vekili, faizleri ile birlikte 30.000.000 lirayı geçmeyecek şekilde bono çıkarmaya ise Maliye Vekili yetkili kılındı (T.C Resmi Gazete, 8663, 20 Mart 1954).

Atatürk Üniversitesi'nin bünyesinde yer alacak olan çeşitli fakülteler ile bunlara bağlı veya bağımsız birimlerin ilgili kısımda adları belirtilen illere dağıtılması görüşünde olanlar kadar; buna karşı olanlarda bulunmaktaydı. Sonuçta Atatürk Üniversitesi'nin, Nebraska Üniversitesi modeli esas alınarak toplu halde kurulması kararı öne çıkmıştı (Başar, 1957: 81- Yeni Erzurum, 23 Temmuz 1957).

3.3.4.3. Erzurum'da Atatürk Üniversitesinin Kuruluşu (31 Mayıs 1957)

1954 Mayıs ayında kurulan Üçüncü Menderes Hükümeti¹¹⁷ de bu konuda yeni bir karar alma eğilimindeydi. Üniversitenin bütün birimleri tek bir merkezde toplanacaktı. Fakat henüz hangi merkezde toplanacağı belirsizdi. Rıfkı Salim Burçak, yanında Erzurum milletvekilleri Rıza Topçuoğlu ve Sabri Erduman olduğu halde Başbakan Adnan Menderes ile İstanbul'da iken Park Otel'de 7 Şubat 1955'de bir görüşme gerçekleştirdi. Görüşme esnasında konu Atatürk Üniversitesi'nden açılınca Başbakan; "*Ben Erzurum'u çok severim. İktidarda ilk nutkumu orada verdim. 2 Mayıs'tan önce seçim kampanyasını orada açtım, bana uğur getirdi. Erzurum'u öyle severim ki, bağrıma basıp öpesim gelir. Oraya her şeyi yapacağız, Üniversiteyi orada kuracağız. Benim kararım budur. Şimdi birer birer bakanların muvaffakatlarını alıyorum. Cumhurbaşkanı da ikna ederiz*" diyerek sözlerinin karar gününe kadar gizli tutulması gerektiğini belirtti (Burçak, 1998: 154,155). Böylelikle Başbakan Adnan Menderes Atatürk Üniversitesi'nin Erzurum'a kurulacağını müjdesini vermiş oldu. Bunun Erzurum'un gerek sosyal ve kültürel ve gerekse iktisadi hayatına sağlayacağı katkıları dikkate alındığında üniversitenin Erzurum'a kurulması kararı bölgenin geleceği açısından tarihi bir nitelik taşımaktaydı.

¹¹⁷ Adnan Menderes tarafından kurulan ve 17 Mayıs 1954- 9 Aralık 1955 tarihleri arasında görev yapan hükümet (İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetler, Programlar ve Genel Kurul Görüşmeleri, C.2 (22 Mayıs 1950-20 Kasım 1961), TBMM Basımevi, Ankara, 2013, s. 1008).

Bakanlar Kurulu'nun 11 Mart 1955 tarihli toplantısında Doğu illerinde kurulması düşünülen Atatürk Üniversitesi'nin Erzurum'da kurulmasına karar verilmiş ve temellerinin çok yakında atılacağı bildirilmişti (Yeni Erzurum, 12 Mart 1955). Haberin duyulması üzerine Erzurum'dan hem Başbakan Adnan Menderes'e hem de Milli Eğitim Bakanı Celal Yardımcı'ya¹¹⁸ teşekkür telgrafları çekildi (Yeni Erzurum, 15 Mart 1955). Üniversitenin kuruluşu için Nafia Vekâleti bütçesine 4.000.000 liralık bir ödenek konularak üniversite inşaatına yakın zamanda başlanacağı açıklandı (Yeni Erzurum, 17 Mart 1955).

Atatürk Üniversitesi'nin kuruluşu için şehrin batısında hem üniversitenin gelişimi hem de zirai deneme ve araştırma işlerinin uygulanması için oldukça elverişli olan 40.000 dönümlük bir alan kamulaştırıldı (1967 Erzurum İl Yıllığı, 1968: 278).¹¹⁹ Üniversitenin kampüs planı için Bayındırlık Bakanlığı tarafından 1955 yılında uluslararası bir proje yarışması düzenlendi. Birinciliği Enver Tokay, Hayati Tabanlıoğlu, Ayhan Tayman, Behruz Çinici tarafından hazırlanan proje kazandı¹²⁰ (<http://www.mimarlarodasiankara.org/yarismalardizini> E.T: 20.10.2022).

Bakanlar Kurulu kararından sonra üniversitenin kuruluş yeri, çıkarılan 31 Mayıs 1957 tarih ve 6990 sayılı kanunla Erzurum olarak belirlendi. Aynı kanunla üniversiteye bütçeden 5.000.000 liraya kadar döner sermaye konulacağı, her sene elde edilecek kârın da döner sermaye bu miktara ulaşınca kadar anaparaya ekleneceği kararı alındı. Söz konusu kanunla Atatürk Üniversitesi'nin bazı idari personel ve akademik kadrolarına ilişkin düzenleme ise şöyle belirlenmişti;

¹¹⁸ Celal Yardımcı; Doğubeyazıt – 1911– İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi – Fransızca, Rumca – Hukuk – İstanbul Adliyesi Memuru, Serbest Avukat, Yazar, Gazeteci – IX., X. ve XI. Dönem Ağrı, V. (XVI) Dönem İstanbul Milletvekili – IX. Dönem TBMM Başkanvekili – 20. ve 22. Hükümet Devlet, 21. ve 23. Hükümet Milli Eğitim, 23. Hükümet Adalet Bakanı (TBMM Albümü 1920-2010, II, 1950-1980, s.1059).

¹¹⁹ Şehirde kurulacak üniversite için Erzurumlular, tüm kurumları, örgütleri ve halkıyla eşi görülmemiş bir özveri ve çaba içerisindeydi. Üniversite kampüsü için şehrin en değerli yeri Palandöken'in batı eteklerindeki arazi ve arsalar fedakâr Erzurumlular tarafından bağışlandı. Vatandaşların çoğu sembolik olarak belirlenen kamulaştırma bedellerine rıza gösterip dava açmadı. Avukatların yönlendirmeleriyle dava açan bazı köylüler ise sonradan büyük pişmanlık duyarak davaların bir an önce sonlandırılmasını istemişlerdi (Cahit Solakoğlu, *Bir Kentin Aydınlik Yüzü*, İstanbul, 2011, s.45,46).

¹²⁰ Kampüs alanı şehrin batısına uzanan ve ortalama %4 eğimli arazide yaklaşık 1km² üzerine yapılmaktaydı. Kampüs alanı batıdan gelerek Erzurum şehir merkezine giren demir ve karayolu tarafından kuzeyden sınırlandırılıyordu (<http://dergi.mo.org.tr/dergiler/2/156/1901.pdf> E.T: 20.10.2022).

Tablo 3.10. Atatürk Üniversitesi Personel Cetveli

İDARİ PERSONEL			
Derece	Görevin Çeşidi	Sayı	Aylık (TL)
4	Genel Sekreter	1	90
4	İşletme Müdürü	1	90
5	Yayın İşleri Müdürü	1	80
5	Yurt Müdürü	1	80
6	Öğrenci İşleri Müdürü	1	70
5	Muhasebe Müdürü	1	80
6	Zatışleri Müdürü	1	70
6	Yazı İşleri Müdürü	1	70
6	İşletme Müdür Yardımcısı	2	70
6	Fakülte Sekreteri	4	70
5	Kitaplık Müdürü	1	80
6	Kitaplık Müdür Yardımcısı	2	70
8	Kitaplık Şefi	7	50
9	Büro Şefi	7	40
7	İdare Müdürü	4	60
9	Ayniyat ve Levazım Şefi	4	40
10	Birinci Mümeyyiz	8	35
11	İkinci Mümeyyiz	10	30
11	Memur	20	30
12	Memur	15	25
ÖĞRETİM ÜYELERİ			
1	Profesör	15	150
2	Profesör	30	125
3	Profesör	40	100
4	Profesör	50	90
5	Profesör	60	80
5	Doçent	70	80
6	Doçent	100	70
7	Doçent	120	60
ÖĞRETİM YARDIMCILARI			
4	Uzman	5	90
5	Uzman	10	80
6	Uzman	10	70
7	Asistan	60	60
8	Asistan	80	50
9	Asistan	100	40
10	Asistan	100	35
7	Okutman	5	60
8	Okutman	5	50
9	Okutman	10	40

(T.C. Resmî Gazete, 9627, 7 Haziran 1957).

Tablo 3.11. Atatürk Üniversitesi Yönetici Sayıları Cetveli

Görevin Çeşidi	Sayı	Ücret (TL)
Rektör	1	400
Dekan	4	210
Dekan Yardımcısı	6	170
Bölüm Başkanı	24	170

(T.C. Resmî Gazete, 9627, 7 Haziran 1957).

Atatürk Üniversitenin kuruluş kanunuyla ilgili olarak Erzurum Mebusu Şevki Erker,¹²¹ TBMM’de 31 Mayıs 1957’de şu konuşmayı yaptı.

“Kanun lâyihasının gayesi sadece maarif camiamıza yeni bir üniversite kazandırmaktan ibaret kalsaydı dahi kültür seviyemizin yükselmesinde çok mühim bir merhale teşkil edeceği için tarihî bir ehemmiyet almaya kâfi gelirdi. Halbuki bu lâyiha, bu büyük kıymeti içine alan ve onun üstüne çıkan çok geniş ve yüksek gayeler taşıyan millî bir müessesenin, Türk milletinin medeniyet hamlelerinin en mühimlerinden birinin müjdecisidir. Atatürk Üniversitesi ile doğu bölgemizde yeni bir çağ başlayacaktır. Yurt bütünlüğüne gölge veren taraflar ortadan kalkacaktır. Tarihin ve coğrafyanın gadrine ve talihsizliğine maruz kalıp yurdumuzun diğer bölgelerine göre geri kalmış bu vatan parçasının maarif, ziraat, sanayi, imar velhasıl her bakımdan, her koldan ve her yönden kalkınmasının mihrakı ve teminatı kurulmuş oluyor. Filhakika, Atatürk Üniversitesi, klasik manadaki üniversitelerimizin ihtiva ettiği bütün fakülte ve kürsüleri ihtiva etmekten başka bu tip üniversitelerin zaruri bir unsuru olan mühendislik kısmını da içine almaktadır. İlmi seviye ve ilmi muhtariyet bakımından diğer üniversitelerimizle aynı olmakla beraber bölgenin bütün bu meselelerini kürsülerine ve laboratuvarlarına götürecek oralarda ilim ve fen kalıplarından geçirerek tekrar bölgeye yayacaktır. Her iş sahasında örnek müesseseler kurup işletecek, vatandaşa yol gösterecektir. Bölgenin her sahadaki imkân ve şartlarını doğru ve eksiksiz olarak bilip tanıyacak ve bunlara göre sistemler ve metotlar arayıp bulacaktır. Bölgenin neresinde hangi cins ziraat, hangi nevi sanayi, hangi tarz inşaat kurulması lazım geldiğini bunların ne zaman başlayıp nasıl geliştirileceğini tavsiye edecek ve fiilen örneklerini verecektir.

Atatürk Üniversitesi’nin, Amerika’daki örneklerinin bu tarz faaliyetlerinin muvaffakiyetleri ve bölgelerini nereden nereye götürdükleri yaşayan hakikatler olduğuna göre bizimde bu hamleden büyük neticeler alacağımızı

¹²¹ Şevki Erker; Erzurum- 1908- İstanbul Teknik Üniversitesi - Fransızca - Su Yüksek Mühendisi – Antalya, Aydın, Manisa, Malatya Su İşleri Mühendisi, Malatya Su İşleri Müdürü ve 5. Şube Müdürü, Eskişehir Su İşleri 9. Şube Müdürü, Bayındırlık Bakanlığı Su İşleri Başkan Yardımcısı, Etibank İnşaat Müdürü ve Müşaviri, Sarıyer Tesisleri Grup Müdürü – X. ve XI. Dönem Erzurum Milletvekili (TBMM Albümü 1920-2010, II, 1950-1980, s.712).

ve bu tip üniversiteleri çoğaltmak yoluna gireceğimizi söylemek kehanet olmayacaktır.

Büyük teşebbüslerin muvaffak olmalarının ilk şartı o fikrin olgunlaşması ve yerleşmesidir. Doğu-Türkiye’de bir üniversite kurulması fikri Büyük Atatürk’ümüzden doğmuş ve bu fikir yirmi sene evvel bu Meclise bir işaret ve bir vasiyet olarak verilmiştir. Bugün bu fikir bütün kemali ile olgunlaşmış ve millete mal olmuştur” (TBMMZC, D:10, C:19, İ: 3, 31 Mayıs 1957: 421-Demokrat Erzurum, 23 Temmuz 1957) diyerek kurulacak olan üniversitenin

bölgenin gelişmesi ve kalkınmasında üstleneceği rolü açıklamış oluyordu.

Üniversitesi kampüsü inşaat kısmını keşif tutarı 80.000.000 liraydı. Projede yer alan binaların inşası bir programa bağlandı ve sırası gelen bina gruplarının projeleri yapılarak ihale edildi (Geçikli, 2010: 174). Atatürk Üniversitesi’nin 8.200.000 liralık kısmını kapsayan Kimya ve Sosyal Bilimlere ait binaların ihalesi Temmuz 1957’de Ankara’da gerçekleştirildi (Demokrat Erzurum, 12 Temmuz 1957).

Üniversitenin temel atma töreni için Erzurum Kongresi’nin açılış gününün yıldönümü olan 23 Temmuz 1957 günü olarak belirlendi (BCA.30.01.0.0.2.16.3). Temel atma töreni Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes’inde aralarında bulunduğu kalabalık bir heyet tarafında gerçekleştirildi (Demokrat Erzurum, 24 Temmuz 1957-Hürsöz, 24 Temmuz 1957).

Proje kapsamında yapılacak ikinci grup binalar ise keşif bedeli 11.738.645 lira olan ve ihalesi 6 Kasım 1957’de gerçekleştirilen yurt ve lojman binalarından oluşmaktaydı (Geçikli, 2010: 174).

Üniversitenin açıldığı yıl öğretim görevlisi olarak üçü Amerikalı olmak üzere on iki profesör ve dokuz doçent görev aldı (Özbek, 1959: 11). Ayrıca yirmi sekiz de asistan mevcuttu (Yurt Ansiklopedisi c.4, 1982: 2761). Bir sonraki yıl bunlara ilave olarak iki öğretim görevlisi atanmış ve yeni tayin edilen asistanlarla sayı elliye yükselmişti (Özbek, 1959: 11).

Çifteminareler arkasındaki kız ortaokulu binası tadilat edilerek 17 Kasım 1958’de Ziraat, Fen ve Edebiyat Fakülteleri faaliyete geçirildi¹²² (Ünüvar, 1961: 117). Ziraat Fakültesi’nde Zootečni ile Ziraî Ekonomi bölümleri, Fen ve Edebiyat fakültelerinde ise Alman, Fransız ve İngiliz Filolojileri olmak üzere toplamda beş bölüme, 12’si kız toplam 166 öğrenci kaydoldu (Özbek, 1959: 10).

Atatürk Üniversitesi’nin Erzurum’un ve Doğu bölgesinin kalkınması ve gelişmesi açısından sunacağı katkıları yine Üniversite Rektörü Sebahattin Özbek,¹²³ 1959-1960 Tedris Yılı açılışında şu ifadelerle dile getirmekteydi:

“On aylık faaliyetimiz daha şimdiden bu müessesenin memleket irfanı ve Doğu’nun kalkınma faaliyetlerinde müspet tesirlerini göstermeğe, hissettirmeye başlamıştır.

Atatürk Üniversitesi’nin Doğu’da kurulmasının, Doğu’da ve bunun merkezini teşkil eden Erzurum’da bu kadar büyük heyecan ve alakaya mazhar olmasının sebeplerini bugünkü üniversitelerin mahiyetlerini ve fonksiyonlarını izah etmekle açıklamak mümkün olacaktır. Bugünün üniversiteleri bir evvelki nesilden elde olunan bilgileri yeni nesillere intikal ettiren eski üniversitelerden çok farklıdır. Bugünün üniversiteleri bir öğretim, bir araştırma, bir yayım müessesesi ve bütün bunlarla birlikte etrafına ışık saçan birer kültür merkezleridir.

Atatürk Üniversitesi’nin Doğu’da açılmasıyla türlü sebeplerle yurdun diğer üniversitelerine gitmek imkânlarından mahrum kalmış ve kalabilecek olan yüzlerce ve binlerce öğrenciye yüksek tahsil yapma imkânı sağlanmıştır. Vatandaşların evlatlarını okutmak üzere evlerini barklarını satarak üniversite şehirlerine gitmeleri, Doğudan Batıya nüfus akışına sebep olmakta, hal ve vakti yerinde olan ailelerin bu muhaceretleri doğup büyüdükları yerlerde sermayelerini yatırmamaları yüzünden bu şehirlerin inkişafını da geciktirmektedir. Bu sebeptir ki gönlümüz bütün memleket evlatlarının nispeten geri kalmış bölgelerde de bilgi ve gayretleriyle o bölgelerin gelişmelerinde hizmet almalarını görmeği istemektedir.

Doğu vilayetlerimizden büyük üniversite şehirlerine giderek okuyan gençlerden birçoklarının büyük şehirlerin türlü kolaylıklarına alışmasından sonra büyük bir ekseriyetle doğup büyüdükları yerlere avdet etmedikleri ve

¹²² Maarif Vekâleti’nin talebi üzerine, İcra Vekilleri Heyeti’nin 28.7.1958 tarihinde aldığı kararla Erzurum’da restore edilmekte olan Kız Ortaokulu binası, Atatürk Üniversitesi’nin Ziraat ile Fen ve Edebiyat fakültelerinin çalışmalarına tahsisi kararlaştırılmıştı (BCA.30.18.1.2.149.39.6).

¹²³ 1915 Erzincan doğumlu olan Prof. Dr. Ahmet Sebahattin Özbek, Ankara Üniversitesi Meyve Yetiştirme ve Islahı Kürsüsünde öğretim üyesi olarak görev yapmakta iken Maarif Vekâleti tarafından Atatürk Üniversitesi Rektörü olarak görevlendirildi. Özbek, 01.02.1959’da başladığı görevini 26.09.1960’a kadar sürdürdü (<https://atauni.edu.tr/ahmet-sebahattin-ozbek/kurumsal> E.T: 17.04.2023).

böylece Doğunun, münevver insanlarca arzu edilen ölçüde zenginleşmediği de bir vakiadır.

Üniversitelerin araştırma faaliyetleri ilk bakışta pahalıya mal olan bir konu olarak görülmektedir. Fakat araştırmaların sonuçları millet hayatına intikal ettirilince bunu pahalı olsa bile çok karlı olduğu görülür.

Doğu Anadolu'da hemen her mevzu geniş ölçüde araştırmayı icab ettirecek derecede meçhuldür. Sosyal meseleler, kültürel mevzular ve bölgenin hayat standardını yükseltecek olan ekonomik faaliyetler en ehemmiyetlisinden başlanarak etüt edilmesi ve hazırlanarak hükümete takdim olunacak raporların realize edilmesine çalışılması gerekmektedir. Bugün üzerinde düşündüğümüz ve ele alarak halletmek istediğimiz öyle mevzular vardır ki bunlardan iki veya üç tanesinin çözülmesi, Atatürk Üniversitesi'ne yatırılan paraların hiç değilse yarısını amorti edecek ölçü ve ehemmiyettedir. Bunların yanında Atatürk Üniversitesi yapacağı ilmi buluşlarla Türk ilim muhitine ve dünya ilmine hizmet edecektir”(Özbek, 1959: 4-7).

1959 -1960 yılı Eğitim-Öğretim yılı için Ziraat Fakültesi'nde Toprak İlmi, Fen-Edebiyat Fakültesinde Türk Dili ve Edebiyatı bölümleri açılarak öğrenci kaydına başlandı. Aynı zamanda üniversiteye alınacak öğrenci sayısı da 215 olarak belirlendi (Özbek, 1959: 10).

Üniversitenin açılmasından sonraki süreçte üniversiteyi kaliteli ve modern araç gereçlerle donatarak daha iyi bir eğitim verilmesi amacıyla yetkili kurullarca malzeme alımına hız verildi. İlk olarak Fen-Edebiyat ve Ziraat fakültelerinin ihtiyacı olan eğitim malzemesinin 4 Mayıs 1959 tarihine kadar satın alınması kararlaştırıldı. 20 Ekim 1960 tarihinde alınan kararla da, Nebraska Üniversitesi tarafından bağış olarak gönderilen malzemelerin de her türlü vergiden muaf olması sağlandı (Namal ve Karakuzu, 2016: 507, 508).

Atatürk Üniversitesi'nin ilk yıllarındaki öğrenci ve öğretim elemanı sayısının azlığı şehrin ekonomik hayatına sınırlı katkı sağlamış olsa da hiç kuşkusuz ilerleyen dönemlerde fakülte ve öğrenci sayısındaki artışla beraber şehrin ticari hayatına önemli katkılar sağladı. Üniversite şehir halkı için önemli bir istihdam alanı oluşturup Erzurum'un ekonomik yaşamına katkı sundu. Ticari hayatın canlanmasının yanı sıra kültürel faaliyetlerin de zenginleşmesine ve aydın kitlesinin artmasına sebep oldu.

3.3.5. Ulaşım Alanındaki Yatırımlar ve Faaliyetler

3.3.5.1. Karayolu Ulaşımı

1950 yılında Erzurum'un 9 ilçesinden yalnızca Aşkale ve Hasankale (Pasinler) ilçelerine transit yol mevcut olup motorlu taşıtlarla ulaşım sağlanabilirken diğer ilçelere¹²⁴ motorlu vasıta ile ulaşım yapılamıyordu. Karayollarının il ve köy yolları ödeneğinden 1950-1953 yılları arasında Erzurum'a makineler hariç harcanan 7.000.000 lira ile diğer yedi ilçenin yanı sıra pek çok nahiye ve köy yola kavuşturuldu. Böylelikle her türlü üretim önceki yıllara göre birkaç kat artarken halkın sağlığını koruma imkânları sağlanmış, eğitim hizmetleri genişleyerek refah seviyesi yükselmisti (Demokrat Erzurum, 26 Kasım 1953).

DP iktidarının ilk dört yılında yerel tamiratlarla gündelik çözümler üretilen ulaşım faaliyetlerinde olumlu gelişmeler yaşandı. Trabzon-Gümüşhane-Erzurum-Ağrı-İran transit yolu, Kafkasya-Kars-Erzurum şose yolu, Kafkasya-Kars-Erzurum-Haydarpaşa demiryolu, Erzurum-Bingöl-Elazığ-İskenderun-Akdeniz yolu, Erzurum-Rize Karadeniz yolu, Erzurum-Tortum-Çoruh-Hopa yolu, Erzurum-Hınıs-Muş yolu, Erzurum-Erzincan ve Erzurum-Kars-Çoruh-Hopa yolu üzerinde gerçekleştirilen inşa ve onarım işleri ile her bakımdan Erzurum'un gelişimine önemli katkılar sağlandı. Yine Erzurum-İspir-Rize, Erzurum-Hınıs-Muş, Erzurum-Tortum-Oltu-Göle, Erzurum-Tortum Şelale-Çoruh Erzurum transit yolu hudut mıntıkası, Erzurum-Bingöl arası karayolları ile Tortum-Narman-Pitgir-İspir-Hunut, Bardız- Yeniköy- Erzurum-Tifnik-Norşen, Aşkale Kükürtlü, Üngüzek-Yusufeli, Erzurum-Tekman-Hacıömer, Mescitli-Karayazı-Elmalıdere, Erzurum-Çat-Bingöl hududu ile Kosor-Şenkaya ve İspir-Bayburt mıntıkaları arasında toplam 650 km'lik köy yolları onarımına iki yıl içerisinde 2.500.000 lira harcandı. Ayrıca bu bölgeler arasında yeniden inşa edilmesi veya tamiri gereken köprü keşiflerinin tespiti ve düzenlemeleri de gerçekleştirildi (Ünüvar, 1954: 87,88).

Erzurum Karayolları Teşkilatı ilk olarak 1954 yılı itibariyle Trabzon 10. Bölge Müdürlüğüne bağlı Şube Müdürlüğü olarak teşkilat bünyesinde 140 daimi ve iş hacmine göre sayısı değişen 400'e yakın personel ile hizmet vermekteydi. Şubenin hizmet sahası

¹²⁴ 1950 yılında Erzurum' un diğer 7 ilçesi; Hınıs, İspir, Karayazı, Oltu, Şenkaya, Tekman ve Tortum'du (Yaşar Gök, Erzurum İlinin Cumhuriyet Dönemi Nüfus Sayımları (1927-2010), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2011, s.88-94).

içerisinde yer alan Trabzon-Doğu Bayezit-İran sınırı arasındaki 640 km'lik transit yolunun normal bakım, onarım ve kar mücadelesi, Gümüşhane ve Ağrı şube şeflikleriyle birlikte yürütülüyordu (Ünüvar, 1954: 90). 1956 yılı itibarıyla Karayolları 12. Bölge Müdürlüğü'nün Erzurum'da kurulmasına karar verildi. Bölge Müdürlüğü yerleşkesi şehrin güneyinde Palandöken Dağı'nın alt eteklerinde "Araplardüzü" denen bölgeye 1959'da kuruldu (Ünüvar, 1961: 103,104).

1954'te Şeker Fabrikası temel atma töreni için Erzurum'a gelen Adnan Menderes, Anadolu Ajansı'na verdiği demeçte; Erzurum-Rize yolunun 10 güne kadar hizmete alınacağını belirtti. Erzurum-İspir-Rize yolunun zorlu bir coğrafyada inşa edildiğini, üç yıldır süren çalışmalarda sona yaklaşıldığını vurguladı. Böylece Erzurum, Karadeniz'e 80 km daha yakınlaşacaktı. Diğer taraftan sadece "katırla" ulaşımın sağlandığı Çoruh Vadisi'nde de Erzurum-Tortum-Yusufeli-Çoruh-Hopa yolunun inşasının devam etmekte olduğunu açıkladı. Erzurum-Yusufeli-Hopa yolunun, Tortum Şelalesi'ne kadar olan 120 km'lik kısmı tamamlanmıştı. Şelale ile Yusufeli arasındaki çalışmalar ise Erzurum'u bir taraftan İran sınırına diğer taraftan Trabzon'a bağlayan yol oldu. Erzurum'un yakacak sorununu hafifletmek için işletmeye açılmış olan linyit madenlerinden Erzurum'a kömür naklini temin edecek ve bu bölgedeki yol sorunu nedeniyle işletilemeyen Karadeniz ormanlarını kıymetlendirecek olan 80 kilometrelik Yeniköy-Balkaya yolunun inşasına başlanmasına da karar verildi. Erzurum'u Güneydoğu Anadolu'ya bağlayacak Erzurum-Hınıs-Varto yolu ulaşımına 1954 Eylül itibarıyla açıldı (Demokrat Erzurum, 25 Eylül 1954). Hınıs Yolu'nun yılın her mevsim geçişe uygun olması için devlet şosesi tipine dönüştürülmesi için de çalışmalara başlandı (Yeni Erzurum, 17 Mayıs 1955).

Erzurum-Rize yolu, İspir'in 5 km yakınından geçmesine rağmen İspir'e bir bağlantı yolu ile bağlanmamış olması kış aylarında İspir'e ulaşımı engellemekteydi (Hürsöz, 2 Şubat 1956). Vali Niyazi Akı'nın talimatlarıyla Erzurum-Rize yolundan İspir'e bağlantı yapılmasına karar verildi. 1956 İlkbahar'ında çalışmalara başlanacağı bildirildi (Hürsöz, 6 Şubat 1956). 37 km'lik Tortum-Narman yolunun 34 km'lik kısmının 1956 yılı içerisinde tamamlandığı kalanı için de çalışmalara devam edildiği belirtildi. Bayındırlık Müdürlüğü'nün 40.000 liraya mal ettiği yol o bölgede yaşayan halk arasında memnuniyetle karşılanmıştı (Yeni Erzurum, 25 Ekim 1956).

Karayolları 12. Bölge Müdürlüğü'nce açıklanan 1957 yılı yaz programına göre, Aşkale-Pırnakapan arasında yeni bir yol yapımına, Çat, Horasan, Kağızman, Ardahan, Posof'ta da "geçit yolu" yapımına başlandı. Yine Erzurum-Ilıca arasına yeni bir yolun inşa edilerek bitirileceği basında yer aldı. Ilıca-Erzurum-Hasankale yolunun da asfaltlama programına alındığı ancak Karayolları her iki güzergâh için yeterli malzemeyi temin edemezse yalnızca Erzurum-Hasankale yolunun asfaltlanacağı bildirildi (Hürsöz, 5 Temmuz 1957). Erzurum-Hınıs yolunun, Hasankale'den itibaren Kireçli Dağı'nı içine alan ve yolcuların genelde oldukça sıkıntı çektiği bölümünün, Çobandede'den Söylemez'e giden 23 km'lik yeni bir yol güzergâhı ile değiştirilmesi kararı alındı (Yeni Erzurum, 16 Temmuz 1957).

Yedi yıldır devam eden Erzurum-İspir yolunun tamamlanması için kalan 15 km'lik kısmının 1957 yılında bitirileceği yetkililer tarafından ifade edildi. Bunun yanı sıra yol ıslah çalışmaları kapsamında Daphan Ovası'ndaki bataklığın da kurutulması işine başlanıldı (Hürsöz, 29 Haziran 1957).

Rize-İspir-Erzurum yolu, Karayolları Genel Müdürlüğü tarafından devlet yolu şebekesine dahil edildi. Yolun ıslahı için bir yüksek mühendisin görevlendirilmesine karar verilerek konu ile ilgili rapor hazırlatıldı (Demokrat Erzurum, 24 Temmuz 1957).

Karayolları Genel Müdürlüğü'nün ülkenin karayolu ağı ile örülmesi için gösterdiği özverili çalışmalarının sonucu olarak Tercan-Aşkale yolunun 26 kilometrelik kısmının, 23.300. 000 lira bedelle ihaleye çıkarılarak 1960'da hizmete girmesi planlandı (Demokrat Erzurum, 25 Temmuz 1957).

1958-1959 inşaat mevsimlerinde 15 km'lik Erzurum-Ilıca yolu yüksek standartlarda inşa edildi. 1959 yılı inşaat mevsimi içerisinde ise 17 km'lik Erzurum-İspir yolu tamamlanarak ulaşıma açıldı. 1959 yılı içerisinde 37 km'lik Erzurum Hasankale ve 1959-1960 yılları arasında 49 km'lik Erzurum-Aşkale yollarının asfaltlanması tamamlandı. 1958-1959 yaz mevsimlerinde Horasan-Başköy-Kağızman geçit yolunda önemli ilerlemeler sağlandı (Ünüvar, 1961: 106,107).

3.3.5.2. Demiryolu Ulaşımı

Ankara-Erzurum demiryolu yapımı 1908'den 1914'e kadar "kağıt üzerinde" 1914'ten 1933'e kadar ki süreçte de "ilk kazması vurulmuş bir halde" bölge halkının uzun

süre beklediği bir projeydi (Erturan, 2012: 53). DP Hükümeti'nin ilk yıllarında 1930'da Sivas'a ulaşan demiryolu hattının bir taraftan Sivas-Divriği-Kemah-Erzincan üzerinden 537 km'lik demiryolu hattıyla Erzurum'a diğer taraftan Divriği'den ayrılacak 140 km'lik bir hatla da Malatya'ya bağlanması planlandı. Bu konudaki hükümet teklifi 20 Mayıs 1933'te TBMM'de kabul edildi. Her iki hat için toplam 80.000.000 liranın harcanması ve hatların inşasının 1933 mali yılından başlanarak 8 yıl içerisinde tamamlanması kararlaştırıldı. Kanunun uygulanmasından ise Nafia ve Maliye Bakanlıkları sorumlu olacaktı (TBMMZC, D:4, C:15, İ:2, 20 Mayıs 1933: 213).

Hattın yapımına Sivas Kongresi'nin 14. yıldönümü olan 4 Eylül 1933'te başlandı ve Sivas-Erzurum demiryolu 20 Ekim 1939'da resmi olarak işletmeye açıldı (Karadeniz ve Akpınar, 2014: 22). Resmi açılış tarihi 20 Ekim 1939 olmasına rağmen trenin Erzurum'a ilk gelişi ise 6 Eylül 1939'du. 6 Eylül 1939'da saat 10:30'da önce Erzurum Valisi ile ordu kumandanının içerisinde bulunduğu ilk tren ve arkasından iki tren, istasyonda toplanmış yaklaşık 40.000 kişinin tezahüratları arasında istasyona giriş yapmıştı (Küçüküçurlu ve Saylan, 2008: 330).

İsmet İnönü'nün başbakanlığı döneminde Doğu'nun kalkınması için gerekli olduğu düşünülen demiryolu, 1 Ocak 1951 tarihi itibarıyla Horasan'a kadar uzatıldı. Böylece Cumhuriyet rejiminin 25 yılı içerisinde yapılan 3.064 km'lik demiryoluna 87 km daha eklenmiş oldu. Erzurum-Horasan arası demiryolu yapımı toplamda 21.000.000 liraya mal oldu (Yeni Erzurum, 30 Aralık 1950-Yeni Erzurum, 1 Ocak 1951).

Erzurum'a kadar ulaşan demiryolunun idaresi 1952 yılına kadar 10. İşletme Müdürlüğü tarafından yürütüldü. Bu tarihten sonra görülen lüzum üzerine idare sistemi Sivas'a nakledildi. Bir hareket müfettişliği, birer şube, depo ve ambar şeflikleri ile bir atölye amirliği ve otobüs servis kadrosu ile hizmet veren Erzurum Demiryolu Teşkilatı'nda 295 personel görev yapıyordu. Erzurum'dan ülkenin çeşitli yerlerine 1953'te 150.000 yolcu, 390.000 kilo bagaj eşyası, 3.100 vagon emtia ve 3.200 vagon canlı hayvan sevkıyatı yapıldı. Karşılığında 8.000.000 liraya yakın hasılat elde edildi (Ünüvar, 1954: 91,92).

Daha önce Horasan'a kadar ulaştırılan “geniş demiryolu” akabinde Sarıkamış'a kadar “dar hat” olarak devam etmekteydi. Daha sonra bu hattın da Kars istasyonuna 1954 sonuna kadar geniş hat olarak bağlanması kararlaştırıldı (Ünüvar, 1954: 92). Kararın

ardından Nafia Vekâleti'nce 10.400.000 lira keşif bedelle ilk olarak Erzurum-Sarıkamış demiryolu inşaatı yapıldı (Demokrat Erzurum, 29 Mayıs 1954).

Sonraki süreçte Ankara-Erzurum arasında motorlu tren seferlerinin başlatılması planlandı ve 3 Mart 1955'te deneme mahiyetinde, ilk motorlu tren Erzurum'a geldi (Demokrat Erzurum, 3 Mart 1955). Ankara'dan Erzurum'a 3 Mart'ta gelen motorlu tren 5 Mart'ta Erzurum'dan ayrıldı. Trende bulunan mühendis ve teknisyenler bu yolculuk esnasında gerekli incelemelerde bulundu. Deneme sürüşüyle ilgili olarak kamuoyuna yansıyan bilgilere göre saate 120 km hıza ulaşan motorlu trenin virajlarda buzlanma tesiriyle raydan çıkma ihtimali bulunduğu, bu nedenle de motorlu tren seferlerinin sadece yaz aylarında yapılabileceği ileri sürüldü. Ayrıca virajlarda süratli dönüş yapılabilmesi için projektörlerin yeterli olmadığı ve bu nedenle tren seferlerinin geceleri de yapılamayacağı belirtilmişti. Bu sebeple Erzurum-Ankara arasını 18 saatte kat edecek motorlu tren seferlerinin mayıs-kasım arası yapılması planlandı (Demokrat Erzurum, 7 Mart 1955).

Erzurum-Sarıkamış hattının Horasan'a kadar olan kısmı daha önce tamamlanarak işletmeye açılmıştı. 70 km'lik Horasan-Sarıkamış kısmının ise 1960'ın sonuna kadar ray döşenmesine müsait hale getirilmesi planlandı. 1959 yılı içerisinde temin edilen 2.000.000 dolarla bu hattın üst yapı malzemelerini oluşturan ray, travers ve diğer ayrıntıların yabancı firmalara ihale edilerek 1961 yılı başına kadar tamamlanması gündeme alındı (TBMMZC, C: 12, D: 11, İ: 3, 19 Şubat 1960: 260). Erzurum'un diğer istasyonlara olan uzaklıkları Erzurum-Erzincan arası 215, Erzurum-Sivas 547, Erzurum-Kayseri 769, Erzurum-Ankara 1.149, Erzurum-Haydarpaşa 1.726 km' idi (Ünüvar, 1954: 93).

Demiryolunun Erzurum'a gelişi, hiç kuşkusuz Erzurum gibi önemli bir merkezin hem batıyla bütünleştirilmesi anlamına gelirken hem de sadece Erzurum'un değil aynı zamanda bütün bölgenin millî, siyasî ve ekonomik olarak da kalkınması anlamına gelmekteydi (Temizgüney, 2008: 104).

Sivas-Erzurum demiryolu, Cumhuriyetle başlamış olan millî demiryolu politikasının örneklerinden biri olmasının yanında, yapımı en zorlu demiryolu hattıydı. Dünyada yaşanan ekonomik krize rağmen başarıyla neticelendirilmiş bir istiklal abidesiydi (Erturan, 2012: 53). Erzurum, demiryolu ulaşımıyla bir tarım ve hayvancılık

şehri olmanın yanı sıra aynı zamanda bir sanayi merkezi olmaya da aday konumuna geldi. Sanayi şehri olmak için gerekli hammaddeye sahip olan Erzurum, demiryolu sayesinde dış pazarlara açılarak sermaye konusundaki ihtiyacını buralardan elde edeceği kazanımlarla karşılayabilecek imkâna kavuştu (Temizgüney, 2008: 104).

SONUÇ

DP'nin iktidarda kaldığı 1950-1960 arasındaki dönem Erzurum'un iktisadi hayatında önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olarak öne çıkmıştır. Erzurum, coğrafi konumu ve iklim şartlarına bağlı olarak kuruluş dönemlerinden beri bir hayvancılık ve ticaret merkeziydi. Yüksek yayla ikliminin sağladığı imkânlar hayvancılığın gelişimini sağlamıştı. Sahip olduğu geniş hinterlandı ve tarihi İpek Yolu üzerinde bir kavşak noktasında yer alması ise Erzurum'u her dönem ticari açıdan avantajlı hale getirmişti.

Başta savaşlar olmak üzere tarih boyunca yaşadığı bazı olumsuzluklar Erzurum'u zaman zaman iktisadi açıdan zor durumlara düşürmüştü. Şehir, her defasında konumunun sağladığı avantajlarla bu olumsuzlukları en aza indirerek yeniden toparlanmayı başaramamıştı.

Cumhuriyetin ilanı ve Yeni Türk Devleti'nin kuruluşuyla başlayan kalkınma hamleleri 1950 öncesi dönemde Erzurum'un iktisadi hayatına çok fazla katkı sağlayamamıştı. 1950'de DP'nin iktidara gelmesinin ardından başlayan sürecin Erzurum'un iktisadi hayatı içinde yeni bir başlangıç olduğu söylenebilir. DP'nin iktidarda kaldığı on yıllık süreçte Erzurum'da tarım, hayvancılık, ticaret ve sanayi alanlarındaki yatırımlar şehrin kalkınma hamlesini başlatan unsurlardı. Ayrıca eğitim, sağlık ve ulaştırmaya yapılan kamu yatırımlarının da şehrin iktisadi gelişimine olumlu yansımaları olacaktı.

Erzurum da tarım çok önceden beri hayvancılığın yanında yürütülen bir iktisadi faaliyetti. Ancak Erzurum'da tarımsal üretim miktarı ve çeşitliliği oldukça sınırlıydı. Üretim ve çeşitliliği sınırlayan en önemli etkenlerin başında iklim şartlarının zorluğu gelmekteydi. Bu nedenle Erzurum'da tahıl ürünlerinin ağırlıkta olduğu tarımsal bir yapı mevcuttu. İlkel yöntemlerin uygulandığı Erzurum tarımında zirai üretim bölge halkının ihtiyacını karşılamaktan öteye geçememişti.

1950'de DP'nin iktidara gelmesiyle Erzurum tarımında bazı önemli gelişmeler yaşanmaya başlandı. Bu gelişmelerin öne çıkanlarından biri tarımda makineleşmeydi. Traktör başta olmak üzere bazı modern tarımsal araçlar bu dönemde Erzurum tarımında daha fazla yer buldu. Tarım araç ve makinelerinin çiftçiye ulaştırılması, bu araç ve makinelerin bakım ve onarımına yönelik hizmetlerle tarımsal makineleşme

yaygınlaştırılmaya çalışıldı. Ancak başta traktör kullanımı olmak üzere tarımsal makineleşmenin yeterince yaygınlaştığını söylemek güçtü.

Bu dönemde Erzurum tarımı için diğer önemli bir gelişmede yüksek katma değere sahip şeker pancarı ile patatesin Erzurum tarımında daha fazla yer bulmaları oldu. Erzurum Şeker Fabrikası'nın piyasada alıcı olması özellikle şeker pancarı üretimine büyük destek sağladı. Bu ürünlerin Erzurum tarımında daha fazla yer edinmesi iklimden kaynaklı tarımsal ürün çeşitliliğindeki olumsuzlukları ortadan kaldırmak adına da önemli bir gelişmeydi. DP Dönemi'nde çiftçiye topraklandırma uygulamalarının yeniden uygulanmaya konması, tohum ıslahı ve tarımsal verimi artırmak için yürütülen çalışmalar da Erzurum tarımı için diğer olumlu gelişmelerdi. Fakat özellikle çiftçiye topraklandırma çalışmaları ile tohum ıslahı çalışmalarında beklentileri karşılayacak ilerlemelerin sağlandığını söylemek güçtü. 1950-1960 yılları bir bütün olarak değerlendirildiğinde olumlu gelişmelerin katkısıyla dönem boyunca tarımsal üretim miktarlarında sürekli bir artış kaydedilmişti.

Hayvancılık ise Erzurum'da her dönem öne çıkan bir iktisadi faaliyetti. Daha çok büyük baş hayvancılığın yaygın olduğu Erzurum hem Doğu bölgesinin hem de Türkiye'nin önde gelen hayvancılık merkezlerinden biriydi. Sahip olduğu yayla ve mera imkânları Erzurum'da hayvancılığı daha kazançlı bir ticari faaliyete dönüştürmüştü. Hayvancılığın geliştiği şehir yakın ve uzak vilayetlere canlı hayvan ve hayvan mamulleri ihraç ederdi.

DP'nin iktidarda kaldığı on yıllık süreçte hayvan ıslahı ve hayvan sağlığını korumaya yönelik çalışmaların yanı sıra ham maddesi tarımsal üretime dayalı fabrikalarının hizmete girmesi hayvancılık sektörünü destekleyen unsurlar oldu. İldeki hayvan varlığına oranla düşük kalsa da suni tohumlama çalışmaları, merinos yetiştiriciliği, Erzurum Hayvan Hastanesi'nin hizmete girmesi, veterinerlik hizmetleri ile hayvan sergilerinin tertip edilmesi hayvancılığın gelişmesine katkı sağlayan adımlardı.

Hayvancılığın gelişmesine yönelik sunulan hizmetlerde yaşanan bazı eksikliklere rağmen 1950-1960 arası dönemde Erzurum'da hayvancılığa yönelik yatırım ve çalışmalar ildeki hayvan varlığında hatırı sayılır bir gelişme sağladı. Bu gelişme beraberinde et ve süt üretiminin de büyük artışlar sağladı.

Gerek tarihi İpek Yolu üzerinde yer alması gerekse bulunduğu bölgenin merkezi konumunda bulunması Erzurum'un ticari hayatına her dönem olumlu katkılar sağlamıştı. Tarih boyunca yaşadığı bazı olumsuz gelişmeler şehrin ticari hayatını sektelelere uğratsa da Erzurum her defasında yeniden toparlanarak ticari canlılığını yeniden kazanabilmişti.

1950-1960 arası Erzurum ticari hayatı açısından oldukça önemli bir evreyi kapsamaktaydı. Bu dönemde üretimin artması, çiftçinin ürettiği ürününü değerinde satabilmesi, sanayi sektörü başta olmak üzere şehirdeki kamu yatırımlarının da etkisiyle şehrin merkez nüfusunun artması Erzurum ticari hayatına büyük bir canlılık getirdi. Bu canlılıkla birlikte şehirde bankalar, kooperatifler, oteller, özel ticari işletmeler başta olmak üzere ticari amaçlı işyerlerinin sayısında belirgin bir artış yaşandı. Özellikle yapı kooperatiflerinin sayısında hızlı bir artış olsa da gerek sermaye yetersizliği gerekse arsa temininde yaşanan sorunlar bu kooperatiflerin ticari hayata katkılarını sınırlamıştı. Bankaların sağladığı krediler zaman zaman kesintiye uğrasa da özellikle ticari amaçlı krediler ile çiftçiye sağlanan krediler ticaret hacminin artmasına olumlu yansımıştı.

Erzurum ticaretinde öne çıkan ürünlerin başında hayvansal gıdaların payı yüksekti. Özellikle çevre il ve büyük şehirlere de sevki yapılan yağ, peynir, pastırma ve hayvan derisi gibi ürünler Erzurum ticaretinin öne çıkan ürünleriydi. Pastırmacılık alanındaki özel sektör yatırımları Erzurum'u pastırmacılık sektöründe ileri bir seviyede taşımıştı.

Şehrin ticaretinde önemli yeri olan Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası ile Erzurum Ticaret Borsası, şehrin ticaretini geliştirme ve düzenlemeye yönelik çalışmalarını DP döneminde de devam ettirdiler. Odaların çalışmaları ile şehrin ticari hayatındaki canlanma üye sayılarıyla ticaret hacimlerinde belirgin bir artış sağladı.

1950-1960 arası dönemde Erzurum'un ticari hayatına etki eden olumsuzluk ise hayat pahalılığı ve bazı temel ihtiyaç ürünlerinin temininde yaşanan sorunlar ortaya çıkması oldu. Özellikle 1950'lerin sonuna doğru döviz kurlarındaki yükseliş piyasada ürünlerin fiyatlarında ciddi artışlara neden olmuş buna bağlı olarak karaborsacılık faaliyetleri ortaya çıkmıştı. Yetkililerce yürütülen çalışmalarla bu sorunların halkın gündelik yaşamına etkileri en aza indirgenmeye çalışıldı.

Bu dönemde Erzurum'un iktisadi hayatına katkı yapan en belirgin alan ise kuşkusuz sanayi sektöründeki gelişmelerdi. Özellikle kamuya ait sanayi yatırımlarının hizmete girmesinin Erzurum ekonomisine olumlu yansımaları olacaktı. Et Balık Kurumu, Şeker

Fabrikası ve Yem Fabrikası'nın hizmete girmesi ile beraber hem il nüfusunun istihdamına yönelik direk bir katkı sağlanmış hem de bu tesisler hammaddeleri tarıma dayalı sektörler olduğu için ilde tarım ve hayvancılığın desteklenmesine de faydalı olmuşlardı.

Et Balık Kurumu'nun hizmete girmesiyle çiftçiler hayvanlarını mahallinde değerlendirme imkânına kavuştular. Bir yandan hayvanların canlı şekilde diğer illere sevki nedeniyle ortaya çıkan kayıplarının önüne geçilirken diğer yandan hayvanların hemen her parçası zayi edilmeden ekonomik kazanca dönüştürüldü. Şeker Fabrikası ise çiftçiye hem tarlasını katma değeri yüksek bir ürünle buluşturma fırsatı sunmuş hem de çiftçinin fabrikaya verdiği pancardan elde dilen küspe sayesinde çiftçinin hayvanını besleyebileceği kıymetli bir yem ürününe kavuşmasını sağlamıştı. Yem Fabrikası'nın açılması ise bölgedeki üreticiyi besi değeri yüksek yemle buluşturarak çiftçinin besi hayvancılığına yönelmesini teşvik etmişti.

Sanayi alanında önemli bir kamu yatırımı olarak çimento fabrikası kurma girişimleri Erzurum'un kalkınması ve gelişmesi için en çok ihtiyaç duyulan yatırımlardandı. DP'nin iktidarı döneminde Erzurum'a yapmayı vadettiği çimento fabrikasının hayata geçememiş olması şehrin gelişimi için büyük bir eksiklikti. Bu dönemde özellikle kırsaldan gelen göçlerle şehrin merkez nüfusunda yoğun bir artış yaşanmış ve artan nüfusun konut ihtiyacı yeterince karşılanamamıştı. Konut probleminin yaşanmasındaki en önemli etkenlerden biride çimento temininde yaşanan güçlükler ve çimento fiyatlarının pahalı olmasıydı. Bu sorunlar beraberinde konut fiyatlarında ve kiralar da yüksek artışlara neden olmuştu.

DP'nin iktidar olduğu dönemde Erzurum'da başta un fabrikaları olmak üzere özel sermayenin çeşitli sektörlerdeki fabrika ve tesis yatırımları dikkat çeken gelişmelerdi. Bir yandan daha önceden faaliyete başlamış bazı tesislerin kapasite artırımları diğer yandan yeni işletmelerin hizmete girmesi sanayi alanındaki gelişmenin göstergesiydi.

Bu dönemde madencilik sektörü linyit işletmelerinin özel sektör eliyle işletilmesiyle az da olsa gelişme gösteren sektörlerden biri olmuştu. Kış mevsiminin ağır ve uzun geçtiği şehirde yerel kömür kaynaklarının halkın istifadesine sunulabilmesi büyük önem taşımaktaydı. Ancak kömür ocaklarına ulaşım sorununun çözülememesinde etkisiyle bu sektörden istenilen verim sağlanamamıştı. Bölgede tuz üretimi memba ve

kaya tuzu kaynaklarından tedarik edilirken orman varlığını artırma çalışmaları ile şehrin orman varlığı zenginleştirilmeye çalışılmıştı.

Erzurum'da başta üretim alanları olmak üzere hemen her sektörün ihtiyaç duyduğu en önemli şey elektrik enerjisiydi. Şehrin uzun yıllardır bu enerjiden büyük ölçüde mahrum olması şehrin iktisadi gelişiminin önündeki belki de en önemli engeldi. DP iktidarının hemen ilk yılında bu eksikliği gidermek için Tortum Şelalesi Hidroelektrik Santrali'nin yapımına başlanılmış olması şehir adına büyük bir kazanımdı. Ancak bu önemli yatırımın inşa sürecinin DP iktidarı boyunca devam etmesi ve hizmete sokulamaması hem DP adına hem şehrin iktisadi kalkınması adına önemli bir eksiklikti.

Önce bölge üniversitesi olarak düşünülen ancak daha sonra Erzurum'da kurulması kararlaştırılan Atatürk Üniversite'nin eğitim öğretime başlaması yine şehir için çok önemli bir kazanımdı. Üniversite personel ihtiyacı ile istihdam alanı oluştururken ülkenin her yanından gelen öğretim üyesi ve öğrencilerle şehrin kültürel dokusuna zenginlik katacak ve barındırdığı nüfusla şehrin iktisadi hayatına gelecekte önemi katkılar sağlayacaktı.

Bir bölgenin kalkınması ve gelişmesi için en öncelikli ihtiyaçlardan biri de ulaşım imkânlarının genişliğidir. DP dönemi ulaşım alanındaki yatırımlarla da öne çıkan bir dönem olmuştu. Bu dönemde Erzurum'un gerek karayolu gerekse demiryolu ulaşımına yapılan yatırımlarla şehrin civar il ve ilçelerle olan ulaşım imkânları azami derecede geliştirilmeye çalışılması iktisadi gelişme için katkı sağlayacak önemli yatırımlardı.

DP'nin on yıllık iktidarı süresince Erzurum'a yaptığı yatırım ve hizmetler dikkate alındığında şehrin iktisadi hayatına çok olumlu yönde etki eden gelişmeler olduğu açıktır. Bu yatırım ve hizmetlerle Erzurum bir ticaret ve sanayi merkezi olma yolunda önemli kazanımlar elde etmenin yanında bölgesinde bir cazibe merkezi olma fırsatını da yakalamış olacaktı.

KAYNAKÇA

RESMÎ YAYINLAR-İSTATİSTİKLER

1946-1953 Zirai Bünye ve İstihsal. (1954). Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Yayın No:351, Ankara.

Atatürk Üniversitesinin Elli Yılı 1957-2007. (2007). C.1, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 968, Ankara.

Cumhuriyetin 80. Yılında Türk Şeker Sanayi. (2003). Türkiye Şeker Fabrikaları Yayını Ankara.

Erzurum Analitik Etüdleri. (1965). İller Bankası Yayınları, Ankara.

Erzurum Büyükşehir Belediyesi, Envanter Çalışması Raporu. (2021). Antimar A.Ş. – Kent Gelişim A.Ş. İş Ortaklığı, Erzurum.

Et ve Balık Kurumu Dergisi. (1991). Sayı 67, s.16, Ekim-Aralık.

MEB. (1952). *Doğu Üniversitesi Hakkında Rapor*. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Patates Hasatlık ve Zararları ile Mücadele, T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Gıda ve Kontrol Genel Müdürlüğü, Ankara, 2016

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı. (2001). DPT: 2639- ÖİK: 647 Gıda Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu Yem Sanayii Alt Komisyon Raporu. Ankara

T.C Resmî Gazete

TBMM Albümü 1920-2010. (2010). 1. Cilt, 1920-1950. Ed: Sema Yıldırım, Behçet Kemal Zeynel. Ankara.

TBMM Albümü 1920-2010. (2010). 2. Cilt, 1950-1980. Ed: Sema Yıldırım, Behçet Kemal Zeynel. Ankara.

TBMM Albümü 1920-2010. (2010). 3. Cilt, 1983-2010. Ed: Sema Yıldırım, Behçet Kemal Zeynel. Ankara.

TBMM Zabıt Cerideleri

T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Zirai Bünye ve İstihsal (1959-1961). (1963)., Yayın No 445, Ankara.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. (1959). 1959 İstatistik Yıllığı. Yayın No: 380, Ankara.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Aylık İstatistik Bülteni. (1961). No: 90, Ağustos.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. (1952). Hayvanlar ve Hayvan Ürünleri İstatistiği 1945-1950. Ankara. Yayın No: 339, Ankara Basım ve Ciltevi.

Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Genel Müdürlüğü. (1959). 1954-1958 Zirai Bünye ve İstihsal. Yayın No 387, Ankara.

Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü. (1956). 1950 Ziraat Sayım Neticeleri.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Türkiye Ticaret Sicili Gazetesi

Yem Sanayii Alt Komisyon Raporu. (2001), Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı DPT: 2639- ÖİK: 647 Gıda Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu Yem Sanayii Alt Komisyon Raporu. Ankara.

GAZETELER

Demokrat Doğu

Demokrat Erzurum

Hakikat

Hakimiyet

Hürsöz

Milletin Sesi

Vatan Gazetesi Erzurum İlavesi

Yeni Erzurum

MAKALELER

- Alpargun, H. (1960). İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi. Cilt XI. İstanbul.
- Aydoğan, E. (2004). “Üçüncü Umumi Müfettişliğinin Kurulması ve III. Umumî Müfettiş Tahsin Uzer'in Bazı Önemli Faaliyetleri”. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 33-34, s.1-14.
- Balcı, M.& Karadeniz, Y. (2018). *1945 Çiftçiye Topraklandırma Kanunu Tartışmalarının Siyasetteki Muhalif Oluşuma Etkisi ve DP'nin Kuruluşu*. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Sayı 57, s. 271-279.
- Bulut, E. Ç. (2015). “Devletin Taşradaki Eli: Umum Müfettişlikler”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 21, s.83-110.
- Cansız, S. (2022). Türkiye’de Kullanılan Deprem Yönetmeliklerinin Özellikleri ve Eşdeğer Yatay Deprem Yüğü Hesabının Değişimi. *Uluslararası Mühendislik Araştırma ve Geliştirme Dergisi*, Sayı 4 (1), s.58-71.
- Doğu, A. (2021). “Millî Korunma Kanunu’nun Ceza Hükümleri ve DP Döneminde Uygulanması”. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı 39, s.189-228.
- İnci, İ. (2022). “Tarihsel Süreç İçinde Türkiye’de Tarımsal Makine ve Ekipmanların Modernizasyonu 1948-1960”. *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 13, s.142-154.
- Karadeniz, V. & Akpınar, D. (2014). “Sivas-Erzurum Demiryolunun Yapım Süreci, Sosyo-İktisadi Etkileri ve Geleceği”. *T.C. Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Atatürk Dergisi*, C.3, Sayı 1, s.13-40.
- Kaştan, K. (2020). “Atatürk Dönemi Tarım Alanında Devletçilik Uygulamaları ve Antalya”. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*. Cilt 7, Sayı 14, s.175-194.
- Kıyıcı, F. (2021). *DP Dönemi (1950-1960) Erzurum Kamu Yatırımlarına Bir Örnek: Tortum Hidroelektrik Santrali*, Anasay Dergisi, Sayı 15, s.51-71.
- Kiş, Ş. S. (2005). “DP Dönemi Ekonomi Politikası ve Değerlendirilmesi”. Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Sayı:1, s. 93-114.

- Küçüküğürlü, M.& Saylan,G. F. (2008). Şimendiferin Erzurum Yolculuğu, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 38, s.313-342.
- Meral, B. & Karadeniz, Y. (2018). “1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Tartışmalarının Siyasetteki Muhalif Oluşuma Etkisi ve DP’nin Kuruluşu”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Sayı 57, s. 271-279.
- Namal, Y. & Karakuzu, H. (2016). “Türkiye’de Üniversite Açma Politikasına Bir Örnek: Doğu Üniversitesi Fikrinden Atatürk Üniversitesi’ne”. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*. Yıl 9, Sayı XXVII, s.481-517.
- Numanoğlu, H. (1954). “Et Kombinasi ve Erzurum’a Sağladığı Faydalar”. *Demokrat Erzurum*, Sayı 501, s. 2.
- Oruç, N. (1970). “Atatürk Üniversitesinin Kuruluş Felsefesi”, *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Ziraat Dergisi*, Sayı:1, s. 2-4.
- Özer, S. (2021). “Türkiye’de Şeker Sanayisi (1925-1950)”. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*. Sayı 33. s.95-124.
- Özsungur, F. (2017). “Adi Ortaklık Kavramı ve Ticaret Şirketlerinin Tüzel Kişiliği Bulunmayan Bir Ortaklık Yapısı ile İşlettikleri Ticari İşletmelerin Ticaret Siciline Tescili”, *Anadolu Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı:5, s.43.
- Polatoğlu, M. G. (2019). “Cumhuriyet Dönemi’nde Hayvancılığın Sanayiye Tatbikine Bir Örnek: Merinos Yetiştiriciliği”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Güz, Sayı 100, s.585-620.
- Şimşek, G. (2018). “Şeker Fabrikalarının Ekonomik ve Sosyal Etkileri: Erzurum Şeker Fabrikası Örneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 11, sayı 60, s.1136-1152.
- Temizgüney, F. (2010). “Erzurum Şeker Fabrikasının Açılışı”. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 43, 329-343.
- Tozlu, S. (2011). “Erzurum Sazlıkları”. *Doğu Coğrafya Dergisi*. Cilt 7, Sayı 7.
- Yağcı, A, “Klon Seleksiyonu Çalışmalarının Amacı ve Ülkemizde Klon Seleksiyonu Yapılan Çeşitler”. <chromeextension://efaidnbmninnibpcapjcgclclefindmkaj/https://arastirma.tarimorman.gov.tr/manisabagcilik/Belgeler/genelbagcilik/KLON%20SELEKSIYONU%20ADEM%20YAGCI.pdf>

- Yavuzer, İ. (1959). “Devre Göre Erzurum’da Esnaf ve Teknik sanat Teşekkülleri”. *Tarih Yolunda Erzurum*. Sayı 4, s. 9-10.
- Yetiz, F. (2016). “Bankacılığın Doğuşu ve Türk Bankacılık Sistemi”. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 9 (2), s.107-117
- Zeki, B. (1957). *Atatürk Üniversitesi’nin Temeli Atılırken*, Yeni Erzurum. Sayı 1426, s.1.

ARAŞTIRMA ESERLER

- Aksöz, İ. (1964). *Toprak Reformu ve Türkiye’de Toprak Reformuna İhtiyaç*. Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
- Altuğ, V. (1941). *Erzurum ve Civarının Tarihi, Tabii, Beşerî, İktisadi Durumu Üzerine Tetkikler*, Resimli Ay Matbaası TLŞ. İstanbul.
- Alyanak, K. (1999). *Belediye Başkanları*. Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları.
- Arıkan, O. (1973). *Erzurum Şehrinin Ekonomik Esasları*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Başar, Z. (1957). *Erzurum Verem Hastanesinin Kuruluşu ve Beş Yıllık Çalışmaları*, Ankara.
- Batu, S. (1953). *Doğu İlleri Hayvancılığı*. Ankara Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Yayınları. Ankara Üniversitesi Basımevi. Ankara.
- Baydar, M. Ç. (1997). *Geçidi Bekleyen Şehir*. Akçağ Yayınları. Ankara.
- Baydar, M. Ç. (2016). “Erzurum Sazlıkları”, *Hatıralardaki Erzurum*, Editörler; Yusuf Kotan, Y., İspirli, M. H., Zafer Medya, Erzurum, s.85-89.
- Beygu, A. Ş. (1936). *Erzurum Tarihi, Anıları, Kitabeleri*. Bozkurt Basımevi. İstanbul.
- Boratav, K. (2010). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*. İmge Kitabevi Yay.14. Baskı, Ankara.
- Burçak, R. S. (1998). *On Yılın Anıları (1950-1960)*. Ankara. Nurol Matbaacılık.
- Büyük Modern Türkiye’de Kalkınan Erzurum*. (1955).
- Coşar, N. (2010). “Türkiye’de Bankacılığın Tarihsel Gelişimi” (427-446), *Tarihi, Siyasi, Sosyal Gelişmelerin Işığında Türkiye Ekonomisi 1908-2008*, Editörler; Prof.Dr. Nevin COŞAR-Prof. Dr. Melike Bildirici, Bursa, Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum*. (1974). 1973 İl Yıllığı, İstanbul.
- Cinisli, T. (1968). “Erzurum Verem Savaş Derneği ve Verem Müesseselerinin Kurulu ve Faaliyetleri, (315-318). Karasu, N. Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi”. *Ulusal Verem Savaş Derneği XXI. Kongresi 27-30 Haziran*. Erzurum.

- Doğanay, H. & Çavuş, H. (2013). *Türkiye Ekonomik Coğrafyası*. Ankara: Pegem Akademi.
- Doğruel, A. S. & Doğruel, F. (2010). “Türkiye’nin Ekonomik Gelişme Tarihi: Sektörel Gelişmeler”, *Tarihi, Siyasi, Sosyal Gelişmelerin Işığında Türkiye Ekonomisi 1908-2008*, Editörler; Prof.Dr. Nevin COŞAR-Prof. Dr. Melike Bildirici, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- Erinç, S. (1950). *Doğu Anadolu Coğrafyası*. İstanbul Üniversitesi Yayınları. İstanbul.
- Erzurum İl Yıllığı 1967*. (1968). Çeltüt Matbaacılık Koll. Şti. İstanbul.
- Eyüpoğlu. (2002). *Türkiye’nin Milli Meseleleri Karşısında Atatürk Üniversitesi Gençliği, 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum*, I. Uluslararası Sempozyumu. 23-25 Temmuz 2002-Erzurum. s.807-839.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1946). *Tortum Şelalesi Elektrik Şirketi ve Erzurum’da Hayat ve İktisadiyat Üzerine Yapacağı Tesirler*. Erzurum Başak Gecesi (12 Mart 1918- 12 Mart 1946), s. 22-27.
- Fındıkoğlu, Z.F. (1969). *Erzurum’da Sanayileşme*. Erzurum Kongresi’nin 1929-1969 Arası 50. Yılı Vesilesiyle Verilmiş Bir Konferans, İstanbul.
- Fındıkoğlu, Z.F. (1970). *Doğu Kalkınması ve Erzurum Şehirleşmesi ile İlgili Sosyolojik Meseleler*, İstanbul. Tortum Kalkınma Derneği Neşriyatı No:9.
- Geçikli, R. M. (2010). *1946-1960 Yılları Arasında Erzurum’da Siyasi Hayat, Atatürk Kültür*. Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- Gök, Y. (2011). *Erzurum İlinin Cumhuriyet Dönemi Nüfus Sayımları (1927-2010)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları. Erzurum.
- Günçel, S.& Ayarko, M. (1954). *Erzurum Kılavuzu*. Ed., M. Fuad Muhasipoğlu. Basın ve Yayın Limited Ortaklığı Matbaası ve M. Sırlar Matbaası, İstanbul.
- İlimiz Erzurum*, (t.y). Özgül Yayınları, Isparta
- İshakoğlu, M. (1974). *İşletmecilik Bakımından Erzurum Et Kombinasi*. Atatürk Üniversitesi Yayınları. Baylan Matbaası. Ankara.
- İshakoğlu, M. (1976). *Cumhuriyetle Başlayan Sanayileşme Hareketinde Doğu Anadolu*. Atatürk Üniversitesi Yayınları. Erzurum.

- Karluk, S. R. (1995). *Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim-Yapısal Değişim*. Beta Basın Yayın Dağıtım AŞ., İstanbul.
- Kepenek, Y.& Yentürk, N. (2001). *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi,12. Basım. İstanbul,
- Kotan, Y. M. Hanefi İspirli, M. H. (2016). *Erzurum Sazlıkları, Hatıralardaki Erzurum*. Zafer Medya, Erzurum. s.85-89.
- Kubilay, İ. H. (1979). *Elli Yılda Erzurum Belediyesi 1929-1979*. Erzurum.
- Küçükuşurlu. M. (2023). *Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi (1885-2023) Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Erzurum Ekonomisinin Kısa Öyküsü*, Erzurum.
- Küçükuşurlu, M. (2008). *Erzurum Belediyesi Tarihi I, Osmanlı'dan Cumhuriyete (1866-1930)*. Dergâh Yayınları. İstanbul.
- Küçükuşurlu, M. (2018b). *Sorularla Erzurum Tarihi*. Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya.
- Küçükuşurlu, M. (2020). *Geçmişten Günümüze Erzurum Hanları*, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Erzurum.
- Küçükuşurlu, Murat. (2018a). *Erzurum Çarşı Pazar Eski Erzurum Çarşıları ve Üretim Mekânları*, Çizgi Kitapevi Yayınlar, Konya.
- Neziroğlu, İ.& Yılmaz, T. (2013). *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetler, Programlar ve Genel Kurul Görüşmeleri, C.2 (22 Mayıs 1950-20 Kasım 1961)*. TBMM Basımevi, Ankara.
- Okay, M. O. (2020). “Erzurum”. *Hatıralardaki Erzurum I*. Editörler, Yusuf Kotan, M. Hanefi İspirli, Zafer Medya, Erzurum.
- Özbek, S. (1959). *1959-1960 Tedris Yılı Açılış Nutku, Erzurum*. Ankara.
- Polatoğlu, M.G. (2017). *Cumhuriyet Dönemi'nde Türk Şeker Sanayisinin Kurulması*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Polatoğlu, M.G. (2020). *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin İlk Planlı Dönem Sanayileşme Faaliyetleri (1934-1938)*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

- Polatoğlu, M.G. (2021). *Cumhuriyet Dönemi'nde Erzurum'da İmar ve Kalkınma Faaliyetleri (1930-1980)*, Fenomen Yayıncılık, Erzurum.
- Solakoğlu, C. (2011). *Bir Kentin Aydınlik Yüzü*. Birinci Baskı, İstanbul.
- Solakoğlu, C. (2020). “Anılarda Erzurum (287-299)”. *Hatıralardaki Erzurum*, Editörler, Yusuf Kotan, M. Hanefi İspirli, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Yayınları. Erzurum.
- Sözer, A. N. (1970). *Erzurum Ovasının Beşerî ve İktisadi Coğrafyası*. Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum.
- Şahin, H. (2000). *Türkiye Ekonomisi*. Ezgi Kitabevi Yayınları. 6. Baskı, Bursa.
- Şahinöz, A. (2002). *Cumhuriyet Döneminin Tarım Politikaları*, Atatürk'ten Günümüze Türkiye Ekonomisi. s.113-122.
- Tabakoğlu, A. (2005). *Türk İktisat Tarihi*. Dergâh Yayınları, 7. Baskı, İstanbul.
- Tecer, M. (2005). *Türkiye Ekonomisi*. Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü. Ankara.
- Ticaret Borsalarımız*. (1965). Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, Ankara.
- Türkdoğan, O. (1965). *Erzurum ve Çevresinde Sosyal Araştırmalar*. Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Ünal, Ç. (2010). *Türkiye'de Sanayi (Sanayinin Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Yapısı)*. Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları No:127, Erzurum.
- Ünüvar, İ. (1954). *Erzurum Vilayeti*. Duygu Matbaası. İstanbul.
- Ünüvar, İ. (1961). *Erzurum Rehberi*. Tek Matbaası. Erzurum.
- Veldet, T. (1958). *30. Yılında Türk Şeker Sanayii*. Doğu Ltd, Şti. Matbaası, Ankara.
- Yavuzer, N.& Tözüm, R. (1948). *Erzurum'dan Notlar*. İsmail Akgün Matbaası, İstanbul.
- Yenal, O. (2003). *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*. Homer Kitabevi. 1. Basım, İstanbul.
- Yurt, E.& Çakmak, S. (2010). “Cumhuriyetten Günümüze Tarım Politikaları”; *Tarihi, Siyasi, Sosyal Gelişmelerin Işığında Türkiye Ekonomisi 1908-2008*, Editörler;

Prof.Dr. Nevin COŞAR-Prof. Dr. Melike Bildirici, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.

Yurtoğlu, N. (2017). *DP Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960)*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları. Ankara.

Zengin, E. (2021). *Tek Parti Döneminde Erzurum Vilayetinde Sosyal ve Ekonomik Hayat (1930-1946)*. Kitabevi Yayınları. 1. Baskı, İstanbul.

ANSİKLOPEDİLER

İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi. (1960). Cilt XI, İstanbul

Yurt Ansiklopedisi. (1982). *Türkiye İl İl; Dünyü Bugünü Yarını*. Cilt 4, Anadolu Yayıncılık. İstanbul,

Yurt Ansiklopedisi. (1984). *Türkiye Genel*. Cilt 11, Anadolu Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 1982-1983-1984.

TEZLER

Avcı, S. (1991). *Türkiye’de Şeker Sanayii*. (Doktora Tezi). İstanbul: T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Bölümü Beşerî ve İktisadi Coğrafya Anabilim Dalı.

Aydın, M. H. (2018). *DP Döneminde Ekonomik Yapı (1950-1960)*. (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: T.C Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Bilim Dalı.

Bozdağ, N. (1973). *Kuzeydoğu Anadolu Hayvancılığının Geliştirilmesinde Et Kombinalarının Rolü ve Erzurum Et Kombinasyonunun Ekonomik Analizi*. (Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Ziraat Ekonomi Bölümü.

Buhur, S. (2011). *Türkiye’de Tarım Sektörüne Yönelik Özelleştirme Uygulamalarının İncelenmesi ve Değerlendirilmesi*. (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye Ana Bilim Dalı Maliye.

Celep, B. (2018). *Türkiye’ye Amerikan Askeri Yardım Kurulu (Jammatt) ve Türkiye’deki Faaliyetleri*. (Doktora Tezi). İstanbul: T.C İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.

- Erturan, K. (2012). *Cumhuriyet Dönemi Doğu Ulaşım Politikası (1923-1950)*. (Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: T.C. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Kayserili, A. (2011). *Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre)*. (Doktora Tezi). Erzurum: T.C. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı.
- Kayserili, Ş. (2022). *Doktor Osman Edip Somunoğlu'nun Erzurum Belediye Başkanlığı Dönemi (1956-1960)*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: T.C Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Kolaç, B. (1999). *Cumhuriyet Dönemi Hububat Politikaları (1923-1950)*. (Doktora Tezi), İstanbul: T.C İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk İktisat Tarihi Anabilim Dalı.
- Öncü, A. S. (2006). *1908-1923 Yılları Arasında Erzurum Vilayeti' nin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu*, (Doktora Tezi), Erzurum: T.C Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü.
- Polat, M. (2021). *Erzurum'da Ticari Hayat (1945-1960)*. (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Temizgüney, F. (2008). *Erzurum'a Demiryolunun Gelişi*. (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: T.C Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Yıldız, M. (2015). *DP Dönemi Türkiye'de Sanayi Politikaları*. (Doktora Tezi), Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İNTERNET

<http://www.facebook.com/ErzurumlularTR>

<http://dergi.mo.org.tr/dergiler/2/156/1901.pdf>

<http://erzurumansiklopedi.com/osman-tevfik-alyanak>

<http://www.erkurum.gov.tr/gorev-yapmis-valiler>

<http://www.mimarlarodasiankara.org/yarismalardizini>

<https://ankara.tarimorman.gov.tr/Belgeler/liftet/zoonozhastaliklar.pdf>

<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turkiye-ulusal-verem-savasi-dernegi>

<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turkiye-ulusal-verem-savasi-dernegi>

<https://atauni.edu.tr/ahmet-sebahattin-ozbek/kurumsal>

<https://atauni.edu.tr/ata-tarihce/kurumsal>

<https://bolge08.dsi.gov.tr/Sayfa/Detay/844>

<https://hsgm.saglik.gov.tr/tr/tuberkuloz-baskanligimiz/tarihte.html>

<https://hsgm.saglik.gov.tr/tr/tuberkuloz-baskanligimiz/tarihte.html>

<https://samsun.tarimorman.gov.tr/Belgeler/Yayinlar/Lifletlerimiz/b-15.p>

<https://sozluk.gov.tr>

<https://tr.oib.gov.tr>

<https://www.askalecimento.com.tr/hakkimizda>

<https://www.askalecimento.com.tr/hakkimizda>, erişim tarihi

<https://www.erzurumtso.org.tr/erzurum-tso/tarihce>

<https://www.esk.gov.tr/tr/10097/Et-ve-Sut-Kurumu-Tarihcesi>

<https://www.esk.gov.tr/tr/10235/Erzurum-Et-Kombinasi>

<https://www.iktisatsozlugu.com>

<https://www.iktisatsozlugu.com/tr/nedir/gecinme-indeksleri>

<https://www.sukkar.com.tr/kurumsal/hakkimizda>

https://www.tarimorman.gov.tr/GKGM/Belgeler/DB_Hayvan_Sagligi/teshiste_metod_birligi_patoloji

<https://www.turkseker.gov.tr/?ModulID=3&MenuID=3>

www.tdsyb.org.tr/suni-tohumlama-nedir

www.tigem.gov.tr

www.tmo.gov.tr/Upload/Document/genmud/kurumhakkinda.pdf

SÖZLÜ KAYNAKLAR

Nejat Kızılkaya ile Yapılan Mülakat (08.8.2021): 1931 Tortum doğumludur. Tortum Bahçeli mahallesinde ikamet etmektedir.

Ömer Yılmaz ile Yapılan Mülakat (15.08.2021): 1941 Tortum doğumludur. Tortum Pehlivanlı köyünde ikamet etmektedir.

Cumhur Topkaya ile Yapılan Mülakat (28.8.2021): 1976 Erzurum doğumludur. 2006 yılından itibaren Tortum Hidroelektrik Santrali'nde bakım ve türbin operatörü olarak görev yapmaktadır.

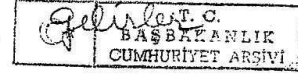
Nami Gödekli ile Yapılan Mülakat (09.5.2022): 1942 Erzurum doğumludur. 1950'lerin sonlarından itibaren canlı hayvan ticareti ile uğraşmaktadır.

EKLER

EK 1. Erzurum Şeker Fabrikası Kuruluş Kararı

4 T. C.
BAŞVEKÂLET
MUAMELÂT UMUM MÜDÜRLÜĞÜ
Kararlar Müdürlüğü
Karar sayın

KARARNAME

2780

Erzurum'da kurulacak Şeker Fabrikası için yeniden teşkil olunacak, Erzurum Vilâyetinin tamamı ile Gümüşhane Vilâyetinin Bayburt kazasından müteşekkıl bölgede 601 sayılı kanunun 6 ve 9 uncu maddeleriyle bu kanunun 6168 sayılı kanunla değiştirilen 2 nci maddesinde yazılı müsaade ve muafiyetlerin tamamından istifade etmek üzere Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketine 25 yıl müddetle imtiyaz verilmesi; İktisat ve Ticaret Vekâletinin 2/3/1954 tarihli ve 8/1651-14357 sayılı yazısı üzerine, mezkûr kanunun 1 inci maddesine göre, İcra Vekilleri Heyetince 30 /3 /1954 tarihinde kararlaştırılmıştır.

REİSİCUMHUR

C. Bigay

Basvekil Devlet Vekili Devlet Vekili Adliye Vekili Milli Müdafaa Vekili
Dahiliye Vekili Hariciye Vekili Maliye Vekili Maarif Vekili
Nafia Vekili İkt. ve Ticaret Vekili Sıh. ve İc. Mus. Vekili Güm. ve İn. Vekili
Ziraat Vekili Mınakalât Vekili Çalışma Vekili İşletmeler Vekili

030 18 01 02 135 36 13

BCA.030.18.01.02.135.36.13

EK 2. Yatırımlar 1

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
• CUMHURİYET ARŞİVİ
ERZURUM VALİLİĞİ
ÖZEL BÜRO
Sayı

21/9/956

Öz

Yüksek Başvekâlete

Ankara

Telefonla vaki sorunuz ve cevabı .

1 - 956 senesi sonuna kadar inşaata bağlanmış olan ve bitecek olan tesislerin bitim tarihleri ve ne zaman işletmeye açılacağı .

Cevap:

1 - Erzurum Şeker fabrikası ikmal edilmiş ve 15 Eylülde pancar alımı başlamıştır . 25 Eylülünden itibaren işletmeye açılabilir .

2 - Erzurum Et Kombinasının 2000 ton etin muhafazasını sağlayacak 6 soğuk deposu, 2 dondurma tuneli ve 2 dondurulmuş et muhafaza tuneli ikmal edilmiştir . Önümüzdeki haftadan itibaren işletmeye açılabilir .

3 - Erzurum şehri otomatik telefon tesisleri ikmal edilmiştir . 24 Eylülünden itibaren işletmeye açılabilir .

4 - Toprak Mahsulleri Ofisi Umum Müdürlüğü'nün Erzurum'da inşa eylediği 4000 m³ tonluk betonarme silo ile Horasan kazamızda inşa eylediği beheri 4000 ner tonluk iki adet çelik silo inşaatı ikmal edilmiştir . Önümüzdeki hafta işletmeye açılabilir .

2 - 956 sonuna kadar ihaleye çıkarılacak tesislerin ihale tarihleri, ihalesi yapılmış ve henüz başlanmış ve temeli atılmış tesisler .

Cevap :

1 - Tortum hidro elektrik tesislerinin en son kısmı olan cebri tunelin ihalesi geçen hafta yapılmıştır . Bütün tesislerin ikmal ve hizmete girmesi en erken 957 yılı ikinci yarısında olabilecektir .

030	01			112	712	6
-----	----	--	--	-----	-----	---

3

BCA.030.01.0.0.112.712.6

EK 3. Yatırımlar 1

DEVLET ARŞİVENİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
GİZLİLİK ASKISI

2

2 - Yem Sanayii Umum Müdürlüğünün Erzurum'da kuracağı yem fabrikasının arsası temin ve temel tecrübeleri başlamıştır . İhale tarihini tesbit Umum Müdürlüğe ait olduğundan tarihini vilâyetçe öğrenmek mümkün olamamıştır .

3 - Atatürk Üniversitesi tesislerine ait projeler ihaleye çıkarılmıştır . İnşaata ait ihaleler Atatürk Üniversitesi kanunu ile alâkalı bulunduğu ve bu kanun henüz çıkmadığından tarihleri tesbit mümkün olamamıştır .

4 - Erzurum radyo evinin ihale dosyaları merkezde olduğundan inşaatın başlaması ve bitimi tarihlerini tesbit vilâyetçe mümkün olamamıştır .

5 - Erzurum Nato hava meydanı istimlâk işleri ikmal edilmek üzeredir . İhaleye ait mevzuları askerî makamlar merkezde hazırladıklarından başkaca bilgi vilâyetçe mevcut değildir .

6 - Hususî teşebbüs eîle inşası devam eden ve günde 44 ton buğday işleyecek kapasitede olan bu muhitin en modern un fabrikası'nın 1956 yılı sonunda bitirilmesi muhtemeldir .

030	01			112	712	6
-----	----	--	--	-----	-----	---

BCA.030.01.0.0.112.712.6

EK 4. Çat Kazası Hayvan Yemi İhtiyacı

DEVLET MÜHÜRÜ ÇAT KAZASI

ZİRAAT VEKÂLETİ

Vet. İş. Müdürlüğü

Umumi No. 8.8

Hususi No. D.702/II

Hollası : 2.4.1956

Hayvan yemlerinin sevkiyatı hk.

158

Münakaalat Vekâletine

Eldi :

Erzurum Vilayeti'nin Çat Kazası halkı adına imafeten Meclis üyesi Mahmut Tamas tarafından Hayvokalele Tüksek Mahkemesine Çaktığı 29/1/1956 gümâli tel sureti ilâfıkta tahdîs kılınmıştır.

1955 yılının kurak gitmesi ve kıyında umum sürmesi üzerine Erzurum Müstakkesi hayvanlarının yemcilikten mîhtîlî durumda kaldığı Vekâletine gelen tellerden anlaşılmaktadır.

Hayvan yemini ihtiva eden Arpa ve yulafın mahalli ofislerce teminine imken olmadığı cihetle diğer Vilayetler Ofis bülçelerinden adı geçen mahalle Demir yolu vasıtasıyla yem sevkedilmektedir. Bu itibarla yem vagonlarının istasyonlarda tovanâm haf etmeden doğrudan mahalline yem nakliyatı yapılabilmesi için gerekçelere emirlerini saygılarımla rica ederim.

Ziraat Vekili

Verilecek cevaplarda dâile ve şahsın adı, tarih ve No. n yazılmıst.

030	01			81	510	1
-----	----	--	--	----	-----	---

3.

BCA.030.01.0.0.81.510.1

EK 5. Tortum Hidroelektrik Santrali

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

TORTUM HİDRO-ELEKTRİK SANTRALİNİN VE ERZURUM
ŞEHİRİ ŞEBEKESİNİN HALİHAZIR İNŞA DURUMU
VE MUSTAKBEL İNKİSAF İMKANLARI

25/10/1954

I - Tortum Hidro-elektrik santrali:

I - İhale edilen kısmın durumu :

Takati.....: 2 x 5400 = 10800 kW.
Makine-Elektrik kısmının ihale bedeli : 6.430.000,- TL.
İnşaat kısmının ihale bedeli : 1.683.000,- "
Mecmu ihale bedeli..... : 8.113.000,- "
Makina-Elektrik kısmı müteahhidi..... : ŞEFBE T.A.Ş.-İstanbul
İnşaat kısmı müteahhidi..... : Resit Şahin - Ankara
İhale tarihi: a - İnşaat : 2/7/1952
b - Makine-Elektrik..... : 17/1/1953
Bitme tarihi : a - İnşaat..... : 1/7/1955
b - Makine-Elektrik..... : 17/1/1956

İnşaat kısmının inşa durumu : Bent ve isale kanalı inşaatı bitmiştir. Santral binasına ait harriyat işlerinde, Erzurum transformator ve lojman binaları inşaatında çalışılmaktadır. 1954 yılı inşaat mevsiminde yalnız santral binası kısmen; tesisin diğer kısımları tamamen ikmâl edilmiş olacaktır. Santral binası 1955 yılı inşaat mevsiminde tamamlanacaktır.

Makina-Elektrik kısmının halihazır durumu: Tortum'dan Erzurum'a enerji nakli için lüzumlu 97 km. lik hava hattının malzemesi gelmiş ve hattın yarısının direkleri dikilmiştir. Transformatörler İskenderun gümrüğüne gelmiştir. Türbin ve generatörler Almanya'da imâl edilmektedir.

Döviz durumu : Tesis için lüzumlu olup Maliye Vekâletine intikâl ettirilen döviz taleplerinin permileri gelmiş olup transferlerinin acele kaydıyla yapılması Döviz Komisyonunca karar altına alınmıştır.

./.

-4-

030	01			109	689	6
-----	----	--	--	-----	-----	---

BCA.030.01.0.0.109.689.6

EK 6. Erzurum Çimento Şirketi

T. C.
BAŞVEKÂLET
KANUNLAR VE KARARLAR
Tetkik Dairesi

Karar Sayısı

4

5466

KARARNAME

Çimento ve kireç imali, satışı ve yapı işleriyle uğraşmak ve merkezi (Erzurum)da olmak üzere doksan yıl müddet ve (5.000.000-Beş milyon) Türk lirası sermaye ile kurulmasına başlanan "Erzurum Çimento Sanayii Türk Anonim Şirketi"nin İktisat ve Ticaret Vekâletinin 20/6/1955 tarihli ve 4/II633-49798 sayılı yazısı ile gönderilen ilişik esas mukavele namesi ve sermayesinin dörtte birinin yatırıldığını gösteren banka mektubu İcra Vekilleri Heyetince 8 / 7 /1955 tarihinde tetkik edilerek, mezkûr şirketin kurulmasına izin verilmesi 865 sayılı kanunun 280 inci maddesine göre kararlaştırılmıştır.

REİSİCUMHUR

C. Başgöç

Başvekil ve Hariciye V.V.	Devlet Vekili Başvekil Yardımcısı	Devlet Vekili	Devlet Vekili	Devlet Vekili ve Maarif Vekili V.
<i>A. M. ...</i>	<i>T. ...</i>	<i>H. ...</i>	<i>A. ...</i>	<i>E. ...</i>
Adliye Vekili	Milli Müdafae Vekili	Dahiliye Vekili	Hariciye Vekili	Maliye Vekili
<i>O. ...</i>	<i>R. ...</i>	<i>B. ...</i>	----	<i>H. ...</i>
Maarif Vekili	Nafza Vekili	İkt. ve Ticaret Vekili	Sih. ve İç. Mus. Vekili	Güm. ve İnş. Vekili
----	----	<i>B. ...</i>	<i>B. B. ...</i>	<i>X</i>
Ziraat Vekili	Münakalat Vekili ve Nafis Vekili V.	Çalışma Vekili	İşletmeler Vekili	
<i>M. ...</i>	<i>M. ...</i>	<i>G. ...</i>	<i>S. ...</i>	

030 18 01 02 140 63 5

9-71
1320

BCA. 030.18.01.02.140.63.5

EK 7. Ilıca Aygır Deposu 1

72

(13)

ve Kırk Birinde 10 - 8 Birinde 15 birisinde de 20 bargır kıymetinde Motör vardır Biride Motörsüz olan Su Dolabı vardır .

Dörüdü Su ve Mzotla işler Biri yalnız Su ile Mütiharriktir . Bunlardan biri Günde (7800) ikisi Beşer Bin Biri 2500 ve biri de 2000 kilo Un öğüdür . Dabaganelede Motör ve Makine yoktur . Eski tarzda El ile işlenir .

4 - Tercan kazasında Bu sene Yağmur düşmediğinden Ekinler isteğe göre verimli olmayacaktır . Erzurum Merkez kazasının Ovasına Düşen - Doludan Mahsul zedelenmiştir . Diğer Kaza Bülkelerinde Güzlük Ekinler eyidir . İlk bahar Ekin Çimenleride son Yağmurlarla eyileşmiştir . Erişme zamanına kadar bir afat olmazsa geçen sene idrâk olunan Mahsuldan fazla Ekinlerin verimli olacağı tahmin edilmektedir .

5 - Vilâyet Bülkesinde Gümüş Mecidiye yok gibidir . Şimdiki - kıymeti (60) kuruşdur .

Merbutat 16, 17, 18, 19, 20 kırmızı kalemle verilmiş sayılı kâğıdlardır .
21, 22, 23,

6 - Vilâyet merkezinde tam teşekküllü bir umumî Baytar Müdürlüğü Hasankale , Tercan , Hınıs , İspir , kazalarında Baytarlar vardır . Oltu kazası Baytarlığı münhaldır . Bu kazada Baytarın vücudu lüzumludur . Yusufeli , Tortum , Çat kazalarında Baytari teşkilât yoktur .

Erzurumun Mahanda köyündeki Sığırlarda Uyuz İspirin Harsor - ve Hortik köylerindeki Keçilerde Pastirelloji Hastalığı çıkmış olduğu yerde durdurulmuştur . Bakım ve öğretme işlerine önemle çalışılmaktadır .

Merbutatı

kırmızı kalemle verilmiş sayılı kâğıdlardır .
Vilâyetin mesahai sathiyesine göre 2000 kilo metresi mezru ve geri kalanı gayrı mezrodur . Bu arada (18) kilo metresi perakende Göl ve Bataklık diğer Altı bin kilo metresi de mera ve çayırdır .

ILICA AYGIR DEPOSU

1 - Aygır deposu inşasını müteakib 931 de teşekkül etmiştir . Bu tarihte Depoda yalnız idarei Hususiyenin hayvanları bulunuyormuş .

2 - 932 de idarei Umumiye'nin hayvanları da ilâve edilmiştir .

3 - Sefat 931 den itibaren devam ede gelmekde bulunmuştur .

EK 8. Ilıca Aygır Deposu 1

72

(14)

4 - Deponun bugünkü Hayvan miktarı berveçhi zirdir .

A : Bas
 3 Yarım kan Arap Atı)
 7 Merkeb Kıbrıs cinsi) İdarei Hususiyenin
 10 Muhtelifülcins Hayvan yekûnu)

B : II Arikân Arap Atı)
 5 yarı kan Arap Atı)
 3 Ardene (Fransız ağırca hayvanları cinsinden))
 19 Muhtelifülevsaf Feres yekûnu)

C : Res
 I Arı kan Arap Atı (Erzincan Vilâyeti İdarei Hususiye-
 (sinin

Ç : 10 + 19 + I = 30 Deponun mecmu Hayvanat miktarı Otuz bağıdır.

5 - Bütün Beş vilâyetin Aşım işlerini bu hayvanlar yapıyor.
 r.(Erzurum , Kars , Karaköse , Erzincan , Gümüşane)

A : Bir Hayvana günde ancak bir def'a Sefat yapıdırılır .

B : Mevsimî sefatatta (Mayıs , Temmuz evasiti) Beher Hayvan

asama (50) Sefat yapıdırılır .

C : Merkeplerde aynı şeraite tabidir .

6 - Halkın rağbeti seneden seneye mütezayiden terakki -
 ede gelmekte bulunmuştur .

7 - / Üç nisbetinde Doğum miktarı tesbit edilememiştir .
 Çünkü doğumu tescil ettirenler pek azdır . (Sefat miktarını gösteren -
 Krafik cedveline nazaran)

SEFAT MİKDARI

	Sefat Mikdarı
931 yılı	477
932 "	964
933 "	965
934 "	842
935 "	1000 - 1100 derecesindedir . Bu sene yapılan tağra Sefat miktarı henüz alınmamış dır .

030	10			65	433	1
-----	----	--	--	----	-----	---

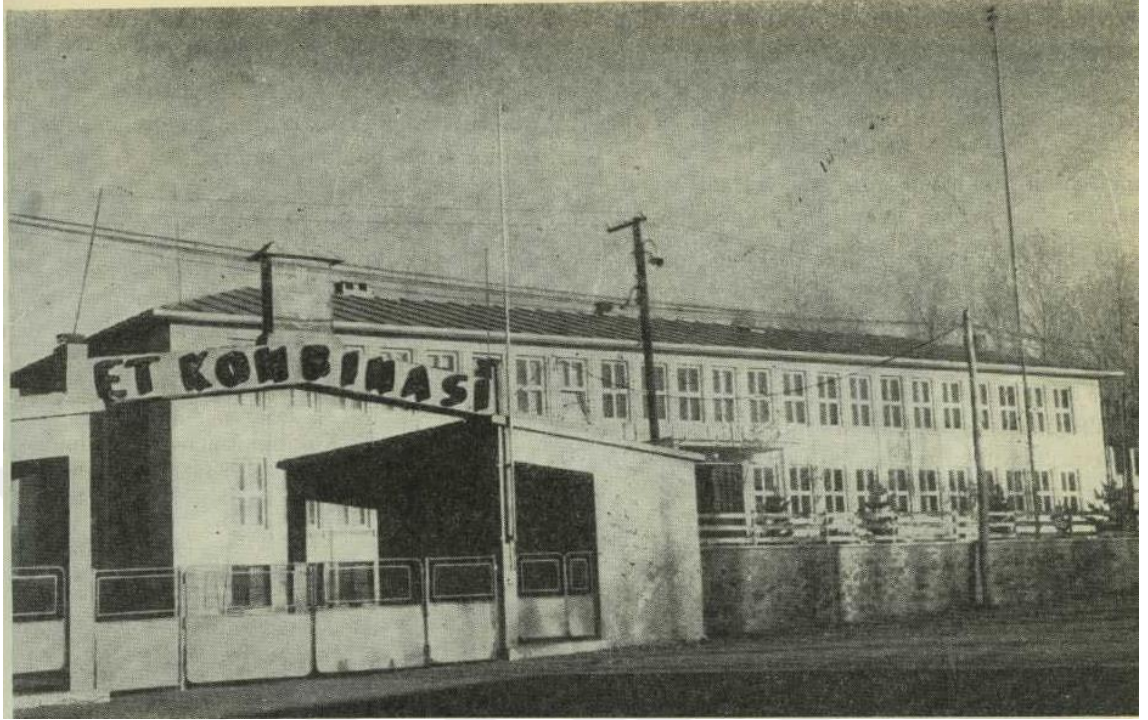
3

EK 9. Bankalar (Erzurum)

(Ünivar, 1954: 130)

(Ünivar, 1954: 131)

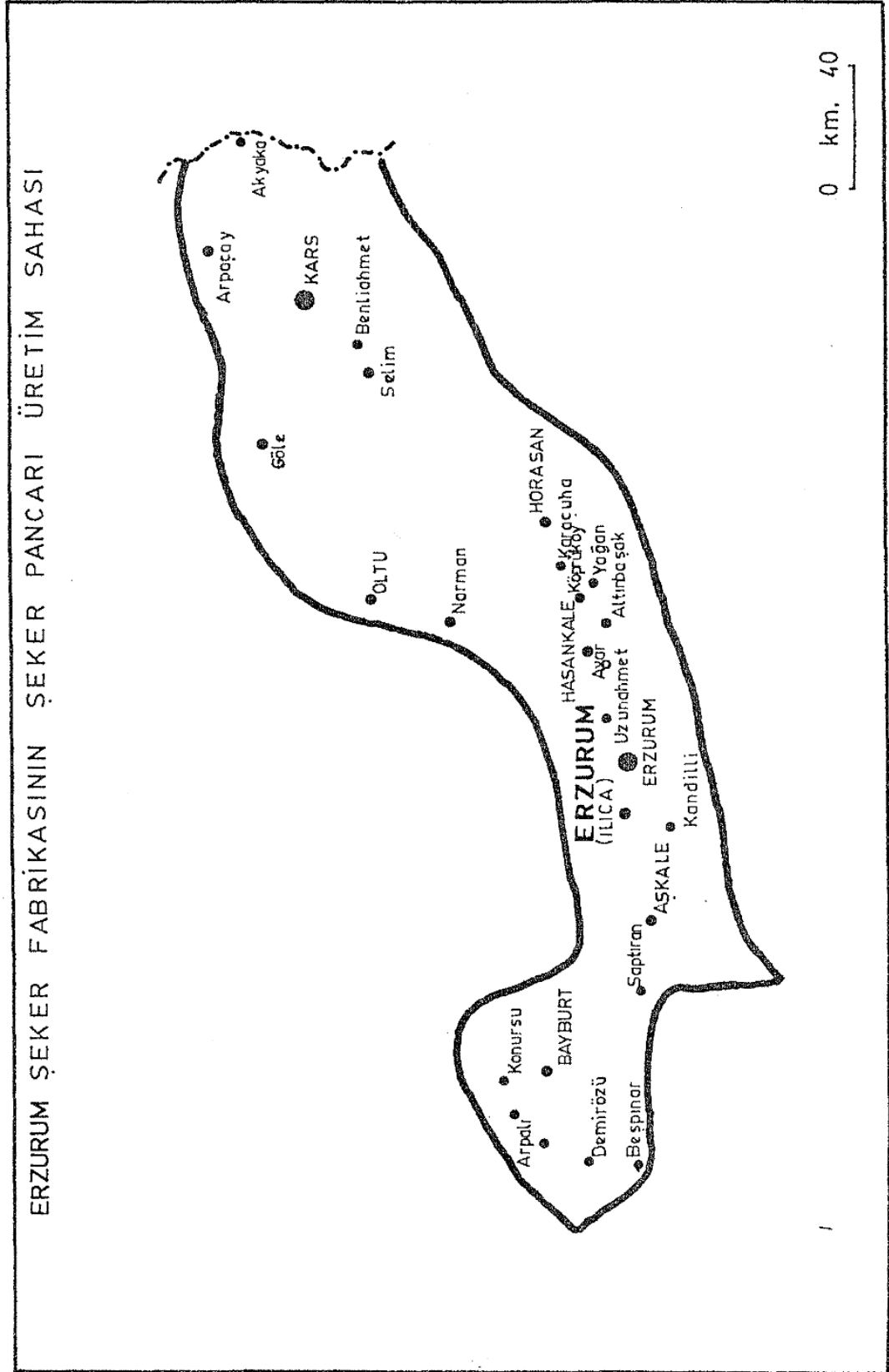
EK 10. Erzurum Et ve Balık Kurumu Erzurum Et Kombinası

(Erzurum İl Yıllığı 1967, 1968: 383)

EK 11. Temelli Palas Oteli

(Ünüvar, 1954:136)

EK 12. Erzurum Şeker Fabrikasının Şeker Üretim Sahası

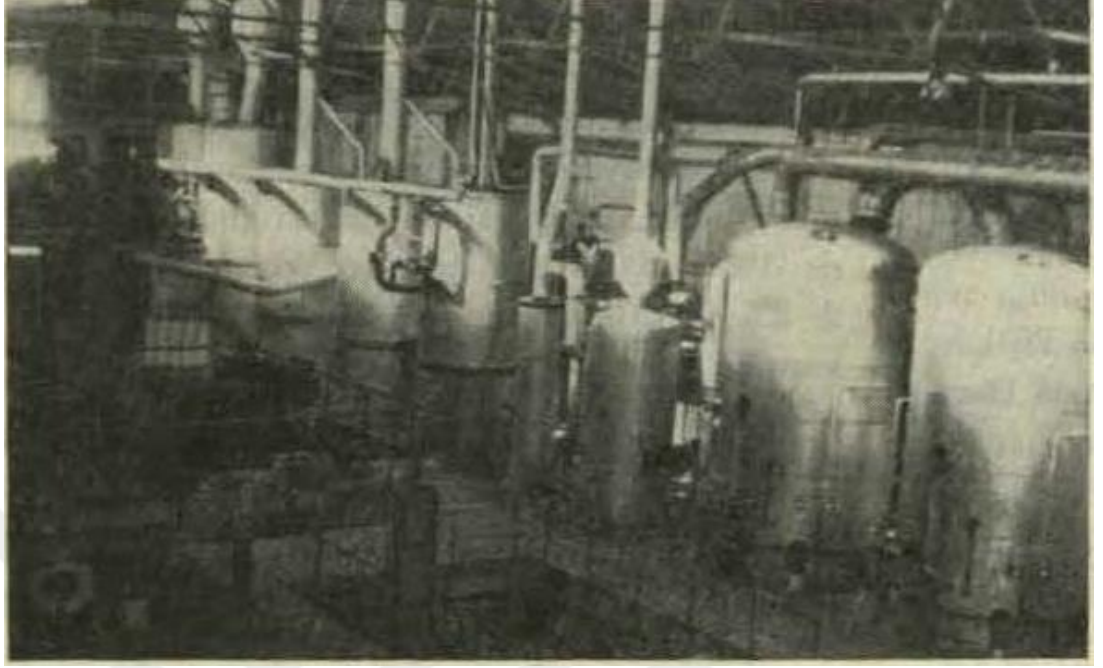
(Avcı, 1991: 266)

EK 13. Adnan Menderes'in Erzurum Şeker Fabrikasının Temelini Attıkları Gün

(Veldet, 1958: 1089)

EK 14. Erzurum Şeker Fabrikası

(Erzurum İl Yıllığı 1967, 1968: 376)

EK 15. Erzurum Şeker Fabrikası Makine Dairesinden Bir Görünüş

(Erzurum İl Yıllığı 1967, 1968: 376)

EK 16. Erzurum Et Kombinası

(<http://www.facebook.com/ErzurumlularTR>)

(<http://www.facebook.com/ErzurumlularTR>)

(<http://www.facebook.com/ErzurumlularTR>)

(<http://www.facebook.com/ErzurumlularTR>)

EK 17. Tortum Hidroelektrik Santrali

(<http://www.facebook.com/ErzurumlularTR>)

(<http://www.facebook.com/ErzurumlularTR>)

(<http://www.facebook.com/ErzurumlularTR>)

(<http://www.facebook.com/ErzurumlularTR>)

(<http://www.facebook.com/ErzurumlularTR>)

(<http://www.facebook.com/ErzurumlularTR>)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Fatih KIYICI
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	
Y. Lisans Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	